

Кратенки

РСМ – Република Северна Македонија

ЕУ – Европска унија

ООН – Организација на обединетите нации

ДЕУ - Договорот од Мастрихт од 1992 година, со кој е основана ЕУ

ЕЕЗ – Европска економска заедница, како претходник на ЕУ

ЕП – Европски парламент

СПЕУ – Судот на правдата на ЕУ

ПРЕДГОВОР

„Изучувањето на правото го квалификува човекот да биде корисен за себе, за своите соседи и за јавноста“. Томас Џеферсон¹

Воведот во правото, како наставен предмет е предвиден со наставната програма на Правен факултет Кичево за студентите од прва година на додипломски студии. Преку неговото изучување, студентите стекнуваат основни знаења за правото и државата, кое ќе им користи во нивното натамошно студирање, бидејќи придонесува за полесно изучување на другите наставни предмети и за нивниот понатамошен кариерен развој.

Почитувани читатели, во текот на наставните активности, како предавач на овој предмет, забележав дека на студентите им е потребно наставно помагало, кое на попрактичен начин ќе им овозможи да ги разберат основните поими и прашања за правото и државата. Во овој контекст, сите прашања се објаснети преку примери, за подобро разбирање на концептите, институтите и појавите, поврзани со државата и правото. Тоа беше главна причина од која се роди идејата за изработка на овој практикум. Се надеваме дека знаењето, кое студентите ќе го стекнат по овој предмет и покажаните резултати, ќе ја оправдаат оваа цел.

Со самото објавување, овој практикум станува достапен на јавноста, а со тоа е и предмет на преиспитување од научната и стручната јавност, но особено од студентите. Во тој контекст, авторот е подготвен да прифати критики или сугестии, како предуслов за подобрување на наредните изданија. Впрочем, научната, стручна и педагошка работа се колективен чин и заеднички напор, а не индивидуална и засебна дејност.

Им благодарам до професорите, д-р. Насер Адеми и д-р. Светлана Вељановска, кои се согласија да бидат рецензенти на овој практикум, за нивните корисни совети, како и за поддршката што несебично ми ја дадоа при пишувањето на текстот и обликувањето на неговата структура. Благодарност им должам пред сè на членовите на моето семејство, за нивната поддршка во текот на целата моја наобразба и кариера.

Битола, 2024 година

***Од
авторот***

¹ Извадок од писмото на Томас Џеферсон до Томас Ман Рандолф, (The study of the law is useful in a variety of points of view. it qualifies a man to be useful to himself, to his neighbors, & to the public. NY, May 30, 1790) <https://tjrs.monticello.org/letter/1305>

ПРВ ДЕЛ - ВОВЕДОТ ВО ПРАВОТО КАКО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА

1. Објаснување на основните поими

1.1. Што е право?

Правото е систем од правила и прописи, содржани во устав, закони, подзаконски акти, други прописи и судски мислења (во обичајното право), донесени од државни или недржавни субјекти, како и од судови, кои имаат правна сила, кои се важечки и обврзувачки во определен простор и време, односно во определена држава или на меѓународно ниво, а коишто се користат за регулирање на односите меѓу правните субјекти и чие непочитување повлекува соодветна последица.

Со тоа што ни кажува да се воздржуваме од одредени дејствија (пример, крадење, убивање или пречекорување на дозволена брзина на возење) или ни наложува одредено постапување (пример, плаќање данок или возење по десната лента на коловозот), правото го канализира однесувањето на сите субјекти. Правото влијае на секој аспект од нашиот живот од раѓање до смрт, а неговото влијание се протега пред човековото раѓање (пример, забрана за противправно прекинување на бременоста) и по човековата смрт (пример, расправање на оставина или наследство).

Примената на правото ја гарантира државата и нејзините институции. Доколку некој субјект не се придржува до правните норми, тој ќе се соочи со санкција или друга последица (укинување или поништување на правна работа, враќање во поранешна состојба, надомест на штета и слично), Најважно начело на правото е начелото на еднаквост, што значи дека, доколку сака да е инструмент за постигнување на правдата, правото треба и мора да се применува неселективно од сите и врз сите.

1.2. Што изучува наставниот предмет Вовед во правото?

Како што кажува неговото име, наставниот предмет Вовед во правото не воведува во другите правни науки, за поблиску да не запознае со најважните прашања за државата и правото и да ни го олесни нивното изучување. Тоа е општа, воведна научна правна дисциплина, која дава почетни знаења за државата и правото, ја објаснува нивната суштина, белези и поврзаност со другите општествени појави, а кои не се предмет на изучување на другите политичко - правни дисциплини.

Тоа не изучува белези на конкретна држава или право (пример, каков е политичкиот систем во Република Северна Македонија, согласно

нејзиниот устав или каква е кривичната постапка), туку дава најопшти знаења за тоа што е правото или државата, кои се заедничките белези на сите државни и правни поредоци, која е нивната улога за општеството, нивното потекло, развој, суштина и функционалност, нивните современи модалитети и слично. Овие предзнаења се неопходен минимум, без кој не може успешно да се разберат другите правни дисциплини.

Како сродни називи можат да се сретнат и основи на правото, вовед во правните науки, теорија на државата и правото и слично.

2. Местото на воведот во правото во системот на општествените и правните науки

Воведот во правото како научна област е дел од полето на правни науки, кое е дел од поширокото подрачје на општествени науки. Од тие причини треба да се објасни каков е односот на науката за вовед во правото со другите општествени науки, посебно со сродните правни науки.

2.1. Воведот во правото и другите општествени науки

Воведот во правото е општествена наука и затоа е во блиски релации со социолошките, економските, политичките и пред сè, со правните науки.

Социологијата како наука за изучување на општествените појави и односи, му помага на воведот во правото да го согледа местото и улогата на државата и правото во поширок контекст; односно колку тие влијаат врз остатокот од општеството и колку општеството влијае врз нив.

Од друга страна, воведот во правото споделува информации со *науката за политиката* за влијанието на политиката во создавањето на одреден облик на државно – правен поредок, улогата на политичките фактори (државни институции, партии и слично) врз унапредувањето или уназадувањето на човековите слободи и права итн.

Економските науки му даваат податоци на воведот во правото за економско – социјалните права на граѓаните и правните лица, за можностите за нивно унапредување и за потребата од соодветни правни норми, со кои тоа би се озаконило.

2.2. Воведот во правото и другите правни науки

Пред да се пристапи кон анализа на односот меѓу воведот во правото и *другите правни науки*, неопходно е да се направи нивна поделба.

1. Според *предметот и начинот на изучување на државата и правото*, правните науки се делат на две групи:

- Позитивно - правни или догматски науки, кои изучуваат одделни правни гранки - уставното, кривичното, управното, трудовото, семејното, наследното, облигационото и други правни гранки, кои ја анализираат нормативната содржина на правото, со примена на нормативен, догматски или правен метод и
- Теоретски правни науки, чиј предмет е теоретско - научна анализа на државата, правото и власта, како што се: филозофијата на правото, теоријата на државата и правото и воведот во правото и тоа го прават на поапстрактен начин;

Според *територијата*, правните науки се делат на:

- Општи науки за државата и правото, кои проучуваат што е заедничко за сите или за одделни држави или правни поредоци и
- Конкретни науки, кои изучуваат конкретен државно – правен поредок или нивните делови и правни гранки во одредена држава;

Според *времето*, постои поделба на правните науки кои ги изучуваат:

- Современите и актуелни (важечки) државно – правни поредоци и
- Државно правните поредоци во историски контекст, како што е историјата на државата и правото воопшто (робовладетелство, среден век) или на одделни државно-правни поредоци (пример, римско право, Самоилово царство).

Според *начинот на изучување*, науките ги изучуваат државата и правото:

- Како вистинска општествена појава, како дел од општествената стварност, како што тоа го прави социологијата на правото или
- Даваат критички осврт, односно укажуваат на слабостите на постојниот државно - правен поредок и советуваат како тој треба да се развива, како што тоа го прави правната политика.

Но и покрај ваквата класификација, не постои строга поделба меѓу правните науки. Напротив, меѓу нив има *взаемно влијание и мешање*. Впрочем, таков е односот и на воведот во правото со другите правни науки. Нивните сознанија се основа врз која се заснова предметот на проучување на воведот во правото. Но ваквиот однос не е едностран,

бидејќи и воведот во правото, како воведна правна наука, им помага поуспешно да го изучуваат својот предмет на интерес.

Но, за *разлика од другите правни науки*, кои ги изучуваат државата и правото од аспект на нивното денешно (како што тоа го прават позитивно-правните науки) или некогашно постоење и функционирање (историско-правните науки); воведот во правото изучува основни прашања и проблеми што се заеднички за сите државно-правни поредоци и користи општи поими и основни законитости, преку кои може да се објаснат заедничките црти во сите држави и правни системи, коишто се актуелни или постоеле во човековата историја. Всушност, другите правни науки изучуваат одредени сегменти на државата и правото, а воведот во правото дава општа слика за државата и правото.

Најсродни до воведот во правото се **другите теоретски правни науки**, како што се теоријата на државата и правото и филозофијата на правото.

Теоријата на државата и правото е општа правна научна дисциплина, која објаснува какви општествени појави се државата и правото.

Филозофијата на правото е гранка на филозофијата, која се занимава со прашања - како да се оправда казнувањето на сторителите на кривични дела, која е суштината на владеење на правото, зошто човековите права се регулираат со правни норми, каква е природата на правото, итн.

За *разлика од нив*, воведот во правото не ги опфаќа само теориските или филозофски аспекти на државата и правото; туку и историските, позитивните и конкретните правни прашања со воведен и општ пристап, без подлабоко да навлегува во нивната анализа.

3. Предмет (цели) и функции на воведот во правото

Предмет на воведот во правото се следните цели на изучување:

- Дефинирање на државата и правото и нивните главни концепти, заеднички за повеќето или за сите државно-правни поредоци;
- Потекло и видови на државата и правото во сите култури и историски периоди;
- Функционална анализа на нивната структура, активности и користа од нив;
- Релациите и взаемното влијание меѓу државата, правото и граѓанскиот сектор;

- Релации на правото со други општествени норми (обичаи, морал)
- Анализа на основните концепти на државата и правото,
- Релациите меѓу воведот во правото и другите правни науки;
- Можност за подобрување и хуманизирање на правото и државата;

За да ги оствари овие цели, воведот во правото поседува **три функции**:

- *Сознајна* - која ги објаснува појавите и процесите на државно - правниот живот на општеството и законитостите преку кои тие се одвиваат (пример, што е парламентарна демократија или како функционира обичајното право);
- *Евристичко – епистемолошка* – која ја објаснува поврзаноста на државно – правните, со други општествени појави, со што ги открива законите во политичкиот и правен живот на општеството (пример, како влијае културата врз владеењето на правото)
- *Прогностичка* - која поставува хипотези за тенденциите на развој на државата и правото (пример, какво е влијанието на глобализацијата врз националните државни и правни поредоци)

4. Потеклото и развојот на науката за вовед во правото

Создавањето на воведот во правото во посебна наука не бил едноставен процес и зависел од низа историски и општествени околности.

Зачетоците на општата наука за државата и правото можат да се сретнат во филозофијата, која се јавува во **античките грчки полиси**. Поради нивни меѓусебни војни, филозофите се залагаат за идеална држава, која ќе ја подобри организацијата и функционалноста на полисот.

Во **стариот Рим** започнува систематизирано проучување на правото, но не какво да биде, туку какво е - како позитивно, важечко право. Се создава правна дисциплина *Institutiones*, која служела како вовед во правните науки, иако се однесува на основите на граѓанското право.² Тоа е назив на воведот на првата правна кодификација *Corpus iuris civilis*, донесена во VI век за време на владеењето на императорот Јустинијан I. Тоа беше причината, сите подоцнежни поопшти истражувања за државата и правото да се нарекуваат вовед во правото.

По застојот во средниот век, поради монопол на црквата врз научната мисла, во **градовите – држави во Северна Италија**, почнувајќи од XI

² Името произлегува од истоимената книга на познатиот римски правник Гај.

век, глосторската школа ги изучува правните прописи, така што во античките списи вметнуваат толкувања - глоси, усогласени со новите услови. Постглостаторите во XIII век не само што го толкуваат римското граѓанско право, туку анализираат општи поими и правни установи.

Во XVI век, Хуниус поставува основи за **енциклопедиско изучување на државата и правото** и дава општ преглед на различни правни гранки. Но недостаток е што тој не создава поопшти поими за правото. Во 1797 година, Шлецер ја издава и првата енциклопедија за државата со назив „Општо државно и уставно право“. Ваквото изучување на државата и правото е корисно, бидејќи ги прикажува основните правни поими во сите државно – правни поредоци.

Во XIX век се јавуваат **два правци** на изучување на државата и правото:

- *Филозофско - спекулативен* - според кого развојот на правото се остварува како објективен процес, кој е независен од стварноста и му претходи и
- *Позитивно – правен* - кој за изучување на државата и правото користи метод на индукција или непосредно посматрање на стварноста и преку синтеза и воопштување доаѓа до општите правни поими и институти. Врз таа основа, кон крајот на XIX и почетокот на XX век се создава современата општа наука за државата и правото.

5. Методолошки пристап на воведот во правото

Секоја наука има свои методи на истражување, кои зависат од нејзиниот предмет на изучување и кои ѝ помагаат да добие поцелосни сознанија за решавање на некој конкретен проблем или дилема. За таа цел и воведот во правото користи повеќе **општи или логички методи**:

- *Анализа* на структурата на државата и правото, нивните елементи и суштински својства, како и нивниот меѓусебен однос;
- *Формализација* или апстрахирање на споредните својства на државата и правото, за да се утврдат нивните најзначајни својства и односи и нивната поврзаност со другите општествени појави;
- *Синтеза* или соединување на податоците, добиени со методот на анализа на различни својства на државата и правото;
- *Индукција*, со која преку изучување на конкретните промени во државно-правниот поредок, се добиваат поопшти заклучоци за

истиот. Пример, преку анализа на законодавната, извршната и судска власт, се доаѓа до заклучокот дека власта е парламентарна демократија со развиен концепт на владеење на правото;

- *Дедуција*, која, спротивно од индукција, преку анализа на општите својства на државата и правото, доаѓа до белезите на конкретни органи и институти. Пример, се проучува структурата на правниот систем, се анализираат неговите правни гранки, по што се анализираат правните институти во тие гранки и на крај се истражуваат правните норми, како основи на правниот систем.
- *Хипотеза* значи почетна теза во истражувањето на секоја појава, чија теориска основаност се докажува или отфрла со експеримент или со искусвена научна проверка во натамошните истражувања.

Покрај општите методи, воведот во правото ги користи и *посебните методи*, кои се специфични за останатите правни науки и тоа:

- *Правниот (догматски, нормативен, егзегетски) метод*, кој не објаснува зошто конкретни држави и право се добри или лоши; туку само ги опишува какви што се; според важечките прописи;
- *Социолошкиот метод* овозможува да се утврди влијанието на општествените фактори врз државата и правото, но и обратно - каква е улогата на државата и правото во општеството. Пример, зошто некои држави се создале порано, а други подоцна, зошто некои земји прифатиле континентален, а други обичаен правен поредок, итн.
- *Историскиот метод* дава сознанија за улогата на одредени историски и општествени фактори врз создавањето, менувањето и исчезнувањето на правните норми и на одредени држави или нивните институции;
- *Компаративниот метод* служи за споредување на државно-правните предоци низ историјата и денес;
- *Деонтолошкиот или политички метод*, државата и правото ги анализира како динамични и променливи општествени појави и нуди решенија за нивно усогласување со реалната општествена реалност и потреби и
- *Психолошкиот метод* го анализира односот на човекот кон државата и правото и доколку тој е позитивен, ќе постои општествен развој. И обратно, непочитување на правото доведува до беззаконие, криминал и други несакани појави.

ВТОР ДЕЛ – ВОВЕД ВО ДРЖАВАТА

1. Поим и настанок на државата

Државата *претставува* сложена општествена творба, која има суверен монопол на легитимна употреба на моќ и присилба, која ја спроведува со помош на важечки правни норми и правила и преку законски регулирана организација и регулиран државен апарат, составен од хиерархиски уреден систем на органи и организации на законодавната, извршна и судска власт на нејзината територија (простор) и над сите субјекти (домашни или странски) кои престојуваат на нејзината територија.

Настанокот и развојот на државата се поврзува со преминот од првобитната заедница во робовладетелско општество, кога едно малцинство со текот на времето го зајакна своето влијание и ја воспостави својата доминација над другите. За да ги зачува и зајакне стекнатите позиции, тоа мораше да создаде механизми, како што се државата и правото. Подоцна нивниот развој се одвиваше паралелно со развојот на општеството. Уште од самото создавање, државата пројавуваше тенденција да стане Левијатан (за што пишуваше Хобс); односно не само инструмент за физичка и правна ограничувачка моќ и заштитник на нацијата од надворешен непријател, туку и главна сила во обликувањето на економскиот и општествениот живот на нацијата.³

Терминот држава се јавува во средината на XV век, кога италијанските градови се нарекувале stato (Stato di Firenze), што е погрешно преземено од латинската изрека Status rei Romanae или Status rei Publicae, која има друго значење и означува „јавно право“ или поточно, „состојба во јавните работи“ на Рим. Овој термин го презеле и другите говори, кои за своја основа го имаат латинскиот јазик и писмо (пример, француски - État, италијански - Stato, англиски - State, шпански - Estado, германски - der Staat). Кај словенските народи, зборот „држава“ (државно стројение) доаѓа од старословенскиот глагол „држи“ (держать), што укажува на патримонијалното сфаќање за поседување на територија и население, како сопственост на владетелот. Во правно - политичките науки поимот го воведува Макијавели во XVI век во делото „Владетел“. Поради можноста со него да се опфатат различни политички облици, денес овој термин е општо прифатен.

³ W. Friedmann, Law in a Changing Society, 1972, Penguin, p 321

2. Белези на државата

2.1. Територија

Државата е организација, која ја применува својата моќ и ја гарантира безбедноста на граѓаните во нејзините територијални граници. Граѓаните треба да знаат кој врши власт на одредена територија, за да го усогласат своето однесување со прописите на државата на чија територија се наоѓаат. Пример, секој што управува моторно возило на територијата на РСМ е должен да ги вклучи средните светла. Штом влезе на територијата на Грција, тоа не мора да го прави. И обратно, секој што влегува од Грција на територијата на нашата земја е должен да ги вклучи средните светла на своето возило, веднаш откако го премине граничниот премин.

Поради важноста на територијата, државата секогаш се трудела да ги одреди нејзините граници и соодветно да ги обележи. Во тие граници, државата може да формира помали територијални единици: општини, региони, републики, кантони итн, врз кои ја дисперзира својата власт. Но сепак, за сите нив важи единствената суверена власт на државата.

Географскиот концепт на државната територија вклучува:

- дел од земјината површина означена со граници (земјиште, реки, езера, планини);
- крајбрежен појас покрај воден брег;
- воздушен простор над територијата, кој треба да се ограничи до одредена висина;
- дел под површината на земјата (енергетски извори и минерални сировини).

При вршење на своите овластувања државата применува **два принципи**:

- *Територијалност*, според кој државата врши целосна и суверена власт над сите лица кои се наоѓаат на нејзината територија, независно од нивните лични својства, етнички или верски определби, политички или идеолошки убедувања, вклучително и странски државјани кои престојуваат во неа и
- *Екстериторијалност*, според кој, државата е ограничена на нејзина територија во однос на одредени лица и тоа:
 - а) лица со дипломатски должности за друга земја (странски шефови на држави и дипломатско - конзуларни претставници) и

б) лица со службени должности, односно специјални мисии за друга држава (членови на странски мисии или делегации и сл.). Ако некое од овие лица не ги почитуваат нормите на државата во која се наоѓаат, може да се побара од нив да ја напуштат или да бидат протерани од државата, односно стануваат непожелни за земјата во која се наоѓаат (*persona non grata*) и

- Пловните и летачки објекти се изземени од правото на државата на чија територија се наоѓаат и над нив се применува правото на државата која ја претставуваат (*принцип на знаме*) или од каде потекнуваат (*принцип на регистрација*).⁴

Значењето на територијата за државата и граѓаните е повеќекратно:

- создава емотивна врска со луѓето, кое се родиле и/или живееле во неа, односно носталгија за родниот крај или патриотски чувства;
- таа е најважен природен ресурс и извор на економски богатства;
- таа е простор за одбрана при војна и агресија;
- таа е геополитички простор, кој според меѓународното право, ја разграничува една држава од другите во однос на нејзина власт и
- ја обезбедува сигурноста и безбедноста на граѓаните во неа.

Во теоријата доминира ставот дека **државата не може да постои без територија и население**, врз кои таа суверено ја остварува јавната власт. Но, некои држави привремено ја губат својата територија или дел од неа со окупација од друга држава, но сепак нивната власт над населението и понатаму продолжува да функционира. Пример, кога влада во егзил, која нашла засолниште во друга земја, има моќ и издава заповеди над населението во матичната држава да се бори против окупаторска држава. Но, ова е повеќе политички однос, а не правна реалност, бидејќи во домицилната територија сепак власта ја поседува друга држава, која делумно или целосно и *de facto* владее со таа територија и нејзиното население со сите атрибути на суверена власт.⁵

2.2. Население

Население се луѓето кои живеат на територијата на една држава и врз кои таа ја врши својата власт. Без население нема ниту држава, бидејќи

⁴ Тоа значи дека за патниците на бродот или авионот, нема да се применуваат законите на државата низ кој пловат или над која прелетуваат, туку на државата, под чие знаме плови бродот или каде што е регистрирано седиштето на воздухопловната компанија

⁵ Бајалдиев Д. „Вовед во правото“, Скопје 2009 година, страна 142

таа ќе нема врз кого да ја практикува својата власт. Освен овој термин, се користат и термините: граѓани, државјани, народ и слично, кои упатуваат на нивниот однос со државата.

Практикувањето на власта подразбира **две страни** - страна која владее и страната со која се владее. Власта секогаш е насочена кон конкретни луѓе или групи, врз кои, со доброволни или принудни средства, наметнува одредено поведење. Населението на одредена држава не го сочинуваат само нејзините граѓани, туку и странците кои се наоѓаат на нејзината територија. Но, поцврсти, потрајни и подиректни односи се создаваат меѓу државата и нејзините граѓани, а помалку кон странците. Граѓанинот има поголеми права, но и поголеми обврски во однос на државата на која и припаѓа, отколку што ги има странецот во однос на таа држава.

Државјанството е трајна правна врска меѓу државата и граѓаните, кои припаѓаат на нејзина територија, во која имаат *взаемни права и обврски*:

- државата е должна да обезбеди правна и друга сигурност и заштита на своите државјани, да придонесе за подобрување на условите за живот и работа, да овозможи учество во политичкиот живот, да ги заштити социјално ранливите граѓани и слично.
- државјаните имаат обврска да ја бранат татковината, да плаќаат даноци, да ги почитуваат важечките правни норми итн.

Државјанин е секој поединец, кој е носител на правни овластувања и задолженија кон државата. Како правна и лична врска, државјанството се задржува и кога граѓанинот патува во друга држава, кога неговата матична држава е должна да ги штити неговите права, а тој е должен и натаму да ги исполнува своите обврски кон неа.

Државјанството *може да се стекне на различни начини*:

- Врз основа на крвно сродство или потекло (*ius sanguinis*), кога детето стекнува државјанство на родителите, без разлика каде е родено и каде живее, односно каде живеат неговите родители;
- Врз основа на припадноста на територија (*ius soli*), кога детето стекнува државјанство на земјата на чија територија е родено, дури и кога родителите се непознати или се без државјанство;
- Врз основа на постојан престој (*ius domicili*), лицето стекнува државјанство на државата во која престојува со натурализација, посвојување или старателство. Ова е најчест случај на стекнување

на државјанство во развиените земји, кои се дестинација за мигранти, кои по оваа основа стекнале државјанство на земјата во која живеат и работат. По разгледувањето на нивните барања за прием во државјанство, се оценува исполнувањето не само на формално - правните услови (пример, времето на непрекинат престој во таа држава), туку пред сè нивната економско - социјална положба (дали имаат постојано вработување и постојани приходи за живот, односно да не се приматели на социјална помош, дали имаат обезбедено сместување), лојалност кон државата (што се проверува преку тестови за познавање на јазикот, државното уредување и историјата на земјата – домаќин), подготвеност да ги прифатат обврските кои произлегуваат од државјанство (служење на воен рок, плаќање на даноци) и слично;

- Во услови на глобализација, многу земји (пред сè, развиените) „го продаваат“ своето државјанство како и секоја друга стока и услуга, односно странец кој ќе вложи завиден износ на капитал во домашната економија, добива државјанство речиси „преку ноќ“;
- Врз основа на посебни заслуги или интерес, кои државата ги има за одредено лице, како на пример, врвни спортисти или уметници;
- Со опција, односно поради промена на државните граници и тоа: со сецесија / раздвојување на претходната држава (СФРЈ, СССР, Чехословачка) или со фузија / окупација на една од друга држава, кога се менува дотогашното државјанство.

Иако државјанството е трајна врска меѓу државата и граѓанинот, која во принцип не се менува, сепак *државјанството може да престане* поради одредени услови и тоа - со согласност на двете страни или по барање на едната страна. Тоа е можно по сила на закон, со отпуштање или одземање од државата, со одрекување од државјанство или со смрт на државјанин.

Како резултат на стекнување или престанок на државјанството, некои лица имаат *државјанство на две или повеќе држави* (бипатриди или полипатриди) или се *без државјанство* (апатриди), што се регулира со меѓународното право или со билатерални и мултилатерални договори.

Странци се лица кои живеат на територијата на една држава, но не поседуваат нејзино државјанство, без разлика дали имаат државјанство на друга држава или се без државјанство. И во овој однос, државата и странецот имаат *взаемни права и обврски, кои се помали од оние со државјаните*, како по обем и квалитет, така и по важност и времетраење:

- Странците се должни да ја почитуваат власта на државата во која се наоѓаат, но немаат активни (да бидат избрани за некоја државна функција), ниту пасивни политички права (да учествуваат на избори), не можат да служат воен рок итн.
- Државата е ограничена во своите овластувања кон странците, за разлика од своите државјани, кои е должна да ги штити од овластувањата на друга држава.

Денес постои тенденција да се намалат разликите во правата меѓу државјани и странци.

Покрај „обични“ странци, како што е погоре наведено, во државата престојуваат и дипломатски претставници, членови на меѓународни мисии и други овластени **претставници, кои уживаат посебен имунитет и бенефиции**, па државата во која се наоѓаат не може да ги спроведува овластувањата над нив, освен да ги прогласи за непожелни и да бара да ја напуштат нејзината територија, ако се исполнети условите, пропишани со меѓународното право. Во случај на војна, окупација и слични причини, државата може привремено да престане да ја врши власта во однос на своето население или дел од нејзиното население.

Кога луѓето споделуваат заеднички белези, како што се традиции, јазик, култура, историја, обичаи и слично, тоа им дава чувство на заеднички идентитет. Таквата група на луѓе се нарекува нација, а територијата во која живеат се нарекува **национална држава**. Но во услови, кога секоја држава е конгломерат од различни народи, малцинства и национални групи, постоењето на национална држава е речиси невозможно и е обична фикција. Ова е уште поневозможно во услови на регионализација и глобализација, кога се надминуваат границите меѓу националните држави и се создаваат заедници од држави, како што е Европската унија.

2.3. Власт

Неспорно е дека власта е белег на државата, по кој таа се разликува од другите општествени организации. Власта **претставува** општествен однос меѓу најмалку две страни со повеќе субјекти и нивните вољи, при што едната страна (државата) бара исполнување на поставените задачи, а другата страна (граѓаните) се должни тоа да го спроведат. Иако, освен државата, има и други авторитети, како што се семејство, училиште, општествена средина, работодавач и слично, ниту еден од нив не може

да се споредува со власта на државата, која е неспоредливо помоќна, бидејќи поседува органи и институции за реализација на своите цели.

Државата може поефикасно да ја практикува власта, ако населението е убедено дека тоа е правилно и дека е во сечиј интерес. Но, ако некој не постапи во согласност со утврдените правила на однесување, државата ќе мора да ја активира својата моќ и да воспостави поредок и владеење на правото, но само во оправдани случаи и согласно правните акти.

Власта *се остварува* преку:

- *Донесување на правни акти*, со кои се определуваат правилата на однесување на сите субјекти на нејзината територија и
- *Примена на таквите правила на однесување*, кои доколку не се почитуваат, државата го активира апаратот за присилба, за да ги принуди граѓаните на тоа.

Основен белег на државната власт по која таа се разликува од другите видови власт е нејзиниот **суверенитет** и тој значи дека државата е способна да контролира одредена територија, како и луѓето што живеат во неа. *Терминот* доаѓа од новолатинскиот збор *superanus*, кој значи највисока, врховна власт во државата. Во секојдневниот говор, поимот „суверен“ најчесто се поврзува со шефот на државата.

Државниот суверенитет има *три белези*:

- Независност - државата во донесувањето на своите одлуки не смее да дозволи мешање во нејзините внатрешни работи од друга држава или институција. Денес ова има релативно значење поради зголемената соработка меѓу државите;
- Супремативност - државната власт е највисока во границите на својата територија и нема друга моќ, која може да ѝ конкурира или да ја оспорува. Тоа може да се доведе во прашање, ако на таа територија се појави друга организирана политичка сила, која насилно или на друг начин ќе ја оспори надмоќта на постојната државна власт и ќе создаде друг државно - правен поредок и
- Правна неограниченост - државната власт има целосно право да носи прописи, кои се задолжителни за сите субјекти на нејзина територија, а при непочитување обезбедува нивна примена со сила. Но истовремено, тие правни норми се границата на моќта на

државата, која, како и другите субјекти е должна да ги почитува правните акти, што самата ги донела.

Суверенитетот на државата може да значи нејзина заштита од други држави или спроведување на власта на својата територија. Согласно тоа постојат *два аспекти на суверенитетот*:

- Надворешен – значи признавање на независноста на некоја држава од други држави и воспоставување на дипломатски односи со неа, што значи дека таа станува суверена членка на меѓународната заедница и никаков надворешен фактор не смее да влијае врз нејзините одлуки.⁶ Сепак, во услови на глобализација и меѓународна интеграција, како и поради трговски односи; ниту една држава, па ниту најмоќните, немаат целосен надворешен суверенитет. Ова значи дека суверенитетот формално постои, но остварувањето на суверените права е фактички ограничено. Пример, ако правните акти на земја – членка на ЕУ се спротивни на заедничкото законодавство, се применува правото на ЕУ. Но сепак, членките на ЕУ и натаму се сметаат за суверени држави и
- Внатрешен - се состои во правото на државата да донесува правни акти, како краен извор на авторитет и моќ на нејзината територија. И во овој поглед сите држави немаат ист капацитет. Некои држави се послаби и нивните авторитети се оспорени, поради што обезбедуваат помала заштита на граѓаните и внатрешна безбедност и често пати се јавува анархија, граѓански немири или граѓанска војна. Пример за тоа е Либиската граѓанска војна. Од друга страна, постојат држави кои изразуваат целосен внатрешен суверенитет, но нивниот надворешен суверенитет не е признаен од сите држави. Такви се: Тајван, Северен Кипар и Косово.

Најчесто, во највисоките правни акти на државата, како *извор на суверенитетот* се наведени народот, нацијата или граѓаните. Идејата за народен или граѓански суверенитет е поврзана со развој на демократијата и напорот да се вклучат повеќе луѓе во практикување на власта. Пример, Преамбулата на Уставот на САД почнува со зборовите: „Ние, луѓето...“.

⁶ Тоа се темели на член 2, дел 1 (принципи) од Повелбата на Обединетите нации (ОН), во кој е впишано дека Организацијата се заснова на принципот на суверена еднаквост на сите нејзини членки [...]. На ниту една држава не ѝ е дозволено да употребува сила против друга држава, освен во случај на самоодбрана или со овластување на Советот за безбедност на Обединетите нации.

Преамбулата на францускиот Устав кажува дека овој текст е напишан од аспект на народот. Според член 2 од Уставот на РСМ, суверенитетот произлегува од граѓаните и им припаѓа на граѓаните. Но владеењето на народот не само што не е возможно (од фактички причини), туку и некомпатибилно со суштината на практикувањето на власта. Затоа, народниот суверенитет треба да се сфати условно, како практикување на власта од мнозинството. Освен тоа, бројни се земјите, кои се суверени, но во нив не владее мнозинство, туку малцинство од населението.

Од друга страна, *националниот суверенитет* произлегува од правото на нацијата на самоопределување, односно од нејзиното право самостојно да формира своја држава, да се приклучи на друга држава, да се отцепи од постоечката држава, да основа посебна држава заедно со друга нација итн. Но, државите најчесто се мултинационални и се составени од различни нации, национални малцинства или етнички групи, поради што е речиси невозможно да се зборува за национален суверенитет.

3. Државна организација

3.1. Поим и елементи на државната организација

Државата е организација во која функционираат различни државни органи, служби, организации и други релевантни здруженија, со кои ја спроведува моќта и врши други важни функции. Таа е организација, која остварува политичка власт и правно регулирање на општеството, за што има монопол врз средствата за физичка присилба.

Освен терминот државна организација, во теоријата и праксата се користат и *други термини*, како што се:

1. *Државен механизам*, како потесен облик на организација и опфаќа:

- Државни органи, преку кои се остварува власта на државата, согласно начелата на хиерархија и субординација;
- Државни установи, кои остваруваат активности во различни сфери на општествениот живот и кои се од интерес за граѓаните, како што се: финансии, социјална политика, култура, безбедност, наука, образование, здравство итн. и
- Државни (јавни) претпријатија, кои вршат производни и услужни дејности за потребите на сите субјекти во општеството, како што се: аеродромски услуги, електростопанство, за стопанисување со станбен и деловен простор итн. и

2. *Државен апарат* е потесен дел на државниот механизам и се однесува само на државните органи и службеници, кои релативно трајно и професионално ја извршуваат државната власт, за што секој орган поединечно располага со определени овластувања.

Најзначајни *елементи на државната организација* се:

- *Целите* што сака да ги постигне, како што се: владеење на правото, санкции во случај на непочитување на пропишаните правила на однесување, зачувување на постоечкиот начин на вршење на власта и слично;
- *Задачите*, односно надлежностите што ги имаат нејзините органи и служби, како што се: администрација, одбрана, внатрешни работи, судство, царина, детска и социјална заштита, здравство, образование, култура и слично;
- *Лицата* кои работаат во нејзините органи и служби: вработени во државната управа, државни функционери, припадници на армијата и полицијата, носители на правосудни функции, пратеници, членови на владата, вработени во здравствени, детски и други институции, финансирани од државниот буџет и други;
- *Средства* за остварување на целите: инструменти за принуда, финансиски средства, движни и недвижни предмети и слично;
- *Систем* на организациски делови, односно структура во која точно се знае кое тело како е поставено, за што е надлежно, кого контролира или кога да се преземат заеднички дејствија;
- *Независност* во организирање и функционирање на сите органи;
- *Јазик*, како средство за комуникација кој може да е говорен, службен или нормативен, кој содржи норми или правила, со кои организацијата комуницира со околината или со своите членови;
- *Колективна свест* за интересите и вредностите на организацијата
- *Простор и време*, во кои постои и дејствува, односно има свој почеток и крај.

3.2. Државен орган

Државен орган е основен дел на државната организација и поконкретно, на државниот апарат, кој е основан и регулиран со закон, односно тоа е институција со утврдена правна основа за постоење, организација, активности и цели и којшто е релативно самостоен дел од државниот апарат, со сопствена структура и овластувања да врши одредени државни

работи, да донесува правно релевантни решенија и да го обезбеди нивното остварување. Но истовремено, сите државни органи мора да дејствуваат во согласност со другите делови на единствената државна организација, каде секогаш се знае, кој орган за што е надлежен, а што зависи од положбата што ја има во хиерархиската структура.

Најважни **белези** на државните органи се:

1. *Персонал*, односно луѓето во нив, кои може, но не мора да се вработени, како што се пратениците во парламентот;

2. *Надлежност*, односно овластувањата и задолженијата кои ги вршат и кои се определени со правни акти, според видот на работата и според територијата на која се вршат. Тоа на граѓаните им овозможува да знаат до кој државен орган да се обратат и кој е надлежен да одлучува за нивните права и обврски. Државниот орган има два вида надлежности:

- **Стварна** - која значи право и должност на државниот орган во име на државата да извршува определена дејност, со што остварува јавна – државна власт. Пример, парламентот носи закони, владата води економска политика и донесува декрети, армијата се грижи за одбрана на државата, полицијата го одржува јавниот ред и мир итн. Нејзин подвид е функционалната надлежност, која поблиску ги дефинира задачите за кои се задолжени одредени делови од ист орган. На пример, во рамките на судот има организационен дел за граѓански спорови, за кривични предмети и слично и
- **Територијална или локална** - која значи право и должност на државниот орган да врши задачи на одредена територија. Пример, општинскиот орган е надлежен само за областа на општината на која и припаѓа, градскиот орган е надлежен за подрачјето на градот, додека властите на државата се одговорни за цела држава.

Иако надлежноста на државните органи е точно утврдена, се случува два или повеќе органи да спорат кој од нив е надлежен да решава одреден случај, односно доаѓа до судир на надлежност, кој постои во два вида:

- **Позитивен** – кога два или повеќе државни органи се сметаат за надлежни да постапуваат во одредена правна работа и
- **Негативен** – кога два или повеќе државни органи се сметаат за ненадлежни и одбиваат да постапат во одредена правна работа, што предизвикува чувство на несигурност кај граѓаните.

Судирот на надлежност се решава според правните прописи и од повисокиот орган. Пример, за судир на надлежност на два првостепени судови, одлучува второстепен суд.

3. *Сопствена структура*, која содржи помали организациони единици во државниот орган, согласно начелата на хиерархија и субординација;

4. *Средства* со кои ги вршат своите овластувања, како што се:

- Наредби и забрани, кои се обврзувачки за сите;
- Надзор над остварувањето на овие акти;
- Средства за принуда против прекршителите на ваквите наредби или забрани, кои мора да се користат согласно закон, за да се спречи нивната злоупотреба;
- Мерки на убедување, воспитување и поттикнување;

5. *Независност* во извршувањето на работните задачи и забрана за мешање на други субјекти во нивната работа е една од клучните претпоставки за успешна работа. За тоа се потребни некои предуслови:

- Праведен однос кон правата и слободите на граѓаните;
- Да е загарантирана со правни норми;
- Државните органи самостојно да ги извршуваат надлежностите;
- Децентрализација на моќ, каде дел од овластувањата од повисоките власти се пренесуваат на пониски државни органи и
- Субординација или потчинетост на пониските спрема повисоките тела, без да се доведе во прашање нивната независност.

Постојат повеќе **видови** на државни органи и тоа:

1. Според *начинот на создавање* се делат на:

- Органи со изворна надлежност, како што е законодавниот дом, чија надлежност произлегува од уставот и
- Органи со изведена или делегирана надлежност, како што се пониските извршно – управни органи, кои ги извршуваат задачите, коишто им се делегирани од повисоките органи;

2. Според *подрачјето на кое дејствуваат*, постојат:

- Локални органи,
- Регионални органи и
- Државни органи;

3. Според *ширината на надлежност* постојат:

- Органи со општа надлежност и
- Органи со специјална надлежност;

4. Според *организационо - правниот облик на надлежност* има:

- Законодавни органи,
- Контролни органи,
- Извршни органи,
- Дистрибутивни органи и
- Заштитно –правни органи.

5. Според *начинот на дејствување и средствата, коишто ги користат* се делат на:

- Државни органи кои, под одредени услови, се овластени да применат принуда: а) војската, која се грижи за обезбедување на надворешната безбедност на државата и б) полицијата, која треба да ја обезбедува внатрешната безбедност на државата и
- Граѓански (цивилни) тела, кои немаат монопол на принуда, но одлучуваат за неговата употреба, како што се: судски, управни, даночни и царински органи, парламент и влада итн.

6. Според *начинот на нивно формирање и на избор на вработените и функционерите*, кои работаат во нив се делат на:

- Демократски тела, чии извршители се избираат на определено или неопределено време, со право на отповикување пред истекот на мандатот за кој се избрани или без право на отповикување и со или без можност за реизбор по истекот на мандатот и
- Бирокарски тела, чии извршители не се избираат, туку се назначуваат или се именуваат, како е во армијата и полицијата.

Се случува и демократски избрано тело да функционира на бирокарски начин, односно нивните вршители да се одвојат од оние што ги избрале, не грижејќи се за нивните барања. Затоа, демократскиот или бирокарски белег на некој орган не зависи само од тоа како е формиран, туку и од тоа, како ја вршат својата работа и како се однесуваат кон граѓаните.

7. Според *составот и целите што треба да ги постигнат* се делат на:

- Политички тела, кои ги сочинуваат политичари и се одговорни за дефинирање на политичките цели, како што е законодавното тело, бидејќи неговите членови ја одредуваат политиката преку закони и други акти. Дури и ако во политичкото тело има експерти (професори, инженери), и тие вршат политички, а не стручни задачи. Политичките тела се изборни, бидејќи нивните членови (пратениците) се избираат од граѓаните. По исклучок, политичко тело може да не е избрано, најчесто после државен удар и
- Професионални тела се составени од експерти (вработени), кои се одговорни за извршување на професионални задачи. Тоа се стручни органи, во кои се извршуваат одредени стручни задачи, согласно закон и други прописи. На пример, судии, обвинители, службеници итн. Членовите и функционерите на стручните тела може да се менуваат поради професионални (невешто, несовесно и неодговорно извршување на задачите) или политички причини (промена на власта, влошување на односите во владејачката коалиција, создавање на нови коалиции итн.).

Професионалните тела најчесто се подредени на политичките тела и се одговорни за спроведување на нивната политика. Во многу случаи, политичките тела избираат или назначуваат лица кои работат во професионални тела (судии, обвинители, јавни бранители и други), како и лица кои ги водат тие тела.

8. Според бројниот состав и начинот на одлучување се делат на:

- Индивидуални органи, како што се јавниот обвинител, народниот правобранител и шефот на државата, кои се составени од едно лице и кои можат самите да одлучуваат и да одговараат за нивната работа. Тие може да пренесат дел од своите овластувања на други лица, кои се вработени кај нив или да формираат други (колективни) субјекти (комисии, одбори, стручни колегииуми и сл.), кои можат да им даваат само мислења и да појаснуваат одредени прашања, но немаат право да носат одлуки. Вакви тела се формираат кога е потребно брзо и ефикасно извршување на работите, за кои не е потребна подготовка или јавност и
- Колегијални органи, како што се законодавни (собрание), судски (судски совети или пороти) или управни органи (комисии, одбори, итн), кои ги сочинуваат повеќе лица и се потребни ако извршувањето на работата и одлучувањето бара подготовка,

различни мислења и претходна расправа. За разлика од телата, каде одлуките ги носи едно лице, во колегијалните тела одлуките ги носат повеќе лица и тоа најчесто со мнозинство гласови, под услов на седницата да присуствува мнозинството од избраните членови (кворум). Во оваа смисла, постојат два вида кворум: а) кворум за работа (кворум на присутни) и б) кворум за гласање и одлучување (voting quorum), кој зависи од кворумот на присутни. Одлуките може да се донесат со:

а) просто (обично) мнозинство, кое е најчест начин на одлучување и бара најмалку половина плус еден глас од бројот на присутни членови, под услов повеќе од половина од членовите (половина плус еден член) од вкупниот број членови на дадениот орган да присуствува на седницата на која се одлучува. Тоа постои во два вида: 1. како релативно мнозинство – кога гласаат $\frac{1}{2} + 1$ од присутните членови и 2. како апсолутно мнозинство – кога гласаат $\frac{1}{2} + 1$ од сите членови на колективното тело и

б) квалификувано мнозинство, ако за одлучување се потребни $\frac{2}{3}$ или $\frac{3}{4}$ гласови од вкупен број на членови на телото и ова најчесто се применува за усвојување на уставот, за промена на државните граници, за распишување референдум и во други важни ситуации.

3.3. Принцип на поделба на власта

Покрај наведените поделби, најзначајна е структурално – функционална или хоризонтална поделба на законодавна, извршна - управна и судска власт, при што секоја од нив мора да остане во својот домен на дејствување и не смее да навлегува во надлежностите на останатите. Тоа е резултат на идеите на Монтескје за Trias Politica (тројна власт), според трите тела кои ги исполнуваат трите посебни државни функции. И покрај оваа поделба, сепак секој дел од власта има моќ да внимава на останатите, согласно начелото на контрола и рамнотежа.

3.3.1. Законодавна власт

Највисок и најзначаен уставен и претставничко - политички орган на државата е **парламентот (собранието)**, кој сам се конституира после општи избори и кој треба да ја искажува вољата на сите граѓани, преку донесување на Устав, закони и други правни акти (пример, буџетот на државата и закони за негово извршување, просторни планови), како и политички одлуки (декларации, резолуции, препораки), ратификува меѓународни договори итн. Тој ги конституира другите органи на власт

(влада, омбудсман, судии и други носители на јавни функции, утврдени со устав и закони), кои ги извршуваат одлуките и актите, донесени од него и врши политичка контрола и надзор над истите.

Денес постојат **два вида на законодавни тела**:

1. *Еднодомни тела*, кои се застапени во унитарни држави со релативно национално единство или со мала територија (Собранието на РСМ) и

2. *Дводомни тела*, кои постојат во сложени држави и се составени од:

- Горен дом, кој има еднаков број претставници од сите држави - членки, независно од нивната големина и со тоа треба да обезбеди нивна рамноправност. Затоа одлучува со консензус (едногласно) или со квалификувано мнозинство и
- Долен дом, кој се конституира со еднакви права на глас на сите граѓани и треба да обезбеди кохезија на сложената држава.

Во дводомните тела, без согласност на двата дома не можат да се донесат најважните правни акти. Дводомен парламент постои и во унитарни држави, за да спречи неограничена власт на еднодомниот парламент.

3.3.2. Извршно – управна (административна) власт

Иако според доктрината на Монтескје, законодавниот дом создава закони, додека извршната власт е извршител на законодавната власт; во реалноста **парламентот најчесто ја следи агендата на владата** во однос на нејзината политика и предлозите на закони, посебно ако се има предвид дека владата го има мнозинството на пратеници во парламентот. Владата има улога во креирање на законските предлози и политики, кои по нивното изгласување во парламентот, истата влада и ги спроведува.

Освен законодавната власт, врз органите на управата, **контрола врши и судството**, кое контролира дали извршната власт останала во границите на законот. Во сите европски правни системи може да се поведе управен спор пред надлежен суд, за да се оспорат и правните и фактички акти на управните органи. Пример, за изградба на нова електрана во индустриска област, законодавецот ги утврдил условите што треба да се исполнат за да се добие еколошка и планска дозвола, кои се неопходни за градба на таква електрана. Владата ги применува еколошките статuti и ја следи пропишаната процедура, ги истражува и одмерува сите релевантни интереси и утврдува конкретни услови за работа на електраната, ја

издава дозволата и следи дали операторот ги исполнува условите кои се наведени во неа. Доколку тоа биде побарано, судовите оценуваат дали владата правилно ги применила законските прописи и дали ги зела предвид интересите на сите засегнати страни.

Извршната власт ја сочинуваат следните **органи**:

1. *Шеф на државата* (државен поглавар, суверен), кој во зависност од обликот на владеење (република или монархија), може да биде избран претседател или наследен монарх. Иако *de iure* се нарекува шеф на државата (кој назив останал како резултат на историските традиции), денес во парламентарните системи, *de facto* тој има повеќе протоколарни овластувања, како што се: претставување на државата во меѓународните односи, учество во креирање и спроведување на надворешната политика, прием на странски дипломати и именување на наши дипломати во странство, ратификува помалку значајни меѓународни договори, тој е врховен командант на вооружените сили, некаде може да го распушти парламентот, да прогласи закон (промулгација) или да откаже негово прогласување (право на вето) и да го врати на повторно разгледување на парламентот, доделува мандат за состав на нова влада, дава одликувања и помилувања и слично. За разлика од нив, во претседателски или полупретседателски системи, тој поседува поголеми овластувања. На пример, во САД тој има право да ги разрешува и поставува државните секретари (министри), како и сите членови на неговиот кабинет и да раководи со нив и со највисоките граѓански и воени службеници; може да издава укази (законодавна функција) за регулирање на разни подрачја од животот или да предлага закони, да склучува меѓународни договори и да стави вето на законите на Конгресот, па дури и да назначува судии на Врховниот суд на САД. Шефот на државата може да се организира како индивидуален (инокосен) или како колегијален (колективен) орган.

Претседател може да се бира на непосредни избори од сите полнолетни граѓани со право на глас; од пратениците, на начин, пропишан со устав и други акти или од парламентот во проширен состав, каде претседателот не го бираат само пратениците, туку и лица кои го разгледуваат неговиот проширен состав. Во Русија и Франција, кандидатот за претседател на државата треба во првиот круг да освои повеќе од половина од гласовите од вкупниот број избирачи кои излегле на гласање, ако за него гласале повеќе од половина од излезените гласачи, запишани во избирачките списоци. Ако овие услови не се исполнат, се одржува втор круг од

изборите, каде влегуваат двајца кандидати со најмногу гласови во првиот круг и победува оној, кој ќе добие повеќе гласови, без разлика колку гласачи излегле на гласање.

Во РСМ, Претседателот на државата, заедно со Владата е носител на највисоката извршна власт и се бира од граѓаните на општи, непосредни и тајни избори, за времетраење на мандатот од пет година и со право на уште еден реизбор. И тој има право на суспензивно вето на законите кои ги носи Собранието, по што Собранието има право повторно да го разгледа законот и ако повторно го донесе со 2/3 (квалификувано) мнозинство, претседателот е должен со указ, веднаш да го потпише.

2. *Влада* (совет на министри или кабинет) е највисок извршен и управен орган на државната власт, која управува со земјата. Лицето кое раководи со неа се нарекува: председател, премиер, прв министер, канцелар и слично; а ја сочинуваат министри со различни ресори, чиј број е различен во секоја земја. Министерот одговара пред претседателот на владата, кој може да го разреши. И парламентот, покрај недоверба на целата влада, може да покрене интерпелација за секој министер или неговите заменици и да побара од претседателот на владата да ги разреши. Владата може да има и законодавна функција, односно да издава решенија, одлуки и уредби (кои во вонредни околности имаат сила на закон). Во унитарните држави постои само една влада, а во федерациите, покрај сојузна, постојат и влади на членките. Исто така, владата може да е формирана од една партија или од коалиција, составена од повеќе партии.

3. *Помошен управен апарат* (управа или администрација) се установи кои ѝ помагаат на владата за подготовка, донесување и остварување на нејзините акти. Тоа се: управи (царина); инспекторати (пазарен, трудов); дирекции (за стокови резерви), совети (за безбедност во сообраќајот), заводи (за статистика) и капетаниии (за пристаништа); како и органи, специјализирани за одредени области, како што се на пример, агенцијата за патишта или за аудио - визуелни медиуми и сл. Јавниот правобранител е орган на владата, кој ги штити имотните права и интереси на државата пред домашните и меѓународните судови.

3.3.3. Судска власт

Органите на судската власт *обезбедуваат правда за граѓаните*, преку одлучување за кривични, граѓански и управни работи.

Освен тоа, тие можат да вршат и **судска ревизија** на законитоста на одлуките и постапките на законодавната и извршната власт. Пример, судот може да пресуди дека наплатата на данок од *владата* не била опфатена со даночниот законик, затоа што даночниот закон предвидувал даночно ослободување за одредени лица, во кои спаѓа и апликантот. Во однос на *законодавната власт*, судот може да преземе уставна ревизија, односно да провери дали донесените закони се усогласени со уставот. Пример, судот може да пресуди дека законот за плати е неуставен, затоа што дискриминира некој од половите. Кај нас таа улога ја има Уставниот суд, додека во САД неа ја спроведува Врховниот суд.

Постојат различни **видови на судови**:

1. Според *месната надлежност* се делат на судови, надлежни за определена територија;
2. Според *степенот на одлучување*, се делат на: основни судови, апелациони или повисоки судови, кои постапуваат по жалби против одлуки на основните судови, како и врховен суд, кој постапува по вонредни правни лекови, но има и други надлежности (на пример, давање на задолжителни правни упатства за воспоставување на единствена политика на судовите во одредување на казните);
3. Според *стварната надлежност*, се делат на: кривични, граѓански, управни, воени, арбитражни, стопански судови, за работни односи и сл.

Судовите работат согласно **начелата** на: законитост, имунитет на судиите, еднаквост на странките пред суд, лаицизам (судски поротници), квалифицирана правна заштита на обвинетите, забрана за повторно судење за пресуден предмет (*res iudicata*), пресумпција на невиност, употреба на мајчин јазик во постапката, јавност на постапките и слично.

Но најважни начела се:

1. *Независност на судовите и професионалност на судиите*, за што во многу земји е прифатено нивно доживотно именување, како еден од механизмите дека извршната власт нема да влијае врз судските одлуки или на друг начин да се меша во спроведувањето на правдата и

2. *Непристрасност на судиите* и тоа:

- Објективна непристрасност, што значи да немаат никакви интереси за исходот на случајот, да не се поврзани со некоја од

странките во случајот или да немале претходна инволвираност во предметното прашање и

- Субјективна непристрасност, што значи да не бидат или да не се гледаат како поповолни за едната страна, отколку за другата.

3.3.4. Локална самоуправа

За да се ограничи централната власт и за полесно извршување на работи од локален карактер, секоја држава, па и унитарните, создаваат локални (самоуправни) органи на ниво на основните (најниски) територијални единици. На локално ниво, тоа би биле општините, градовите или регионите, чија власт може да се оствари на *различни начини*:

1. *Строг централизам*, односно назначување на одговорни службени лица во локалните органи од централната власт. Пример, во Италија централната власт назначува т.н. комисионери, кои ја координираат дејноста на обласните власти. Освен тоа, во провинциите и општините, покрај советите, управни функции остваруваат и префектот и советот на префектура, кои ги назначува претседателот на републиката;

2. *Деконцентрација и децентрализација*, односно координација и соработка со локалните органи на власт преку делумно отстапување или целосно препуштање на надлежности од локален интерес од централните врз локалните органи на власт. Пример, во Австрија, сите прашања од локален карактер се во надлежност на земските влади, а органите на управата на месните и обласни општини имаат изворна надлежност и во нејзиното остварување се рамноправни со централните управни органи.

3. *Деетатизација*, какде постои изворна надлежност на локалната самоуправа. Пример, во Јапонија, извршната власт на локално ниво целосно ја остваруваат локалните органи.

Со *Уставот на РСМ* (чл.114, ст.1) на граѓаните им се гарантира правото на локална самоуправа кое се остварува непосредно, преку претставници во единиците на локалната самоуправа, како што се општините и градот Скопје. Локалната самоуправа самостојно ги извршува надлежностите, утврдени со устав и закон, а државата врши само надзор над законитоста и целесообразност на работата и трошењето на средствата. Локалните органи имаат самостојна (изворна) надлежност за донесување програми за развоен буџет и завршна сметка и за уредување на градежно земјиште, надлежности во претшколските установи и основното и средното образование, во согласност со закон.

3.3.5. Контрола и рамнотежа (Check & Balances)

Системот на контрола и рамнотежа е ефикасен начин за поделба на власта и за да се спречи концентрација и последователна злоупотреба на државните овластувања на сите погоренаведени облици на власт. Тоа се прави преку делумно доделување на функции на различни институции, што им дозволува да се мешаат во туѓ домен до одреден степен, со што ги принудува да соработуваат за да постигнат заеднички цели.

Пример за контрола и рамнотежа е законодавната процедура на ЕУ. За донесување на закони, предлог поднесува Европската комисија, но за тоа се гласа во Советот на министри и во Европскиот парламент. Втор пример е Уставот на САД, каде сојузните судии ги назначува Претседателот, но мора да ги одобри Сенатот. При донесување на закони, заеднички ги усвојуваат Сенатот и Претставничкиот дом, но Претседателот на САД може да стави вето, што може да се отфрли со квалификувано мнозинството во Претставничкиот дом и Сенатот.

3.4. Принцип на единствена власт

Системот на единство на моќта произлезе од *теоријата на Русо за општествен договор и народен суверенитет*, според која, собранието се смета за највисок орган. Бидејќи народот не може директно да ја врши власта, најдобро е таа да му се довери на собрание, чии членови се бираат од граѓаните со право на глас. Тоа му овозможува на собранието да е највисоко законодавно тело и највисока извршна власт, која не може да има своја волја, која би се разликувала од таа на собранието. Само судовите се сметаат за независни тела, поради што другите органи не смеат да се мешаат во нивната работа.

Иако системот на единство на моќ во голема мера е напуштен, сепак делумно има примена во Швајцарија. Со уставот од 1999 година, највисока власт има *Федералното собрание*, составено од два дома:

- *Национален совет*, кој ја претставува целата нација и чии членови се избираат од граѓаните на општи и непосредни избори и
- *Совет на држави*, кој ги претставува федералните единици - кантони, од каде се бираат по два претставници, а од полу - кантоните се бира по еден претставник.

Двата совети се рамноправни и меѓу нив не постои судир на надлежност.

Сојузниот совет е носител на извршната власт. Се состои од 7 членови кои ги избира Сојузното собрание на заедничка седница на двата совети.

Член на Советот не може истовремено да биде и член на Собранието, ниту да врши друга функција во сојузот или нејзини членки. *Мандатот* трае 4 години, со тоа што исто лице може да биде избрано повеќе пати. Секој член има свој ресор со кој раководи и управува. Сојузниот совет се смета за колективен шеф на државата. При изборот на членови се води сметка за еднаква застапеност на сите региони и етнички заедници.

Претседателот на Советот го избира Собранието за период од една година и по изборот го задржува својот ресор, со што е прв меѓу еднаквите. Но сепак, тој ја врши и функцијата шеф на државата во земјата и во странство. Покрај претседателот, Сојузниот совет има и потпретседател, кој исто така го избира Сојузното собрание.

Правило е членовите на Сојузниот совет да останат на функција до крајот на нивниот мандат и Сојузното собрание нема право да ги отповика. Од друга страна, Сојузниот совет не може да го распушти Собранието. Уште повеќе, Сојузниот совет не може да поднесе оставка, дури и во случај Собранието да не прифати негов предлог за донесување на закон. Поради ова, овој концепт е единствен и не може да се вброи во претседателски или во парламентарен систем на државната власт.

И *поранешна СФРЈ* со сојузниот устав од 1963 година, по примерот на Швајцарија усвои парламентарен систем на единство на власт. Сојузната државна власт ја сочинуваа: Собранието, Претседателството, Сојузниот извршен совет, сојузните управни органи и Уставниот суд. Со распадот на СФРЈ, сите држави што произлегоа од неа, го напуштија принципот на единство на власта и го воведоа принципот на поделба на власта.

4. Облици на политички режими

4.1. Поимот политички режим

Политичкиот режим *покажува* како е организирана највисоката власт во државата, односно кој е носител на суверената власт – дали целиот народ или мнозинството, како што е во услови на демократија; или се работи за автократија (олигархија), каде власта му припаѓа на поединци или малцинство. Разликите меѓу демократското и автократско политичко уредување не се секогаш очигледни и лесни за разбирање, затоа што тие не постојат во чисти форми, туку најчесто се јавуваат како прикриени

автократии и неразвиени демократии. Дури и кога не е така, власта тврди дека е „народна“ и „демократска“ и дека ги застапува интересите на народот, иако не е избрана од народот или изборите не биле слободни. Затоа, кога власта го рекламира својот „демократски карактер“ и се нарекува „демократска“ или „народна“, тоа треба да се земе со резерва.

Политичкиот режим има *различни значења* и на него се гледа како на:

- Облик на владеење со државата (монархија или република);
- Партиско-политички режим (еднопартиски или повеќепартиски);
- Поддршка или отпор од населението спрема режимот;
- Политички систем (Франција), кој е поширок поим од политички режим и е еден од потсистемите во општеството, како што се: економски, демографски, културен и други општествени системи.

Најзначајна поделба на политичките режими е според носителите на власта во државата на демократски и авторитарски политички режими.

4.2. Демократски политички режими

4.2.1. Поим, потекло, белези и претпоставки

Демократијата е облик на државно уредување, во кое се обезбедува „владеење од народот за народот“, односно граѓаните ја спроведуваат власта во сопствен и заеднички интерес. Во неа, практикувањето на јавна моќ (треба да) се наоѓа во народот и/или да произлегува од народот.

Терминот доаѓа од грчките зборови demos - народ и kratein - владеење.

Историски, потеклото на демократијата е поврзано со античка Атина, каде што таа се јавувала како директна демократија, т.е. владеење на целиот народ, без посредници или претставници и се сфаќала во негативен контекст - како анархија и владеење на толпата.

Денес, терминот „демократија“ има универзална позитивна конотација и е прифатен ширум светот. Сепак, поради големините на современите држави, јасно е дека власта не може да ја врши целиот народ и затоа се воспостави *посредна демократија*, каде „власта на народот“ всушност ја врши мнозинството, кое избира претставници во законодавните и други тела, ја контролира нивната работа и бара одговорност за незаконско работење и неефикасност. Повеќето современи демократии се *плурални* и освен врз граѓаните, се темелат на плуралност од повеќе субјекти (интересни групи, политички партии, коалиции и слично).

Демократијата има *два белези*:

- *Внатрешен* (суштински), кој се поврзува со политичката воља на народот како носител на власта и
- *Надворешен* (формален), кој се однесува на носителите на власт, кои треба да владеат со народот, но во интерес на народот, а не во свој интерес. Таа може е прогресивна и да ги помага социјалните процеси, или регресивна и истите да ги попречува.

Како најважни *претпоставки* на демократијата се сметаат:

- *Развиена политичка свест и култура* - како брана од манипулирање на граѓаните;
- *Задоволително ниво на животен стандард* на граѓаните;
- *Основните права и слободи на човекот* како незаменлив фактор за функционирање на демократските институции. Слободата, еднаквоста, правдата и други вредности можат да се воспостават или негуваат само во услови на демократско живеење. Притоа, индивидуалните слободи и права мора да имаат првенство над колективните (национални, верски, социјални или други) права и
- *Уставни и процедурални гаранции* за заштита на човековиот интегритет и достоинство, како што се: правото на спротивно мислење, слободата на информирање и пристап на граѓаните до сите информации итн.

Но ако се има предвид дека дури и тоталитарните режими објавуваат декларации за човековите права и слободи, тогаш е многу поважно да се обезбедат потребните правно - политички и општествени гаранции за остварување на владеење на правото, јавност во работата на државните и други органи, политичкиот плурализам и начинот на избор на највисоките органи на општествената власт. Без тоа, уставно прокламираните права и слободи ќе останат само мртво слово на хартија.

4.2.2. Видови на демократија

Демократијата може да се подели според повеќе критериуми и тоа:

1. Според *функционалноста*, демократијата може да постои како:

- *Формална* - која значи законско гарантирање на човековите права и слободи, без вистинска можност за нивно остварување и

- *Вистинска* - која овозможува услови за непречено остварување на човековите слободи и права и учество на мнозинството во власта.

2. Според *насоченоста на дејствување*, демократијата постои како:

- *Политичка* - која вклучува политички права и слободи и е клучна за владеење на правото, доколку мнозинството граѓани се вклучат во нејзините процеси, ја поддржуваат и веруваат во неа и
- *Економско-социјална демократија* - која освен политички, опфаќа и економски и социјални права. Освен безбедност, населението очекува од државата и развиена економија, заштита за сиромашните, младите и постарите лица, чиста животна средина, сигурен транспорт и добри патишта; работни места, пристојни работни услови и плати, образование, култура и енергетска сигурност. Социјалната држава е концепт, каде граѓаните учествуваат во креирањето на економските и социјални развојни политики и вршат контрола над нивната реализација.

3. Според *начинот на учество на граѓаните во власта*, демократијата постои како посредна (претставничка) и непосредна демократија

4.2.2.1. Претставничка демократија

Претставничка (репрезентативна, посредна) демократија *се воведува* за да се справи со сложеноста на процесите на донесување одлуки и во неа *власта ја вршат* претставници, избрани или именувани од мнозинството граѓани на легитимни избори и според утврдени постапки, во нивно име и во согласност со закон, постапувајќи на начин на кој би постапувале граѓаните кои ја избрале, што ја прави менлива и одговорна.

Нејзиното спроведување создава голем број *предизвици*:

- Како да се изберат или именуваат народните претставници;
- Како се даваат и поврзуваат овластувањата меѓу претставниците
- Како да се спречат злоупотребите на моќ – преку отповикување или гласање за разрешување на избрани функционери пред истек на нивниот мандат.

Таа *не може да се поистовети со парламентарна демократија*, која постои – и во претседателски републики (САД и Бразил); и во монархии, каде што „монархот владее, а не управува“ (Велика Британија, Шведска, Данска и Норвешка). Од друга страна, парламентарната држава може да

не е претставничка, како што беше случајот со првите либерални држави, чиј парламент беше избран од мал круг луѓе и каде повеќе од две третини од полнолетните граѓани немаа право на глас (жени, сиромашни).

Претставничката демократијата не може успешно да функционира без **повеќепартиски систем**, бидејќи еднопартискиот систем не е компатибилен со демократија. *Изборот* на народните избраници е тесно поврзан со *правото на глас*, кое може да биде активно (право да избира народни пратеници) и пасивно (право да се кандидира и да биде биран за народен пратеник). Во современите демократски држави активно право имаат сите полнолетни граѓани. Но одредени ограничувања можат да се пропишат само во врска со остварувањето на пасивното избирачко право за носителите на највисоки државни функции. Пример, кандидатот за претседател на Италија мора да има најмалку 50 години, а кандидатот за претседател на САД - најмалку 35 години. Изборите не го вклучуваат само општото избирачко право, туку *други важни услови*, како што се:

- Еднакво право на глас, согласно принципот еден човек - еден глас
- Директно право на глас, односно право на избирачот да влијае за тоа кој ќе биде избран за пратеник и
- Тајност на гласањето, за гласачите да не трпат притисоци.

За демократичност на изборите можат да придонесат и **правилата за кандидатура**. Кандидирањето за пратеници воглавно е од политичките партии, а поретко од група граѓани, општествени движења и интересни групи, кои може да ги предлагаат независните кандидати. Доколку се овозможи на широк круг луѓе или членови на политички партии да учествуваат во кандидатурата, работите ќе се одвиваат на демократски начин. И обратно, ако тоа го решаваат тесни партиски кругови, се ограничува правото на избор. Освен тоа, покрај партиски кандидати, треба да има и кандидати од граѓаните или од групи на граѓани.

Пресметувањето на гласовите за избор на пратеници во законодавните тела се врши според **два модели на изборни системи** и тоа:

- **Мнозински модел**, каде се гласа за поединечен кандидат и истиот се избира ако добие мнозинство гласови. Тоа се прави така што, државата е поделена на изборни единици, од кои секоја избира по еден пратеник. Придобивка од овој модел е што им овозможува на граѓаните пристап до пратениците, кои се директно одговорни пред гласачите. Освен тоа, тие можат да доведат до мнозинство

по изборите (поради гласачко однесување кое фаворизира две големи партии, кои се менуваат) и ефективно владеење и

- *Пропорционален модел*, каде што се гласа за партиски или други листи со повеќе кандидати, а бројот на места во парламентот е пропорционален на бројот на гласови. Техниките за распределба на мандатите можат да бидат различни. Пример, 20% од гласовите ќе се претворат во 20% од местата за една политичка партија. Тоа значи дека ако партијата освоила 50 места во парламентот, истите ги пополнува со кандидати од листите што ги формирала пред изборите. Позитивно е претставувањето на различни политички опции во општеството. Но негативно е што парламентот може да биде фрагментиран на премногу политички партии, што може да го отежне формирањето на стабилни владини коалиции.

Изборот на пратениците во Собранието на РСМ (вкупно 120 на број) до 1998 година се спроведуваше според мнозински модел со една изборна единица и со непосреден избор на пратеници. Од 1998 до 2002 година се применуваше мешовит начин на избор, при што 35 пратеници се бираа според пропорционален модел, а 85 пратеници се бираа според мнозински модел. Од 2002 година до денес се применува пропорционален модел на избор, при што државата е поделена на 6 изборни единици, од кои се бираат по 20 пратеници од листите на партиите, кои го достигнале потребниот цензус на гласови.

После изборот на претставници, постојат ***два модели за одговорност***:

- *Претставнички* - каде претставниците не одговараат за својата работа пред избирачите за времето за кое се избрани и не можат да бидат отповикани пред истекот на мандатот за кој се избрани. Во член 62, став 3 од Уставот на РСМ се вели дека „пратениците ги претставуваат граѓаните и во Собранието одлучуваат по свое уверување“, додека пак во став 4 се вели дека пратеник не може да биде отповикан. Позитивно е што пратениците се независни од електоратот, што им овозможува да соработуваат со сите во претставничкото тело и надвор од него и да одлучуваат според своите убедувања. Негативно е тоа што, наместо интересите на избирачите, може да застапуваат лични или групни интереси и
- *Императивен*, каде претставниците се должни да даваат извештаи за својата работа пред избирачите во својата изборна единица и можат да се отповикаат пред истекот на мандатот, ако избирачите

се незадоволни од нивната работа. Позитивно е што пратениците се контролирани од избирачите и соработуваат со нив, со што се зголемува нивната одговорност. Негативно е тоа што пратениците се толку врзани со барањата на своите избирачи, што ја ограничува нивната иницијативност и стануваат неефикасни.

- За поголема одговорност на претставниците, потребна е некаква *рамнотежа меѓу двата вида мандат*. Според член 62, став 4 од Уставот на РСМ, кај нас е прифатен претставничкиот мандат.

4.2.2.2. Непосредна демократија

Непосредната (директна, изворна) демократија *се состои од* вршење на власта од сите граѓани со право на глас, кои сами носат одлуки од нивен интерес. Денес ваков систем е Швајцарија.

Директната демократија треба да се сфати во релативна смисла, бидејќи таа може само делумно да се реализира, поради следните **предизвици**:

- Граѓаните може да одлучуваат за клучните политички прашања, но *не можат самите да извршуваат професионални задачи*, за што е потребно стручно знаење, кое го имаат само поединци и
- Логистичката организација во големи земји со бројно население е невозможна, бидејќи одлучувањето не се ограничува на гласање, туку и на колективни консултации и размена на мислења. Затоа, треба да се воспостават правила за да се спречи злоупотреба на овластувања од мнозинството за сметка на човековите права; како и прецизирање за тоа - кој ќе учествува, под кои услови, итн.

Поради овие предизвици, директна демократија била можна само во античките или средновековни градови – држави; но не стана реалност во современиот свет, каде се јавува како полудиректна демократија, но и таа најчесто се применува во помали држави со помалубројно население.

Денес постојат неколку **видови на директно одлучување** од граѓаните:

1. *Референдум*, каде граѓаните, преку непосредно гласање, одлучуваат за одобрување на одлуки од политичкиот и јавен живот, односно од интерес на заедницата и го организираат изборните единици во избирачки места.

Тој најчесто има улога на народно вето. Имено, кога некои закони, откако ќе бидат изгласани во парламентот, се доставуваат на потврда на граѓаните, кои се изјаснуваат со „за“ или „против“ предлогот (пример,

донесување нов устав, ратификување на меѓународен договор). Доколку не се добие бараната потврда, донесениот акт се поништува, бидејќи се смета дека народот ставил вето. Но, доколку се добие бараната потврда, донесениот закон се смета за потврден од народот, со што се отстранува и последната пречка за негово објавување и стапување во сила, односно неговата примена. Референдумот постои во неколку видови:

- Според неговата правна сила, тој може да биде:
 - а) задолжителен – кога одредени одлуки (промена на уставот со амандмани или донесување на закон), мора да бидат одобрени со референдум и секој друг начин на одлучување за овие прашања не може да произведе правно дејство;
 - б) факултативен - кој може, но не мора да се распише, на пример за тоа дали земјата да се приклучи во меѓународна организација;
 - в) арбитражен – за спор за надлежност меѓу државни органи, кога граѓаните се изјаснуваат во чија надлежност треба да биде донесувањето на одлука
- Според територијата, тој може да биде организиран:
 - а) во целата држава;
 - б) во локалните единици или
 - в) во одредено претпријатие или институција

За да бидат валидни резултатите од референдумот, не е секогаш доволно просто мнозинство избирачи да се согласат за одбиено референдумско прашање. Доколку е потребен поголем процент на излезност, односно поголем процент на гласови за одреден предлог, резултатите се сметаат за валидни само доколку тој процент е обезбеден.

Исходот од референдумот може да биде различен, во зависност од важечките правила и добиените резултати и тој се јавува како:

- Обврзувачки или корективен - со кој се обврзува законодавниот дом да ги корегира одлуките и истите не смеат да стапат во сила, доколку се одбиени во нивната претходна верзија;
- Консултативен - каде исходот го покажува расположението на граѓаните, но владата може да отстапи од добиените резултати и
- Законодавен, којшто е најредок и се користи така што самите граѓани предлагаат и усвојуваат нова одлука, која автоматски станува закон, со што се заобиколува законодавниот дом, кој само ја потврдува донесената одлука.

Во РСМ, во член 73 од Уставот, предвидена е можност Собранието да може да распише референдум за „одделни прашања“. Додека пак, во член 74 е наведено дека одлуката „за менување на границите на Републиката ... е усвоена на референдум, ако за неа гласало мнозинство од вкупниот број избирачи“. И кај нас, тој постои во два вида:

- Облигаторен - за промена на границите на државата и
- Факултативен - каде претставничкото тело или граѓаните одлучуваат дали за некое прашање ќе се одлучува на референдум. Пример во членот 73, став 1 од Уставот е наведено: „...Собранието одлучува за распишување референдум за одделни прашања од своја надлежност со мнозинство гласови од вкупниот број пратеници“. Него може да го побараат и одреден број граѓани, кога донесената одлука е задолжителна за претставничкото тело.

За некои, референдумот е најдемократска форма на легитимација на одлуката, бидејќи ја гарантира експлицитната согласност на граѓаните и ги принудува органите на власт да ги усогласат своите преференции со барањата на населението што го претставуваат. Според други, повеќето одлуки се премногу сложени за да се одредат на едноставен начин со „да“ или „не“. Освен тоа, населението најчесто е склоно кон промени, така што се отежнува или одлага донесувањето на одлуки, за кои е потребна брзина во нивното спроведување.

2. *Плебисцитот* е сличен на референдумот, но меѓу нив има и разлики. Тој се состои од изјавување на доверба на граѓаните на висок државен функционер, односно на ставови и одлуки за кои тој се залага. За да имаат тежина резултатите од плебисцитот, многу е важно граѓаните да бидат соодветно информирани за прашањата за кои гласаат. Но за жал, најчесто се случува тие да бидат манипулирани.

3. *Собранискиот облик* беше замислен од Русо и значи право сите полнолетни граѓани сами (без претставување од друг), непосредно да одлучуваат за прашања од заеднички интерес, поради што се смета за „најчист“ облик на непосредна демократија. Низ јавна расправа граѓаните може да одлучуваат за референдум или народна иницијатива, да му доверат одлуки на државен орган или да отповикаат државен орган или пратеници (како кај императивен мандат). Постои во Швајцарија (Landsgemeinde), САД (town meeting) и Англија (парохиски совети).

4. *Народна законодавна иницијатива* се однесува на уставното право на одреден број избирачи да им предлагаат на органите на власт измени на уставот, законите и другите акти или иницијативи, како што се: разрешување на шефот на државата, распишување вонредни парламентарни избори, разрешување на владата или нејзини членови и слично. Иницијативата не мора да се усвојува, но мора да се почитува, ако е поддржана од голем број граѓани. Таа е предвидена и во член 71 од нашиот Устав, според кого граѓаните може да покренат иницијатива за донесување на закони, ако тоа го побараат најмалку 10.000 избирачи, односно 150.000 избирачи за измена на Устав (член 130);

5. *Петиција* е писмено барање од граѓаните за задолжително преземање определени дејства. Пример, во Масачусетс (САД), таа е основа за задолжително распишување на референдум, ако е потпишан од 1,5 - 2% од избирачкото тело.

4.3. Автократија

Автократијата е *систем на владеење*, каде државната власт му припаѓа на малцинството од народот. Носителите на власт не се избрани од мнозинството и затоа не се предмет на контрола или одговорност пред него. **Терминот** автократија доаѓа од зборот *avto* - себе и *kratein* - владее. Автократијата има долга традиција - од античко време до денес.

Автократијата *се разликува од демократијата*, според следните белези:

- Демократијата е владеење на народот, а автократијата е владеење на поединец или малцинство, кој нема поддршка од народот. Авторитарната влада значи отсуство или делумно присуство на демократија, каде граѓаните имаат право на глас, но се спречени да учествуваат во политичкиот живот на државата;
- За разлика од демократија, каде транзицијата на моќ се врши на конкурентен и регулиран начин, во автократските режими може да настанат борби за моќ меѓу наследниците на тронот или меѓу конкурентските фракции на режимот;
- Во автократија, владетелите го потиснуваат незадоволството на населението со насилни средства, бидејќи знаат дека откако ќе бидат соборени, засекогаш ќе бидат отстранети од политиката, додека во демократија владата што е сменета, може да се обиде повторно да победи на следните избори и

- Наместо со автономна волја, како во демократија, владеењето во недемократските режими резултира со хетерономија кај речиси сите луѓе и со наметната волја врз другите, кршење на човековите права, отсуство на слободен говор и на слободни и фер избори, иако и тие се обидуваат да го легитимираат своето владеење со „народна согласност“ и „волјата на народот“.

Владеењето на поединецот (монарх, автократ, апсолутист, автократ, тиранин, моќник итн.) најчесто **се заснова на:**

- Индивидуална репутација, авторитет и харизма;
- Традиционални или религиозни убедувања на народот или
- Вооружената моќ со која располага владетелот.

Постојат следните **видови** на автократија:

- *Апсолутна монархија*, каде монархот не е ограничен со закон (Саудиска Арабија) и *републикански диктатури*, каде што отсуствуваат правните ограничувања на моќта или се чисто теоретски (Северна Кореја). Тоа се лични диктатури со неограничена моќ на една личност, дури и во случај на постоење на законодавно тело, влада, политички партии и слично;
- *Олигархија*, како владеење на малцинство од влијателни и богати граѓани, на кои се потпира автократот, за со нив полесно да ги контролира своите поданици;
- *Тиранија* е неограничена моќ на поединец, базирана на насилство;
- *Деспотизам* е неограничена моќ на група луѓе или една личност, заснована на суровост, беззаконие и насилство;
- *Аристократија* е владеење на одредена класа на луѓе, кои се сметаат за поблагородни и поспособни од другите, било по потекло или по други основи;
- *Плутократија* е владеење од малцинство најбогати луѓе;
- *Фашизам* е владеење на луѓе кои себеси и членовите на својот народ се сметаат за повисока раса, за разлика од другите луѓе и народи, како припадници на пониска раса, која треба да биде поробена или уништена;
- *Национализам* е владеење на луѓе кои премногу се држат до националните интереси, игнорирајќи го фактот дека постојат други народи со нивни интереси;

- *Авторитаризам* е современ вид на автократија, каде носителите на власт не го почитуваат законот, опозицијата постои формално и без влијание врз политичкиот живот, нема медиумска слобода, ниту други слободи и права, постои организиран и масовен терор и физичко уништување на политичките противници и на припадниците на националните малцинства итн.;
- *Тоталитаризам*, според Зигмунд Нојман, се карактеризира со:
 - а) ветување на безбедност за која луѓето ја жртвуваат слободата;
 - б) масовна акција, наместо рационални програми, проследена со слепа верба во водачот, кој на поданиците им ветува херојски дела и историски достигнувања;
 - в) милитантен поредок во кој граѓаните се политички војници во постојана војна;
 - г) борбен дух кај населението за да се подготви за масовни прогони и убивање на луѓе, кои ги прогласува за класен, национален, идеолошки или друг непријател;
 - д) принципот на водач на кој населението треба да му се потчини, а тој самиот не е одговорен пред никого.⁷

5. Облици на владеење

Облиците на владеење се определуваат според начинот на доаѓање на власт на шефот на државата (назначување или избор) и според неговиот правно - политички статус во системот на државна организација.

5.1. Монархија

Монархијата е **форма на владеење** во која шефот на државата е индивидуален, наследен монарх. Ова е најстар облик на владеење, кој се појавил во најраните цивилизации. Платон и Аристотел монархијата ја сметале за добар облик на владеење, каде, иако владее едно лице, тоа ги почитува законите и се грижи за општо добро на државата. За разлика од неа, во тиранија владетелот владее неограничено и насилно.

Постојат повеќе **видови** на монархии, од кои најпознати се:

1. *Апсолутната монархија*, во која монархот има законски неограничена моќ и е највисок (суверен) орган на законодавната, управната и судска

⁷ Neumann S, Toward a Theory of Totalitarianism, Der demokratische Dekalog: Staatsgestaltung im Gesellschaftswandel. In : Richard Löwenthal (ed.), Die Demokratie im Wandel der Gesellschaft, Berlin 1963.

власт. Тој може да им наметне закон на своите граѓани, но самиот владее без закон. Не постои устав, со кој се ограничуваат неговите овластувања. Тој е највисока судска и управна власт, во чие извршување му помагаат пониски органи, што ги именува и му се целосно потчинети. Всушност, ова е потеклото на изразот „апсолутизам“ - апсолутен владетел е *legibus absolutus*, што на латински значи „слободен од закони“.

2. *Уставна монархија* постои кога моќта и положбата на монархот во општеството се пропишани со устав, кој ја ограничува неговата моќ.

3. *Парламентарна монархија*, каде моќта на монархот е поограничена во однос на парламентот и владата, бидејќи врховно тело е парламентот, кој донесува устав и закони, а монархот само ги потврдува или ги одбива со вето, кое може да е апсолутно (целосно отфрлање) или суспензивно (времено одлагање). Монархот е формално на чело на извршната власт, која вистински им припаѓа на владата и министрите. Вакви се повеќето западни монархии, каде монархот има само репрезентативна улога и за него важи изреката „монархот владее, но не управува“. Најпознат пример на парламентарна монархија е Англија, каде власта е поделена на:

- Законодавна - која му припаѓа на парламентот, кој се состои од горен дом или дом на лордовите и долен дом или дом на заедниците. Домот на лордовите ја нема поранешната улога и опстојува поради традицијата, а не поради реалните потреби;
- Извршна - која ѝ припаѓа на владата, на чело со премиер и составена од секретари (министри) за одделни области. Во Англија, шефот на државата, односно кралот, во предвидениот рок го доверува мандатот за состав на влада на партијата или на претседателот на партијата, што победила на парламентарните избори. Со мандатот се бара од парламентот да го потврди предложениот состав на влада. Поради тоа, владата за својата работа одговара пред парламентот, а не пред шефот на државата и може непречено да ги извршува своите должности, додека има поддршка од парламентот. Но, доколку членовите на владата (поради лоша работа или поради политички причини) ја изгубат таа поддршка, мора да поднесат оставки од своите функции, за да се создадат услови за избор на нова влада или за распишување на вонредни парламентарни избори. На барање на опозицијата, парламентот може да отвори расправа за доверба на владата. Но и самата влада може да побара од парламентот гласање за нејзина

доверба, со цел да влијае на парламентот да ја поддржи нејзината одлука за прашања од особено значење. Тоа покажува дека англискиот парламент има значителни надлежности во однос на владата и нејзините пратеници. Уште повеќе, парламентот може да повика на одговорност, не само поединечни министри, туку и владата во целина, а во одредени случаи да покрене и гласање за недоверба на целата влада. Но, за да се воспостави рамнотежа меѓу парламентот и владата, владата, под одредени услови, има право да му предложи на монархот, распуштање на парламентот и распишување на нови избори. Освен тоа, владата е носител на законодавната иницијатива и има право и должност да предложи одредени закони до парламентот. Но и парламентот влијае на владата преку усвојувањето на буџетот. Имено, гласањето за предлог-буџетот може да се сфати и како изјава за доверба на владата, бидејќи доколку истиот не се усвои, владата е принудена да поднесе оставка. Но, пратениците знаат дека ако тоа се случи, потребно е одржување на предвремени парламентарни избори, што не е во нивен интерес, бидејќи не се сигурни дека повторно ќе бидат избрани. Тоа ги покажува взаемните влијанија меѓу парламентот и владата, во кои ниту една страна нема предност, што беше и цел на креаторите на англискиот парламентаризам и

- Судска, каде судовите уживаат највисок степен на независност, поради што ниту парламентот, ниту кралот, ниту владата не можат да се мешаат во нивната работа.

5.2. Република

Република е *форма на владеење* во која шефот на државата (претседател) нема лични привилегии, туку одреден степен на моќ, во согласност со устав и закон. *Терминот* е од латинскиот збор *res publica* и значи јавна работа или општо добро, како синоним за демократско владеење.

Меѓу република и монархија постојат следните разлики:

- Монархот е наследен, а претседателот на републиката се бира од граѓаните, од електорски тела или од пратеници во парламентот;
- Монархот има доживотен мандат, а мандатот на претседателот е ограничен и обично трае четири, пет или седум години, при што може да се кандидира последователно два или повеќе пати;

- Монархот може да отфрли закон со апсолутно вето, а претседателот има право само на релативно вето, што значи дека може да отфрли акт на парламентот, но ако парламентот повторно го донесе тој акт, претседателот повеќе не може да го отфрли;
- Претседателот е правно и политички одговорен за своите постапки. Во некои држави за него постојат закони за кривична одговорност, за кои му суди специјален суд во посебна постапка. Но сепак, моќта и вистинското влијание на претседателот на САД во светот се многу поголеми од моќта, авторитетот и влијанието на било кое кралско семејство во европските монархии;

Постојат следните **видови** на републики:

- *Неограничена*-каде шефот на државата ја проширува власта на незаконски начин, за сметка на другите органи, што е белег на тоталитарни и диктаторски држави и
- б) *Ограничена* - која постои како: претседателска, парламентарна и мешовита.

5.2.1. Претседателски систем

Основен белег на претседателскиот систем е тоа што шефот на државата ја извршува и функцијата шеф на владата и самостојно ги именува министрите, кои за својата работа одговараат пред него, има право на суспензивно вето за акти, донесени од законодавното тело и именува вршители на функции, па и на највисоки судски функции. Тој има **свој мандат**, кој е независен од парламентот. На пример, американскиот претседател се избира формално со индиректно народно гласање преку изборен колеџ, но тоа *de facto* ги има сите карактеристики на директни избори и последователен мандат. Во таков случај, шефот на извршната власт не се потпира на парламентарната доверба за да остане на функцијата, а пратениците - кои исто така се директно избрани - не се принудени да го поддржат шефот на извршната власт.

Пример за овој систем се САД, каде постои **поделба на власта**:

- *Законодавна* - која ја врши Конгресот, составен од претставнички дом и сенат;
- *Извршна* - која ја врши претседателот на САД и кој не е избран од Конгресот, туку од народот (преку т.н. електори) и
- *Судска* - на чиј врв е Врховниот суд на САД.

Бидејќи принципот на поделба на власта не може идеално да се спроведе, беше прогласен **принципот на заемно ограничување на власта**, според кого, законот се смета за донесен ако е усвоен од двата дома на Конгресот. Освен тоа, претседателот на САД има право на *одложувачко или суспензивно вето* на закон донесен од двата дома на Конгресот. За да стапи на сила законот со вето, за него треба да гласаат најмалку две третини од членовите на двата дома на Конгресот во повторена постапка. Бидејќи таквото гласање е тешко да се обезбеди во пракса, јасно е дека *de facto* се работи за апсолутно вето и закони кои добиле вето од претседателот, никогаш повторно не биле донесени. За да се воспостави баланс меѓу носителите на државната власт, Конгресот ги има следните надлежности во однос на претседателот на САД:

- Може да го забави усвојувањето на буџетот или на друг начин да влијае на обезбедување на средства за финансирање на активностите на претседателот;
- Може да го отповика претседателот за предавство, мито, корупција и други сериозни кривични дела (импичмент);
- Поставува прашања на кандидатите, кои претседателот ги номинира за највисоките државни функции;
- Ги ратификува главните меѓународни договори, потпишани од претседателот и
- Овластен е да формира истражни комитети, за да ја разгледаат законитоста и валидноста на работата на извршните органи.

Судството во САД е независно и е подредено само на законот. На врвот е Врховниот суд на САД, чие право да ја преиспитува уставноста на одредбите од законот не е утврдено со Уставот на САД, туку со посебен акт донесен по одлуката во познатиот случај *Marbury vs. Madison* од 1803 година. Конгресот, како и претседателот на САД, имаат одредени овластувања во однос на Врховниот суд, односно претседателот може да номинира судии на Врховниот суд, за кои предлози се изјаснува Сенатот.

5.2.2. Парламентарен систем

Во парламентарните системи, парламентот најчесто го бира **шефот на државата**. Покрај шефот на државата, има и влада, која е одговорна пред парламентот и опстојува, додека има поддршка од парламентот. Шефот на државата доделува мандат за состав на влада на личности и партии кои имаат мнозинство во парламентот.

Владата ја избира парламентот, а се состои од министри на кои им е доверено управување со одреден ресор. На чело на владата е премиерот, кој го избираат пратениците. Владата за својата работа му одговара на парламентот, а не на претседателот. Вака е во Германија, Австрија и Италија. Во некои парламентарни држави, шефот на државата сè уште може да назначи премиер, но тоа би го направил откако премиерот ќе биде избран од парламентот, за да се создаде стабилна влада која има поддршка во парламентот. Тоа е од причини што премиерот кој ужива поддршка во парламентот е во состојба не само да ја води извршната власт, туку и да бара лојалност од мнозинството кога ќе даде предлог закон, бидејќи во парламентарни демократии речиси сите предлози за закони потекнуваат од владата. Сепак, опозицијата може да го крене својот глас со поставување прашања или со критикување на владините проекти, со цел да победи на идните избори и да формира влада. Според тоа, парламентарниот систем ги има следните **белези**:

- еднаквост, взаемна соработка и влијание меѓу законодавната и извршната власт;
- поделба на извршната власт меѓу шефот на државата и владата и
- независност на судовите.

5.2.3. Мешовит систем

Во комбинираниот (претседателско-парламентарен) систем, **шефот на државата** се бира на непосредни избори и има извршни овластувања (претседателски аспект), а премиерот е одговорен пред парламентот и може да остане на функција само со негова поддршка (парламентарен аспект). Тие ја делат извршната власт. Шефот на државата има широки овластувања, што го прави влијателен фактор во остварување на државната власт. Неговиот легитимитет произлегува од волјата на народот, бидејќи е избран од граѓаните, а во некои држави од пратениците. Поради тоа, суверенот е организациски и функционално независен и од парламентот и од владата. Во таква состојба, сосема е логично тој да може да прогласи вонредна состојба. Исто така, тој има голема улога и во процесот на конституирање на владата и влијае врз нејзината работа. Од друга страна, **владата** е одговорна пред парламентот и претседателот на републиката.

Најдобар пример за овој поредок е **Франција**, чија влада не може да донесе никаква важна одлука без согласност на *претседателот на републиката*, поради што со право се нагласува дека претседателот на

Франција владее, а членовите на владата управуваат. *Членовите на владата* ги именува претседателот на Франција на предлог на мандатарот (премиер, именуван од претседателот на републиката). Член на владата не може истовремено да биде и пратеник, бидејќи овие должности се неспоиви. Исто така, член на владата не може да биде ниту носител на друга јавна функција. Владата и нејзиниот претседател мора да уживаат доверба на претседателот на републиката и на Собранието. Ако таа доверба се изгуби, владата може да биде отповикана. Импичмент на владата може да се изврши и со импичмент на нејзиниот претседател.

Францускиот парламент е дводомен и се состои од:

- Национално собрание, како генерално претставничко тело, чии членови се избираат на општи и непосредни избори и
- Сенат, чии членови се избираат посредно, од пратениците, односно од членовите на одделенските генерални совети и делегатите на општинските совети. Нивниот мандат трае девет години, при што една третина од сенаторите се обновуваат секоја трета година. Благодарение на изборните правила, Сенатот со право може да се смета за претставничко тело на територијалните единици на Франција.

Покрај наведените органи, важна улога во вршењето на власта во Франција има и *Уставниот совет*, кому му е доверена контролата на уставноста на законите и вршењето на други важни функции (оценка на регуларноста на изборот на претседателот на републиката, пратениците и сенаторите, како и оценката за регуларноста на спроведувањето на референдум). Одлуките на Уставниот совет се сметаат за конечни и обврзувачки за другите органи, што значи дека не може да се применува закон што Уставниот совет го прогласил за неуставен.

5.2.4. Собраниски систем

Во собранискиот систем, Собранието е над другите органи, па и над претседателот. Владата и управата се должни да се придржуваат до насоките, дадени од Собранието. Функцијата претседател на државата ја врши еден од министрите во владата, напоредно со својата министерка должност. Тој само ја претставува државата во меѓународните односи, а на внатрешен план, неговите должности се мали. Типичен пример за овој систем е Швајцарија.

6. Облици на државно уредување

6.1. Поим за територијална распределба на државната власт

Моќта на државата може да биде концентрирана во рацете на еден центар или да биде распределена помеѓу различни територијални единици, така што централната власт нема ексклузивна контрола врз целата државна моќ. Од тоа *зависи и обликот на државно уредување*. Ако државата се подели на внатрешни делови кои немаат белези на посебна државна организација со своја правна регулатива, туку тоа служи само за поефективно остварување на целите и интересите на локалното население, во тој случај станува збор за унитарна држава. Но, ако државата се подели на внатрешни делови кои имаат својство на посебни државни ентитети со свои уставни закони, се работи за сложена држава.

Државното уредување може да *се дефинира* како административно - територијална организација на државата, во зависност од односот меѓу централните и нецентралните, локални органи на државата; односно дали постои единствена и сложена организациона структура со централизиран државен апарат, вертикална хиерархија и субординација меѓу централните и локални органи на власт и со отсуство на самостојно одлучување на помалите територијални единици или овластувањата се поделени меѓу централната власт и другите територијални единици, кои се, повеќе или помалку, самостојни во одлучувањето и претставуваат посебни државни организации со сопствена правна регулатива, а што зависи од начинот на територијална поделба на државата

Обликот на државно уредување ни *покажува*:

- од кои делови е составена внатрешната структура на државата;
- каква е правната положба на деловите и нивниот меѓусебен однос;
- како се регулираат односите меѓу централните и локални органи;
- кое државно уредување ги остварува интересите на граѓаните.

6.2. Унитарна држава

Унитарната држава *претставува* централизиран облик на државно уредување, каде сите државни овластувања се сконцентрирани во рацете на една централна власт, чии органи се единствено суверени на целата територија. Тоа се еднонационални држави или држави со доминантно национално мнозинство, иако постои и кај мултинационални држави. За *разлика од сложената држава*, во која има повеќе самостојни државни

организации со вертикална поделба меѓу централната и локална власт, во унитарната држава постои само една државна организација, која ја има целата надлежност и не постојат други државни организации, со кои таа ги дели своите надлежности. И таа може да се подели на потесни територијално - административни единици на локална самоуправа (општини) или на територијална автономија (региони). Но, **нејзината организација е единствена**, бидејќи тие области немаат статус на држави со суверена власт, туку само одреден степен на независност и автономија, според која, локалните и регионални овластувања за извршување на одредени задачи се доделени од централната власт и се регулирани со единствена нормативна рамка; а централните државни органи надгледуваат дали пониските органи работат според устав и закон и имаат право да ги потврдуваат или поништуваат нивните одлуки, кога ќе оценат дека се неусогласени со централната власт. Ова значи дека **локалните органи немаат самостојност и свои надлежности**, туку се делегирани од централната власт, која може да ги повлече без институционализирано вклучување и без согласност на самите локални или регионални власти. Актите на регионалните и локалните органи се нивна разработка и конкретизација и се приспособени на нивните потреби и со нив воглавно ги извршуваат актите на централната власт.

Согласно тоа, **белези** на унитарната држава, кои не можат да ги практикуваат нејзините територијални единици се:

- единствени законодавни, извршни и судски органи за целата територија на државата, кои управуваат со пониските органи;
- единствен уставно правен поредок
- единствено државјанство;
- единствена надворешна политика;
- единствен судски систем и
- единствени вооружени сили.

Постојат два **вида** на унитарна држава:

1. **Централизирана унитарна држава** постои ако локалните (општински, градски, окружни и други власти) се целосно зависни од централната власт и се нејзин составен дел, при што точно се знае до каде се нивните надлежности. Тие овластувања се мали, бидејќи речиси сè се решава од централна власт, која одлучува за степенот на независност на локалните органи и начинот на нивна работа. Централната власт има монопол за

политичко одлучување и за создавање на правните прописи. Во овој контекст, централните власти можат да одлучат дури и какви одлуки ќе донесат нецентралните власти за одредени прашања, кога ќе ги донесат и слично. Дополнително, централните власти можат да ги менуваат, поништуваат и укинуваат актите донесени од нецентралните власти, со што можат да вршат целосна контрола, не само врз законитоста, туку и врз целисходноста на актите на локалните власти. Освен тоа, тие можат да именуваат и разрешуваат раководители и службеници во локалната власт или да ги повикаат на одговорност. Оваа држава најчесто постои кај автократски системи на владеење, но понекогаш се јавува и во демократските држави, како што беше Франција до 1970 година и

2. *Децентрализирана унитарна држава* постои ако локалните тела не се целосно подредени на централните и имаат независност. Постои како:

- Фактичка децентрализација, каде централните власти не можат (дури и да сакаат) целосно да ја контролираат законитоста и целесообразноста на сите акти, донесени од нецентралните власти
- Правна децентрализација, која произлегува од независноста на нецентралните власти во однос на централните. Таа независност не е целосна, бидејќи централната власт ја контролира работата на локалните тела, но не може да им диктира какви одлуки ќе донесат. Тие се овластени да ја оценуваат само законитоста, но не и целисходноста на одлуките и другите акти на нецентралните власти и овој модел е воспоставен во повеќето современи држави;
- Децентрализација на „двојна патека“, кога дел од овластувањата се префрлаат на децентрализирани тела, а дел на специјални централизирани тела;
- Децентрализација на „една патека“, кога нецентралните тела се делумно централизирани и децентрализирани, т.е. ако вработени во локалните тела вршат два вида работа – од локален тип и оние кои им се пренесени од државата;
- Територијална децентрализација значи територијална автономија и независност во работата на единиците на локалната самоуправа;
- Функционална децентрализација значи независност на одредени јавни служби во здравството, образованието, комунални услуги, сообраќај итн. и
- Бирократска децентрализација, каде што единиците на локалната самоуправа се назначуваат и заменуваат со централни тела.

6.3. Сложена држава

Сложената држава е државна организација од децентрализиран тип, која е составена од повеќе територијални единици, кои се самостојни во извршување на обврските и каде централните органи ја оценуваат само уставноста и законитоста на нивната работа, но не и целесообразноста. Постојат неколку причини за формирањето на сложени држави:

- Земјата е преголема за да се управува од еден единствен центар;
- Поради разлики меѓу нејзините региони по јазик или култура и
- Централната влада би била премногу моќна, ако не е балансирана од регионалните влади со нивните независни овластувања.

Таа постои како федерација, конфедерација, протекторат или унија

6.3.1. Федерација или сојузна држава

Федерацијата е **тип на сложена држава**, каде две нивоа на власт функционираат на иста територија и врз исто население; од кои едната функционира на федерално ниво, а другите државни организации на ниво на земјите - членки. **Терминот** федерализам е од латинскиот збор *foedus* и значи сојуз, врска или договор. **Историски**, здружувањето на државите за остварување на одредени цели (најчесто одбрана) се јавува кај сојузите на грчките полиси. Најчести причини за сојуз на државите се: етничка, јазична и/или верска хетерогеност, традиции и културно-историски фактори, географски особености и економски потреби.

За **разлика од конфедерацијата**, која се заснова на меѓународен договор на земјите – членки, кои се носители на суверенитетот; федерацијата се заснова на уставот како највисок правен акт и во неа суверенитетот не им припаѓа на членките, туку на федерацијата и нејзините органи. Затоа, сојузната држава се смета за посебна држава и во правен и во фактички поглед, односно таа има свои посебни органи (законодавни, извршно–управни и судски). Прашањето за надлежност меѓу федералните тела и органите на земјите - членки (федералните единици) е регулирано со устав и закон. Освен тоа, членките на федерацијата немаат право на отцепување и поништување на договорот за нејзино создавање, како што е случајот со конфедерација, иако во праксата ова не се почитува, така што постоеле сојузни држави (СФРЈ, Чехословачка, СССР), кои се распаднале, додека швајцарската Конфедерација трае со векови.

Функционирањето на сојузната држава се заснова на овие **принципи**:

1. *Принципот на поделба на надлежности* значи дека во федерација, државните овластувања се поделени меѓу органите на сојузно ниво и на регионално ниво и ова е содржано во уставот. За да не дојде до колизија меѓу нив, се применува начелото на хиерархија, така што актите на членките (устав, закон и подзаконски акти) треба да се во согласност со сојузните акти. Затоа, постојат два модели на поделба на надлежности:

- Ако во сојузниот устав е утврдено кои прашања се во надлежност на сојузот, а за членките постои претпоставена надлежност (САД)
- Обратно – ако во сојузниот устав се утврдува надлежноста на единиците, а за сите останати овластувања, постои претпоставена надлежност на федерацијата.

Вклучувањето на членките во оваа поделба на овластувања е многу релевантно, бидејќи ги штити единиците од можни ограничувања на нивните овластувања. Дури и таму каде што сојузното ниво е надлежно да донесува закони што ја покриваат целата сојузна територија, во многу сојузни држави членките се вклучени во сојузниот процес на донесување закони. Тоа е можно преку горниот дом во сојузниот парламент, кој ги претставува регионите како еднакви делови на федерацијата. На пример во САД, таа улога ја има Сенатот, каде секоја држава има ист број членови (по два), со што се запазува рамноправноста. Оваа застапеност на единиците во парламентот е белег по кој федерацијата се разликува од унитарна држава. Во повеќето федерации, горниот дом е рамноправен со долниот дом, така што законите и другите акти се сметаат за усвоени, ако за нив се изјасниле двата дома. Освен тоа, во САД, посебно за измена на уставот и други прописи од интерес за федерацијата, но и за сите земји – членки, се бара согласност на сите или на мнозинството членки.

2. *Принципот на превласт или надмоќ на сојузната власт* е во делумна колизија со претходниот принцип, но и усогласен е со него и значи дека:

- сојузната држава има ексклузивна надлежност во надворешниот суверенитет (одлучува за војна и мир, склучува меѓународни договори и има право да биде застапувана во надворешниот свет)
- нејзиниот правен поредок важи на цела територија и се применува за сите граѓани, односно има приоритет над правото на членките, чии акти мора да се во согласност со сојузниот устав и закони.

3. *Принципот на автономија на федералните единици* се заснова на фактот дека нивните активности се исклучиво во нивна надлежност, со

што задржуваат многу атрибути на државност, како и одреден степен на независност во однос на сојузните власти. Тие имаат своја организација и државни органи (законодавни, извршни, управни, судски). Сојузните власти мора да ги почитуваат овластувањата на органите на сојузните единици и обратно - сојузните единици мора да ги почитуваат надлежностите на сојузните органи. Секое поинакво постапување се смета за незаконско и подлежи на оценка на уставен или друг суд.

4. *Принципот на учество на федералните единици* значи нивно право да учествуваат во вршењето на власта на сојузно ниво преку нивни претставници, односно постои мешана или конкурентна надлежност - и на федералните власти и на властите на земјите - членки, кои имаат свои претставници во сојузните органи (парламент, влада, судови и други сојузни тела). Тие учествуваат во менување на сојузниот устав и во извршувањето на сојузните закони и други прописи.

Постојат *два начини на создавање федерација*:

- *Агрегација* е спојување на две или повеќе, дотогаш самостојни држави (на овој начин биле создадени Швајцарија и Германија) и
- *Деволуција* (дезагрегација) значи преобразба на дотогаш унитарна држава во федерација (како што е случајот со Австрија и Белгија).

Иако меѓу федерациите постојат разлики, тие имаат *заеднички белези*:

- Здружените држави го зачувуваат *интегритетот*, а во сојузот ги остваруваат интересите кои се заеднички и за другите членки;
- Федерацијата нема своја *територија или население* туку се состои од територија и население на членките и затоа државјанството, правата и слободите на секој државјанин се еднакви за целиот сојуз, независно во која држава - член живее;
- Во сојузот може да влезат и *покраини или провинции*, кои не се членки и немаат целосен суверенитет, односно не се самостојни за сите прашања од внатрешниот и надворешен политички живот;
- Членките се рамноправно застапени *во сојузните органи*;
- Видот на сојузот се определува со *сојузен устав*, кој обезбедува единство и се делат надлежностите меѓу федерацијата и членките;
- *Уставен и законски плуралитет*, значи дека секоја членка има свој устав и закони, кои важат само на нивната територија.
- *Судски плуралитет*, значи дека актите на судовите на единиците се сметаат за конечни и извршни за нив, ако дозволува сојузниот

устав, додека за сите прашања од заедничка надлежност, конечна судска одлука носат органите на централната судска власт.

Посебен вид на федерација е т.н. **држава на региони**, како специфична заедница, која е комбинација меѓу федерација и унитарна држава. Таа ги зема предвид историските, културните, јазичните, економските и други особености на одредени етнички заедници, кои имаат право сами да го организираат регионот, но без да го загрозат националното единство (пример, Шпанија, Италија и Белгија). Тоа е корисно во услови кога повеќето современи држави се мултиетнички. Сепак, тие региони, колку и да имаат независност, *не се федерални единки*, бидејќи имаат помали овластувања, со кои им се гарантира само *право на автономија*, што дава можност за донесување закони, одредени облици на самоорганизирање, учество во централната власт и слично. За таа цел, во парламентот се формира посебен дом за претставници од регионите, преку кои граѓаните посредно учествуваат во вршење на централната власт. Од друга страна, за *разлика од регионите во унитарните држави*, регионите на Шпанија, Италија и Белгија имаат само поголем степен на независност.

6.3.2. Конфедерација

Конфедерација е **привремен или релативно долготраен политички сојуз**, формиран со меѓународен договор и врз доброволна согласност на две или повеќе суверени држави, за задоволување на нивните општи и заеднички интереси, при што нејзините членки остануваат суверени држави и го задржуваат својот меѓународно – признат суверенитет. Таа се заснова на полабаво здружување и зачувување на суверените права на државите – членки и затоа за одлуките во неа е потребна едногласност (консензус) од сите членки. И **надлежностите** на конфедерацијата се определени со меѓународниот договор, со кој таа е основана.

За **разлика од федерацијата** која се нарекува сојузна држава, конфедерацијата се нарекува сојуз на две или повеќе независни држави, кои, со чинот на здружување, не се откажуваат од својата државност. Од тие причини, конфедерацијата е лабава унија и заедница на независни држави со послаба врска, бидејќи нејзините органи немаат императивна власт, а членките ги пренесуваат врз конфедерацијата само оние надлежности, кои се утврдени со договорот.

Иако се формира **заеднички парламент**, претставниците на земјите - членки во него, за нивната работа не се одговорни пред него, туку на

нивните влади, а одлуките се носат едногласно, за да нема мајоризација, односно одлучување со мнозинство гласови. И нивната примена бара потврда од надлежните органи на земјите-членки, бидејќи во спротивно не можат да стапат на сила. Ако некоја одлука е донесена едногласно во парламентот, но е ратификувана само во некои членки, таа ќе се применува само во нив, додека во другите не (право на нулификација или неприфаќање на одлуките). Одлуките *ги извршуваат* органите на членките, бидејќи конфедерацијата нема извршни органи.

Земјите-членки имаат *право да се повлечат од сојузот* (ius secessionis), кога сметаат дека тоа е во нивен интерес и без процедури, а останатите членки не можат да ги спречат во тоа. Ова право се подразбира и може да се примени дури и ако не е утврдено со договорот за основање на конфедерацијата, бидејќи државата која влегува во сојузот, ги задржува сите атрибути на државност. Тоа го покажуваат и историските искуства дека конфедерациите се преоден облик кон федерација или кон целосно осамостојување на членките како посебни, суверени држави.

6.3.3. Протекторат

Протекторатот е преоден и привремен меѓународен сојуз, заснован врз меѓународен договор, кога една од страните се јавува како „заштитник“ на земјата–протекторат.

Историски се јавува после Втората светска војна и се прикажува како „помош“ на дисфункционални држави (најчесто по нивното излегување од војна или граѓански немири) за да „застанат на свои“ нозе. Но најчесто е во интерес на страната – протектор, отколку на земјата – протекторат.

Денес такви држави се:

- *Босна и Херцеговина*, воспоставена со Дејтонскиот мировен договор од 1995 година, како протекторат под закрила на Советот на безбедност на ООН, на чело со Висок претставник, кој има овластувања да спречи самостојно политичко одлучување на ентитетите во оваа држава, со кои може да се наруши овој договор, чиј Анекс 4 претставува Уставен акт на државата и
- *Косово*, со Резолуцијата 1244 на Советот на безбедност на ООН од 1999 година.

За *разлика од претходните облици на сложена држава*, протекторатот не е секогаш доброволен, не се заснива врз меѓусебни цели и интереси и

не е сојуз на еднакви и рамноправни држави, туку е наметнат облик на заштита и покровителство, кога некоја држава има потешкотии и не може нормално и со успех да ги извршува своите функции. Затоа истите, како времено овластување, доброволно ги пренесува врз протекторот.

Пренесените овластувања најчесто се однесуваат на:

- *Меѓународни прашања*, како што се дозволи од протекторот за отворање на дипломатски претставништва на протекторатот и
- *Внатрешната организација* на протекторатот, неговата нормативна регулатива, финансиско - монетарниот и кредитен систем, остварувањето на определено ниво на демократски права и слободи на граѓаните и друго.

6.3.4. Унија

Меѓу унија и конфедерација разликите се незначителни. Таа постои како:

1. **Лична (персонална) унија** е *заедница*, создадена со договор на суверени и независни држави, поврзани со заеднички монарх или за водење заедничка надворешна политика.

Историски, таков сојуз се создавал за усогласување на наследниот ред на династиите, кога едно лице треба да стане монарх на две или повеќе држави. Така се создала унијата меѓу: Англија и Шкотска (1603-1706), која во 1706 година прераснува во Обединето кралство; Англија и Хановер (од 1714 до 1837 година); Австрија, Унгарија, Чешка и Хрватска (1526-1867) и Холандија и Луксембург (од 1815 до 1890 година).

Денес, ваков облик на унија е британската заедница на народите (Комонвелт), составен од поранешни колонии, кои со Обединетото кралство се поврзани само преку номинално признавање на круната, како врховен поглавар на сите членки. Од тие причини, во дел од тие земји (Индија, Канада, Австралија, Пакистан) нема претседатели, како шефови на држави, туку само претседатели на влади, а суверенот на Обединетото кралство поставува гувернери, кои се негови претставници во нив.

2. **Вистинска (реална) унија**, каде земјите-членки го задржаа своето законодавство, судство и администрација, а органите на унијата беа овластени за надворешни работи, одбрана и финансии. Со тоа, власта е поделена меѓу унијата и земјите-членки. Сепак таа има елементи на државност и се јавува како единствен субјект во меѓународните односи.

Освен заеднички државен поглавар (монарх) и парламент, членките имаат и заеднички меѓународен субјективитет, додека во извршување на внатрешните политички функции, тие се целосно самостојни. Таква беше унијата на Австрија и Унгарија во 1867 година, кој престана да постои со завршувањето на Првата светска војна во 1919 година.

7. Европска унија

7.1. Основни напомени

Европската унија (ЕУ), се смета за *специфичен меѓународен субјект* со заедничка надворешна и безбедносна политика и правда и внатрешни работи. ЕУ е создадена со Договорот од Маастрихт од 1992 година (ДЕУ), како чекор кон интеграција. Членот Б ги наведува *целите на ЕУ*:

- Промовира балансиран и одржлив економски и социјален развој, со надминување на внатрешните граници, заеднички внатрешен пазар и слободна трговија, зајакнување на економската и социјална кохезија, заедничка еколошка, земјоделска и рибарска политика и создавање на економска и монетарна унија;⁸
- Заедничка надворешна, безбедносна и одбранбена политика;
- Потесна соработка во домените правда и внатрешни работи;
- Поголема заштита на правата и интересите на државјаните на нејзините земји-членки преку воведување државјанство на ЕУ;
- Почит за човековите права и достоинство, слобода, еднаквост, демократија, владеење на правото и на правата на малцинствата;
- Плурализам, недискриминација, толеранција, правда, еднаквост и солидарност меѓу жените и мажите.⁹

ЕУ поседува *супранационални елементи на две нивоа*:

1. *Институционално ниво* кое се состои од:

- Независност на институциите на ЕУ од националните влади;
- Непосредни и општи избори за членовите на нејзините органи, наместо нивно именување од државите - членки и
- Постојан сооднос меѓу начелото на мнозинство и начелото на консензус во донесување на одлуки на ЕУ и

⁸ За да го стимулира овој внатрешен пазар, ЕУ ги прогласи „четирите слободи“, изразени преку слободно движење на 1. стоки, 2. лица, 3. услуги и 4. капитал.

⁹ The Treaty of Maastricht on European Union (TEU), 1992 February

2. *Нормативно ниво*, кое се изразува преку:

- Директна примена на правните акти на ЕУ во државите-членки и
- Супремација на правниот систем на ЕУ во однос на членките.

Во однос на другите сложени држави, ЕУ е слична со:

- *Конфедерација* или меѓународна организација, поради постапка на донесување одлуки, бидејќи во Советот на министри на ЕУ се бара голем степен на консенсус како метод на одлучување;
- *Федерација*, поради супремација и директна применливост на нејзиното право во државите - членки;
- *ЕУ e sui generis* – *организација*, заснована врз супранационалност.

7.2. Органи на Европската унија

1. *Европскиот совет* го сочинуваат шефови на држави (поретко) или на влади (најчесто) на земјите-членки, придружувани од министрите за надворешни работи, како и претседателот на Европскиот совет и претседавачот со Комисијата (член 15, Дел 2 ДЕУ). Тие *се состануваат* најмалку двапати годишно, односно на 6 месеци (т.н. „Евросамити“) и расправаат за најзначајни стратески прашања. *За разлика од Комисијата*, која го промовира општиот интерес на Унијата, Европскиот совет преку неговите членови е политички форум, кој ги претставува националните држави во преговорите и во донесувањето на одлуки, што го одредува општиот тек на развој на ЕУ. Како што го опишува членот 15, Дел 1 од ДЕУ, Европскиот совет ќе ѝ го даде на Унијата потребниот поттик за нејзиниот развој и ќе ги дефинира општите политички насоки и приоритети. Но, тој нема да врши законодавни функции.¹⁰

2. *Советот на Европската унија*, се разликува од *Европскиот совет*. Тој е создаден со член 204 од Договорот за ЕЕЗ и пред Договорот од Матрихт беше познат како *Совет на министри*. Тој се состои од по еден претставник на владата на секоја членка и е еден вид координативно тело во однос на општите економски политики на ЕУ. Кој владин министер ќе ги застапува интересите во Советот ќе зависи од прашањето што се дискутира - ако тоа е транспортната политика, тоа ќе биде министер за транспорт. Но најчесто се министрите за надворешни работи. Со Советот претседаваат претставници на земјите-членки за шест месеци и ротираат во строг циклус. Според состав е *извршен орган*, но според надлежноста

¹⁰ Fairhurst J, Law of the European Union, 5th edn., 2006, Pearson, p 81

е законодавен орган, бидејќи донесува уредби (regulation), упатства (directives) и одлуки (decisions), склучува меѓународни договори во име на ЕУ и е надлежен за прием на нови земји-членки. Во својата работа, тој *соработува со другите тела* на ЕУ. Бидејќи Комисијата не е толку добро екипирана како националните влади, голем дел од политиките на ЕУ мора да се одвива преку апаратот на земјите-членки. Затоа Советот на ЕУ функционира како посредник меѓу Брисел и националните влади.

3. Комисијата на ЕУ е со *седиште* во Брисел. Таа е извршен орган на ЕУ и ги има следните *надлежности*:

- Ја иницира и координира политиката на ЕУ, со што го промовира општиот интерес и за таа цел презема соодветни иницијативи и учествува во формулирање на политики, во консултации со заинтересирани страни, вклучувајќи ја индустријата, синдикатите и еквивалентите на државните служби на секоја земја-членка, што треба да овозможат - ставовите од владите на земјите-членки да се изнесат пред Комисијата. Таа врши спецификација на детални практични аспекти на политиката, а конечните политички изјави на Комисијата одат на разгледување до Советот;
- Иницира легислатива во Советот и изработката на нацрт-акти;
- Извршни права на Комисијата се и создавање и спроведување на правото на ЕУ, што произлегува од Договорот или со делегирање на овластувања од Советот врз Комисијата за донесување закони во одделни области (пример, заедничка земјоделска политика);
- Извршува овластувања, делегирани од Советот и Парламентот;
- Донесува одлуки за разработка и примена на актите на Советот;
- Извршува административно - правни работи и врши надзор врз примена на правните акти;
- Ги именува нејзините членови со консензус на сите членки;
- Учествува во склучување договори и обезбедува нивна примена, но и на мерките, донесени од институциите во согласност со нив;
- Со Судот на правдата ја надгледува примената на правото на ЕУ
- Има главна улога во истрагата за прекршувања на правото на ЕУ и ја известува членката која извршила прекршување. Во пракса, самите членки го решаваат проблемот пред да заврши истрагата. Вакви права Комисијата има и за поединци и компании кои ги кршат актите (пример, законот за конкуренција на заедницата) и може да покрене постапка против нив, па и да ги казни;

- Го подготвува прелиминарниот нацрт-буџет, кој го претставува пред Советот и откако ќе стане предлог-буџет, се става пред Европскиот парламент;
- Го извршува буџетот и управува со програмите;
- Врши координативни, извршни и управувачки функции, како што е пропишано во Договорите;
- Ја претставува ЕУ пред трети земји, освен заедничка надворешна и безбедносна политика и други случаи во Договорите;
- Иницира годишни и повеќегодишни програми на ЕУ за постигнување на меѓуинституционалните договори, итн.

Денес, голем дел од работата на Комисијата мора да е одобрен од Советот. Со оглед на менливиот состав на Советот и неговите ретки состаноци, беше формиран *Комитет на постојани претставници на земјите-членки* - *КОРЕПЕР* (акроним изведен од француски), кој селектира и проследува предлози што доаѓаат од Комисијата до Советот. Преку ова филтрирање, пред Советот доаѓаат само позначајни прашања, а помалите прашања ги решава КОРЕПЕР, во согласност со Советот.

Што се однесува до *составот* на Комисијата, во почетокот секоја членка на ЕУ имаше најмалку еден претставник во Комисијата. Но бидејќи бројот на членки се зголеми и согласно членот 5 од ДЕУ, бројот на комесари денес е еднаков на две третини од бројот на членки. Иако комесарските места се поделени во однос на членките, комесарите не се претставници на нивните држави, туку го промовираат општиот интерес на ЕУ. Членките мора да ја почитуваат нивната независност и да не влијаат врз нив. Гаранција на нејзината независност во однос на владите на членките е донесување на одлуки со обично мнозинство и потврдување на нејзин состав пред Европскиот парламент. Комисијата *одговара пред* Европскиот парламент, кој може да ја разреши.

Мандатот на комесарите е пет години, со можност за реизбор. Иако комесарите снесат *одговорност* за нивната работа во Комисијата, сепак одговорноста за актите на Комисијата е колективна, а не индивидуална.

Комисијата е *поделена на 36 Генерални директорати*, на чело со генерален директор, кој е одговорен пред релевантниот комесар за тој дел. Комисијата има преку 20.000 вработени, вклучително и голем број преведувачи, како и посебен персонал за секој комесар одделно.

4. Европскиот парламент (ЕП) се бира на непосредни и општи избори во сите членки и има *ограничена улога* во процесот на одлучување. Пред Договорот од Мастрихт, имаше консултативна улога во легислативата. Но по него, за одредени правни акти, ЕП добива право на соодлучување со Советот и Комисијата. Парламентот ги има следните *функции*:

- Законодавни функции - ЕП е вклучен во законодавниот процес, заедно со Советот (соодлучување, согласно член 14, Дел 1 ДЕУ). Правните акти донесени од Советот, можат да се поништат, ако претходно не го консултирал ЕП (право на вето). Ако ЕП, откако го разгледал и дискутирал за предлогот, го отфрли или сака да предложи амандмани, тогаш Советот ќе го преиспита својот предлог за причините за одбивање или прифаќање на предлог - амандманите. Советот може да ги прифати и спроведе истите, но ако не сака да го стори тоа, или ако смета дека предлогот треба да стапи на сила и покрај отфрлањето од страна на ЕП, тогаш може да го усвои својот првичен предлог, под услов да го стори тоа едногласно и (во случај на отфрлање) во рок од три месеци;
- Политичка контрола и консултации – ЕП ја надгледува извршната власт на ЕУ. Контрола врз Комисијата врши преку дискусија за нејзините извештаи, може да испрашува поединечни комесари, кои мора да одговорат усно или со писмен одговор и може да ја разреши целата Комисија со гласање за цензура, но ова досега не било искористено. ЕП нема директни овластувања за контрола над Советот. Но Европскиот суд смета дека ЕП може да покрене тужба против Советот и Комисијата, ако некое од овие тела не постапи според своите надлежности. На пример, во 1999 година, по критиките од страна на ЕП, Судот на ревизори на ЕУ објави дека Комисијата била одговорна за измама и лошо управување, по што таа поднесе колективна оставка. Ако не го стореше тоа, ЕП ќе ги искористеше овластувањата за смена на нејзините членови.
- Ги одобрува годишните буџети на ЕУ (член 314 ДЕУ) и
- Избира претседател на Комисијата.

Членовите на ЕП се директно избрани од гласачите во членките на ЕУ. Европатениците не се назначени од нивните матични влади, туку работат независно. Тие можат да формираат групи по партиски линии, а не според земјите од каде доаѓаат. Пример, има групи на конзервативни (Европска народна партија), социјалдемократски (Прогресивен сојуз на социјалистите и демократите), „зелени“ партии итн. Со зголемување на

бројот на членки во ЕУ, постои тенденција за повеќе европатеници. Но, според член 14, Дел 2 ДЕУ, ЕП не смее да има повеќе од 750 пратеници, плус претседателот. Застапеноста на граѓаните ќе биде дегресивно пропорционална, со минимален праг од 6 члена по земја-членка, така што ниту една земја не смее да има повеќе од 96 места.

Седиштето на ЕП е во Брисел, Луксембург и Стразбур. По пат на политички компромис, ЕП одржува пленарни состаноци, во просек еднаш месечно, во Стразбур по една недела, а остатокот од времето го поминува во Брисел, каде што се одржуваат други состаноци. Седиштето во Луксембург се користи главно за административни цели.

5. Судот на правдата (СПЕУ) е со *седиште* во градот Луксембург и е најзначаен институционален фактор на европската интеграција. Тој *се разликува од Европскиот суд за човекови права*, со седиште во Стразбур, кој се грижи за примена на Европската конвенција за човекови права и е поврзан со Советот на Европа. СПЕУ ја прави ЕУ да се конституира во автономен правен поредок на меѓународното право во корист на кој државите ги ограничиле своите суверени права. Овие европски правни правила имаат предност пред домашните правни правила на државите. Тоа значи дека правото на ЕУ не ги обврзува само земјите туку и нивните правни субјекти, кои своите права не ги црпат од националното право, туку од правото на ЕУ. Правниот систем на ЕУ постои благодарение на подготвеноста на државите делумно да се откажат од својот суверенитет.

Неговите *надлежности* се уставно - судски:

- Врши контрола дали актите на Советот и Комисијата се усогласени со Римскиот договор и неговите измени;
- Ја цени усогласеноста на актите на членките со правото на ЕУ

Во извршувањето на надлежностите, Судот се заснова врз овие *начела*:

- Супрематија значи првенство на правото на ЕУ при судир со правниот поредок на државата-член и
- Директно дејство (примена) на правото на ЕУ значи:
 - а) Имплементација на актите на ЕУ во легислативата на државите - членки, без претходна ратификација и
 - б) Актите на ЕУ (уредби и упатства) предвидуваат права и обврски не само за институциите на ЕУ и на државите-членки, туку и за правни и физички лица. Ваквото дејство може да е:

*) Вертикално кога со правен акт на ЕУ се предвидени права и обврски на приватно лице во односите со државата - член и

*) Хоризонтално, кога со правен акт на ЕУ се создаваат права и обврски меѓу две или повеќе правни или физички лица. Тоа значи дека правото на ЕУ може да им даде права на државјаните, но и да им наметне обврски, независно од националното право.

СПЕУ се состои од *три суда*: Европскиот суд на правдата, Општиот суд и Трибуналот за државна служба на ЕУ. Иако надлежностите на Европскиот и Општиот суд не се разликуваат, во пракса Европскиот суд се занимава со прашања кои се важни за правниот поредок на ЕУ, додека Општиот суд се занимава со поедноставни случаи и со внатрешните кадровски спорови на ЕУ. Европскиот суд треба да „обезбеди дека при толкувањето и примената на овој ДЕУ се почитува шравото“ (член 220). Тој е врховен орган за толкување на правото на ЕУ и одлучува за прашања од уставното, управното, социјалното и економското право, кои се поставуваат директно пред него или по барање од националните судови. Неговата јурисдикција е воглавно над актите на институциите на ЕУ и на земјите-членки поединечно. Европскиот и Општиот суд се составени од по 28 судии, секој од различна земја-членка. Судиите ефективно се назначуваат од нивните национални влади за мандат од 6 години. На судиите им помагаат 8 генерални адвокати, кои подготвуваат анализи на случаи што доаѓаат пред судот и даваат препораки до судот. Најважни задачи на двата суда се:

- Носат прелиминарни одлуки во врска со толкувањето на ДЕУ, како и за валидноста и толкувањето на актите на институциите, телата, канцелариите и агенциите на ЕУ. Ако националниот суд на земја-членка мора да одлучи за случај каде што е во прашање толкувањето на ДЕУ, тој мора да побара прелиминарна одлука од СПЕУ за правилното толкување на овие договори и
- Ја следат законитоста на законодавните акти, актите на Советот, на Комисијата и Европската централна банка, како и препораки, мислења и акти на Европскиот парламент и Европскиот совет, кои произведуваат правни ефекти за трети лица (член 263 ДЕУ).

Поради ваквите негови надлежности, СПЕУ се наметна не само како толкувач на постојната регулатива, туку и како фактор на создавање и развој на европското право,

ТРЕТ ДЕЛ – ВЗАЕМНО ВЛИЈАНИЕ МЕЃУ ДРЖАВАТА И ПРАВОТО

1. Владеење на правото или правна држава

Концептот владеење на правото и правна држава ја ограничува моќта на државата. *Во поширока смисла* значи: инклузивност, одговорност, правичност и независно судење. *Во потесна смисла* значи дека државата владее со закони, но и се потчинува на правото (начело на законитост), односно државните органи можат да дејствуваат, но доколку имаат, со закон добиено овластување и до степен, дозволен со закон. Пример, *државен службеник* не смее да отвора приватни писма на граѓаните, бидејќи ќе го прекрши правото на тајност на писмата. *За граѓаните е обратно* - тие можат да прават сè, освен ако не е забрането со закон.

Терминот владеење на правото (Rule of Law) доминира во теоријата и праксата на обичајното право. Во системите за граѓанско право се користат термините Rechtsstaat (*правна држава*) или E'tat de Droit (*држава на правото*). Ова е држава, која е обврзана со правни норми, ги почитува поделбата на власта и човековите права.

Историски, концептот за владеење на правото се јавува во грчките полиси, но до израз доаѓа во XVIII век како замена за дотогашниот монархистички пристап за владеење врз луѓето. Додека пак, концептот за *правна држава* се јавува во 19 век во германската правна мисла, а подоцна и во германското право; за да се ограничи државната моќ и да се обезбеди остварување и заштита на индивидуалните права и слободи.

Концептот за владеење на правото ги има следните основни **белези**:

1. *Правна сигурност* и предвидливост за граѓаните, наместо неизвесност при решавање на проблемите. Пример, ако на еден граѓанин му се одобри градежна дозвола, правната сигурност бара на друг граѓанин кој е во потполно иста позиција (и аплицирал за тоа) исто така да добие градежна дозвола. Правната сигурност се однесува на три аспекти:

- Содржина на законот;
- Спроведливост на законот и
- Доследна примена на законот.

2. Строго почитување на начелата на уставност и законитост, односно власта ги црпи своите овластувања од пишан устав и закони;

3. *Демократски избори* и организација на власта;

4. Доследно спроведување на принципот на *поделба на власта*;
5. Умерена и *ограничена извршна власт*;
6. Почитување и *заштита на човековите слободи и права*, како што се: живот, слобода и сопственост и
7. *Независност на судството* и непристрасноста на судиите, што е процесно-правна гаранција за граѓаните за ограничување на власта.

Иако се поистоветуваат, **меѓу поимите правна држава и владеење на правото има разлики**. Во континенталното право е воспоставена судска контрола на уставноста на законите, што не е случај во обичајното право. Не може да се изгради правна држава ако се занемари општествената компонента и ако власта не се заснова на демократско политичко уредување, што не постои во концептот на владеење на правото.

2. Правна култура или култура на владеење на правото

Граѓанската култура, како систем на вредности на однесување што ги споделуваат различни ентитети во меѓусебните односи е суштинска предиспозиција за опстанок на секое општество. Со нејзино прифаќање, граѓаните се стекнуваат со одредени права и учествуваат во исполнување на своите должности. Според Фридман, **правната култура** е комплекс на општествени елементи поврзани во правен систем. Таа е збир од идеи, вредности, проценки, очекувања и ставови на јавноста или поголем дел од неа кон правото, правните тенденции и правните институции, со што се воспоставува рамнотежа меѓу општеството и правниот систем.¹¹ Правната култура значи одреден начин на размислување, чувствување и дејствување на граѓаните, со кој тие го покажуваат нивниот однос кон правните акти, но и кон тоа што е праведно, а што не.

За таа цел, општеството мора да поседува и висок степен на **култура на владеење на правото**, како детерминанта за нивото на легитимирање на законите од оние за кои се наменети. Културниот и вредносен код на луѓето е неопходен услов за успешно креирање на правни стандарди кои ќе бидат прифатливи за мнозинството граѓани. Со негово дешифрирање правните норми можат да доведат до интеграција на општеството. Правото и културата на еден народ не можат да се раздвојат. Белезите на култура се толку вградени во правниот поредок, што ја обликуваат

¹¹ Friedman, L. M. The Concept of Legal Culture: A Reply, in Comparing Legal Cultures (Nelken, D. ed, 1997)

посебноста на различни региони или земји. Во тој правец, поимот „владеење на правото“ би можел да се замени со поимот „култура на владеење на правото“, како дел од граѓанската култура. Таа треба да промовира стабилни општества, во кои ќе постои взаемно корисна интеракција меѓу законите и луѓето. Затоа транспонирањето на реформи од еден правен поредок во друг, не може ги даде очекуваните резултати, поради тоа што секој општествен контекст има своја уникатна културна, социјална, економска, историска, политичка и правна динамика.

Основните цели во тој правец се:

- Да се профилира правото како култура на живеење, а не како средство за присилба;
- Да се проектираат различните потреби во правните норми, со цел тие да бидат прифатени и применливи во општеството;
- Да се создаде правен поредок во кој граѓаните ќе веруваат дека не се спроведува само владеење на правото, туку и на правдата, како потреба на општеството и
- Да се обезбеди еднаквост и одговорност кон законите, праведна примена, учество во одлучување, правна сигурност, избегнување на самоволие и процедурална и правна транспарентност.¹²

Мора **да се диференцира правната култура** на оние кои го користат правото како професија (судии, обвинители, полиција, администрација, адвокатура), од правната култура на *останатите граѓани*. Апсорпцијата на правната култура кај „останатите“ граѓани се води од утилитарни побуди, односно колку правните норми се корисни во секојдневниот живот, но и од нивото на ефикасност на нивната примена од страна на првите. За таа цел граѓаните треба, не само да се запознаени со законите, туку и да поднесуваат иницијативи за нивно донесување, да бидат консултирани и да учествуваат при нивното носење, односно да им бидат објаснети нивните цели, како и да можат да изнесат ставови за одлуките кои ги носат институциите и да можат да ги менуваат. За да веруваат во законите, луѓето мора да се уверени дека се креирани од нив и се по нивна мерка. На овој начин, изразот „владеење на правото“, наместо врз поимот „владеење“ или „вршење на власт над другите“, акцентот ќе го стави врз правото како партиципативна врска меѓу законите и граѓаните.

¹² UNSC 2004, 23 August, UN Security Council, The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies, Report of the Secretary-General, p. 4

И понатаму, *во текот на имплементација на законите*, правната култура мора да стане дел од граѓанската култура, како култура на почитување на законите, не поради заканата со казна, туку како потреба. „Правно свесна личност“ или „личност со прифатливо ниво на правна култура“ го гледа правото како механизам за почитување, не само на нормата, туку на сите граѓани, почнувајќи од елементарното однесување (на пример, да го исклучиме нашиот мобилен телефон во театар или на состанок), па сè до најсложените релации со институциите на правниот поредок. Слободата во правната култура не значи дека секој добива што сака без да води грижа за правата на другите. Без разлика кои сме и на која позиција се наоѓаме во општеството, мора да имаме висока свест за сопствената одговорност, но и за одговорноста кон другите.

Културата на владеење на правото значи *верување во исправноста на законите* и посветеност во нивното спроведување, односно луѓето да го прифатат правото како неопходен и постојан дел од нивниот живот. Колку ова верување е пошироко, до толку владеењето на правото ќе биде потрајно.¹³ Тоа е збир на вкоренети и историски условени ставови на луѓето за улогата на правото и за негово прифаќање како начин за организација и функционирање на заедницата. Таа се заснова врз вредности што доминираат во таа заедница во подолг временски период, модели на однесување, начини на воспитување и образование, ниво на правно расудување и аргументација итн. Таа ги вградува овие навики во колективната граѓанска свест (менталитет или култура) и тие понатаму влијаат на размислувањата и однесувањето – и на оние кои го изрекуваат правото, но и на сите граѓани за тоа што е правно или противправно, праведно или неправедно однесување. Како и граѓанската култура, правната култура не е само модел за тоа што сме, туку и за тоа како се однесуваме кон законите и институциите, а посебно кон другите луѓе.

3. Релациите меѓу државата и правото

3.1. Улогата на државата и на правото во општествените односи

Што е позначајно за општеството – државата или правото? Тешкотијата да се одговори на ова прашање е резултат на неговата бесмисленост. Ниту државата може да постои без правни прописи, ниту правото може да се реализира без моќта на државата. Ниту пак општеството може да

¹³ Tamanaha B., “A Concise Guide to the Rule of Law,” Legal Studies Research Paper no. 07-0082 (St. John’s University School of Law, New York, September 2007), p.13

функционира без овие две компоненти. Правото е силно поврзано со државата, затоа што, од една страна, државата го создава најголемиот дел од правото, но од друга страна, самата држава е регулирана со правни прописи. За односот помеѓу државата и правото, постојат **три пристапи**:

Државата има примарна улога, бидејќи постоела пред правото и го создала, што придонесува за зајакнување на улогата на државата и за оправдување на секое нејзино дејство, дури и ако демонстрира сила, ги загрозува човековите права и слободи и ги надминува овластувањата.

Правото има примарна улога, затоа што е создадено пред државата и е независно од неа. Од своето создавање, државата е должна да го примени правото. Но, бидејќи законите не се почитуваат секогаш доброволно, државната интервенција не само што е оправдана, туку е и неопходна.

Државата и правото се поврзани, од нивното основање до денес. Бидејќи се создадени во одредени општествени околности, нивниот развој се одвивал паралелно со развојот на општеството. Едното не може да функционира без другото. Државата ја обезбедува примената на правото со својот апарат за принуда, а правото ги утврдува правилата и условите за работа на државните органи, но и на поважните односи во општеството. Во тој контекст, правните норми го регулираат односот на граѓаните кон државата, но и однесувањето на државата кон граѓаните.

3.2. Значењето на државата за правото

Државата има голема улога за создавање на правото од почетокот на организирано живеење, кога ги регулира односите во општеството со правни норми. Во создавање на правото, државата усвојува обичајни и други општествени норми и ги присилува другите на нивно користење, со што ги прави правни норми. Нормите што ги носат државните органи се најзначајни, бидејќи со нив се уредуваат најважните односи (облици на владеење, политички режим, државно регулирање, власт, основи на економскиот или политичкиот систем, имотни односи). Додека правните норми што ги носат недржавните субјекти мора да се во согласност со нормите, содржани во устав и закони, донесени од државните органи.

Државата има голема улога и во примена на правото, затоа што има апарат за принуда. При примена на правото, граѓаните и правните лица може да постапуваат според диспозицијата на правната норма, што е посакуван начин за примена на правото, или истата да не ја применуваат, поради што е неопходна интервенција на државата со одредена санкција.

3.3. Значењето на правото за државата

Правото има голема улога во организирање на државата, бидејќи ја регулира нејзината организација, структура (хоризонтално, вертикално), нивната јурисдикција и слично. Во оваа смисла, ниту еден државен орган не може да постои, ако неговото создавање и функционирање не е предвидено со устав, закон или друг пропис. Во спротивно, нивната работа се смета за нелегитимна. Преку законите се обезбедува единство на државата, во која точно се знае кој орган за што служи и каков е односот со другите делови на организацијата. Без тоа би настанала анархија, а наместо владеење на правото - владеење на неправда.

Правото има голема улога во функционирање на државата, бидејќи ја уредува надлежноста и начинот на работа на сите државни органи и пропишува правила за решавање на судир на надлежност меѓу нив. Без тоа, државата и нејзините органи не би функционирале како целина.

3.4. Принцип на хиерархија во државата и правото

Хиерархија во државата значи дека повисоките органи имаат поголем авторитет во однос на пониските органи, кои им се подредени. Степенот на супериорност или подреденост може да биде поголем или помал, зависно од демократијата во општеството, степенот на децентрализација на власт, важечки норми, традиција итн. *Недемократските општества* и централизираниот систем на владеење покажуваат ригидна хиерархија во односите меѓу повисоките и пониски државни органи. Дури и *најдемократските земји* имаат систем, која е усогласен со принципот на хиерархија, но таму односите меѓу повисоките и пониските државни органи се засноваат на соработка, а не на подреденост, наредби и казни.

Хиерархијата во правото значи дека повисоките правни акти имаат поголема правна сила од пониските акти, кои мора да се усогласени со нив. На врвот се уставот и законите, а на дното се поединечните правни акти. Хиерархијата на државните органи одговара на хиерархијата на правните акти, така што повисоките правни акти ги носат најзначајните органи на државата. И актите на недржавните субјекти се зависни од актите на државните органи. Пример, договорот за вработување мора да е усогласен со колективен договор, а колективниот договор да е усогласен со закон. Вакквото функционирање на правниот поредок обезбедува единство, законитост и ефикасност на државата и општеството, што е еден од клучните предуслови за владеење на правото.

4. Човековите права и слободи

4.1. Улогата на човековите права во државно – правниот поредок

Човековите слободи и права се *незаобиколна тема за секоја правна наука*, па и за воведот во правото. Тоа е разбирливо, ако се има предвид дека секој државно – правен поредок е замислен за нивна заштита и унапредување, независно од практичниот успех во тоа.

Историски, од античко време се сметало дека секој човек има приватна сфера, која државата мора да ја почитува. *Доктрината за природно право* тврдеше дека луѓето по природа имаат неотуѓиви права, особено правото на живот, слобода и сопственост, чест, слобода на говор и други. Заштитата на човекови права најголем подем доживеа *по Втората светска војна*, кога под покровителство на ОН се донесоа најважните меѓународни правни акти. Најпознати се Меѓународниот пакт за граѓански и политички права и Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права (и двата од 1966 година), како и Универзалната декларација за човекови права, усвоена од Генералното собрание на ОН во 1948 година.¹⁴ На регионално ниво значајни се Европската конвенција за човекови права од 1953 година, Европската конвенција за спречување на тортура и Европската социјална повелба, Африканската повелба за човекови права и за правата на луѓето итн.

Со тоа, нивната заштита повеќе не зависеше од националните правни поредоци и нивната контрола, туку доби *меѓународни правни гаранции*. Сега човековите права станаа дел од она што е познато како *ius cogens*, збир на задолжителни норми на меѓународно право, кои се прифатени од меѓународната заедница како норми од кои не е дозволено отстапување (пример, забрани за тортура и геноцид и правила на хуманитарното право). Тоа значи дека ако има конфликт на домашните и меѓународни правни норми, преовладуваат меѓународните норми, под услов да се ратификувани и усвоени во националното законодавство. Ова имаше големо влијание врз современите правни размислувања.

Уште повеќе, се основаа и *меѓународни тела*, кои имаат предоминантна јурисдикција над националните судови и други државни органи, како

¹⁴ Членот 3 од Универзалната декларација за човекови права гласи: „Секој има право на живот, слобода и лична безбедност“, Декларацијата е усвоена и прокламирана од Генералното Собрание на ООН со резолуција број 217A (III) на 10 декември 1948, www.bezomrazno.mk/.../Univerzalna-deklaracija-za-pravat...

што се: 1. Европскиот суд за човекови права, кој може да донесе пресуди со кои се толкува примената на Европската конвенција за човекови права, а кои се обврзувачки за државите; 2. Судот на правдата на ЕУ, кој со својата законодавна улога може да ги побива правните акти и одлуки на земјите – членки на ЕУ; 3. Меѓународниот кривичен суд итн.

4.2. Поим за човекови права и слободи

Човековите права и слободи *во најопштиот смисла* се можности што ги има секој човек врз основа на самото постоење и кои имаат за цел да обезбедат одредени придобивки од фундаментална важност за сите луѓе. Основен критериум за нивното постоење е да има *титулар или носител*, чии права и слободи се заштитуваат. Но истовремено, тие наметнуваат и *должности* за самото лице или за другите во однос на неговите права, кои мора да ги почитуваат. Ова го покренува прашањето за *границите на човековите права и слободи*, односно до каде може да ги остваруваме нашите слободи и права, а да не ги доведеме во прашање слободите и правата на другите лица?! Она што посебно ги прави човековите права различни од едноставните желби и нагонски интереси на човечките суштества е тоа што човековите права и слободи се *заштитени со закон*.

4.3. Употреба на човековите права и слободи

Секој човек може да ги практикува своите права на следните начини:

1. *Како позитивно право* човековите права се правна реалност. Идејата дека сите човечки суштества имаат исти права и слободи, може да добие практична потврда, кога тие се официјално вградени и заштитени во правниот систем со релевантни извори на правото, како што се уставот, законите и ратификуваните меѓународни договори.

2. *Како морални идеали*, кои не се донесени како закон, туку се само официјално признати. Преамбулата на Универзалната декларација за човекови права на ОН признава „инхерентни права“, како што се „вродено достоинство и еднаквите и неотуѓиви права на сите членови на човечкото семејство (како) темел на слободата, правдата и мирот во светот[...]¹⁵“. Овие димензии се взаемно поврзани. Моралната димензија овозможува критика на правната димензија. Истовремено, правната димензија на човековите права обезбедува нивна стабилност и јасност.

¹⁵ Исто, член 1, став 1.

3. **Како стандарди** значи дека не е важно дали земјата ратификувала одреден договор или не, туку дека стандардите на договорот се доволно легитимни за да дозволат мерење. Оваа функција повеќе одговара на меѓународните човекови права, бидејќи можеби е нелегитимно да се суди за слободата на говор во Кина од аспект на Уставот на САД. Но легитимно е да се суди за слободата на говорот во двете земји, од аспект на меѓународните правни акти на ОН како стандард за сите земји.

4. **Како политички јазик** значи дека секој субјект, кој сака да постигне политички поени ја прифаќа реториката за човекови права, не затоа што е убеден во тоа, туку затоа што знае дека тоа е поефективно за јавноста.

4.4. Носители на правата и слободите

Постојат бројни дискусии за тоа, **кои се носители на права и слободи**.

1. Според самиот назив („човекови“), разбирливо е дека главен титулар на слободите и правата мора да е *човек*, односно индивидуално физичко лице. Но постои дебата за тоа, кога животот започнува и завршува, што има значителни последици за човековите права. На пример, ако животот започнува со зачнување, тогаш абортусот би бил забранет со правото на живот. Исто така, прашање е во кој момент тешко повредените поединци се навистина мртви и престануваат да бидат носители на права.

2. Исто така, може да се постави прашање дали *правните лица* треба да се носители на човекови права. Од една страна, тие немаат индивидуална волја. Но, од друга страна, преку нив се изразуваат одредени права и нивно исклучување од заштита може да доведе до празнини во системот. Пример, слобода на печатот може да остварува информативно гласило, а слободата на здружување овозможува да се создаваат правни лица.

3. Друг проблем се правата на *колективите*. Човековите права традиционално се замислуваат како права на поединци. Многумина мислеа дека таквиот индивидуализам треба да се ублажи со додавање на колективна димензија што ќе ја штити не само индивидуалната личност, туку и егзистенцијата на групата и нејзините обичаи. Поради присуство на различни домородни племиња во Јужна и Централна Америка, Интерамериканскиот суд за човекови права признал дека постојат права кои овие племиња ги уживаат колективно, особено заедничката сопственост на земјата на нивните предци. Африканската конвенција за човекови и народни права го зазема истиот пристап и ги признава колективните права за развој, мир и здрава животна средина. Ризикот од

признавање на колективните права е дека тие можат да влезат во конфликт со индивидуалните права, пример кога правото на колективот да ужива правда, подразбира одобрување на дискриминаторски практики или употреба на казни кои се сметаат за нехумани.

4. На теоретско ниво се поставува прашањето и за статусот на *идните генерации*. Неродените немаат право на глас во политиката, но може да бидат погодени од одлуките што се случуваат сега, на пример во врска со зачувување на животната средина или нуклеарното вооружување.

Согласно тоа, денес постојат низа **концепти**, од кои доминантни се два:

1. *Принципот на универзалност* се однесува на идејата дека секое човечко суштество, врз основа на неговата човечка природа, ги има истите слободи и права. Морално гледано, тоа е така, но не и од правен аспект. Не сите земји во светот се страни на меѓународни договори, а тоа значи дека некои луѓе имаат помалку законски признати права и слободи, како и помали можности за заштита од другите.

2. *Идејата за културен релативизам* е присутна во региони кои не ја делат културата и вредностите на Западната цивилизација, како што се Азија и Африка. Тие сметаат дека не е можен универзален концепт за човекови слободи и права, кој ќе биде адекватен за сите луѓе и дека истиот се користи (злоупотребува) од развиените земји (поранешни колонијални сили) за да им се наметне на останатите земји (поранешни колонии). Африканските и азиски општества се повеќе ориентирани кон заедницата, наместо кон поединецот и повеќе ставаат акцент на должностите отколку на правата. Дури и кога зборуваат за човекови права, тие мислат на колективни права.

4.5. Видови должности и права

Заедничка за сите права е нивната цел да обезбедат достоинствен живот. Во тој контекст, постојат следните универзални права:

1. **Аспиративни или декларативни права**, како што е дефинирано во Декларацијата на ОН за правото на развој. Според овој документ: „Секој човек и сите народи имаат право да учествуваат, да придонесуваат и да уживаат во економски, социјален, културен и политички развој, во кој сите човекови права и основни слободи можат целосно да се остварат“.¹⁶

¹⁶ Declaration on the right to Development, 41/128

2. **Основни „суштински“ права** се правото на живот, храна и заштита од тортура и нечовечко и понижувачко постапување, кои се позначајни од другите права. Тие се поврзани со интегритет на човечката личност, која е носител на правото. Пример, правото на живот не е само уште едно право, туку е услов за другите права. Повеќето меѓународни злосторства, како што се тортура, геноцид, злосторства против човештвото или воени злосторства се однесуваат на повредата на овие права.

3. **Права на слобода** создаваат автономија за поединци, во која државата не смее да влијае. Тие вклучуваат слобода на: совест, вероисповед, говор, движење, здружување и право на приватност. Речиси сите слободи се лимитираат кога е загрозувано јавното добро. Пример, забрана на медиуми, кои се штетни за децата, надзор врз приватни разговори за да се запрат криминалните активности (посебни истражни мерки) итн.

4. **Правото на сопственост** бара државата да не се меша и да не обезвреднува или одзема нечиј имот. Сепак, со експропријација може да одзема имот, ако обезбеди правичен надомест и ако е за јавно добро.

5. **Политички права** го вклучуваат правото на глас на слободни избори и да се биде избран на функцијата. Тие може да се ограничат само на државјаните, што е исклучок од правилото дека човековите права се однесуваат на сите човечки суштества.

6. **Социо-економските права** се однесуваат на: соодветен животен стандард, храна, вода, пристап до здравствени услуги, образование, домување, социјално осигурување и работа. Повеќето од овие права се подразбираат како должности за државата и тоа:

- **Негативни должности на воздржување на државата** и тоа:
 - а) Должност за почитување на нечији права, пример да им се дозволи на родителите да изберат образование за своето дете;
 - б) Воздржување од нарушување на уживањето на некое право;
 - в) Должност за заштита, кои бараат од државата да спречи трети лица да го нарушат уживањето на правото на некое лице и
- **Позитивни должности на исполнување**, кои бараат од државата да преземе мерки на помагање, обезбедување или информирање, за да им овозможи на сите еднакво да ги уживаат правата. На пример, правото на образование значи дека државата треба за сите деца да обезбеди еднаква можност за образование и да го направи јавното образование достапно за секого.

7. Еднаквост и права за недискриминација се состојат од:

- *Формална еднаквост* значи еднаков третман за сите, независно од пол, раса, социјален статус, религија или политичка припадност;
- *Материјална еднаквост* значи да се надминат ограничувањата на формалната еднаквост, кои се изразени со цитат од Анатол Франс: „Законот, во својата величествена еднаквост, им забранува на богатите и на сиромашините да спијат под мостови, да просат на улиците и да крадат леб“. Тоа значи дека законот за работни односи треба да ги третира работодавачот и работникот под еднакви услови, да ги минимизира разликите во преговарачките позиции меѓу двете страни и да спречи неправда и
- *Специфични права за поединци* кои се во маргинализирана или неповолна положба, како што се жени, деца, лица со попреченост.

8. Право на правично судење и спроведување на правдата се применува кога некој е предмет на судско - управен спор. Тие имаат три функции:

- Контролираат што може, а што не може државата да му направи на човекот, без претходно да помине низ судска контрола. На пример, државата не може кривично да казни лице без судење;
- Го контролираат функционирањето и овластувањата на судиите, барајќи од нив да ги почитуваат и применуваат правилата на постапката со која се постигнуваат одредени нивоа на правичност и ефективност, како што се: да се донесе пресуда во „разумен рок“ и да се почитува презумпцијата на невиност на обвинетиот до донесување на правосилна судска одлука и
- Заштита на поединецот, додека траат правните процедури и тоа:
 - а) Habeas corpus (лат. „да го поседуваш своето тело“) е правна постапка со која затвореник оспорува законитост на притворот;
 - б) Правото на правен лек е гаранција дека секој граѓанин треба да може да се обрати на суд, ако му се прекршат другите права и
 - в) Ампаро постапка, која во земјите од Латинска Америка значи забрзана и неформална постапка за заштита на човековите права.

4.6. Граници на човековите права

Основно прашање на кое треба да се одговори при остварувањето на правата и слободите на секој субјект е – дали истите се неограничени или можат да се ограничат и од кого?! Постојат следните можности за тоа:

1. **Конфликт на права** значи дека повикувањето на нечие право може да се судри со исто такво право на друг субјект. Пример, славна личност тужи новинар што ја фотографирал, при што тужителот се повикува на приватност, но новинарот се повикува на слобода на изразување. Во теоријата се нудат следните решенија:

- *Хиерархија на права*, односно правата да се подредат од најважно до најмалку важно и при конфликт, поважното право го победува помалку важното. Но, ова се отфрла, бидејќи важноста на правата зависи од случајот и не може нечија права да се поважни во однос на другите, кои сметаат дека и нивните права се еднакво важни. Пример, како да се постапи кога се спротивставени исти права (пријава за вработување од два или повеќе апликанти;
- *Балансирање од случај до случај* е подобра опција од претходната, бидејќи секоја ситуација е случај за себе и судијата одлучува кое право е поважно. Но има и исклучоци. Пример е т.н. „ефект на замрзнување“ на слобода на говор - ако некој не е сигурен дали неговиот говор е дозволен или може да доведе до судски спор, подобро е да не ги изразува своите идеи и
- *Принципиелен („категоричен“) пристап* на балансирање, како компромис меѓу претходните, каде судот одлучува во конкретен случај кое право е поважно, но притоа формулира апстрактни критериуми за одредување на важноста на правото на кое може да се повикаат граѓаните во идни случаи.

2. **Ограничување на правата** се презема за заштита на општиот интерес бидејќи нивното почитување може да предизвика штета на општеството. Пример, луѓето имаат право на неповредливост на домот, но законот може тоа да го ограничи за да овозможи претрес на домот во истражна постапка. На меѓународно ниво, нечие право може да се ограничи кога:

- Природата на правото дозволува ограничувања, бидејќи некои права се апсолутни и не можат да се ограничат, како слобода од тортура, ропство, совест и да се биде признаен како личност;
- Да е предвидено со закон;
- Да се ограничува за легитимна цел, односно од вистински интерес за општото добро, а не од парцијални политички интереси;
- Да е пропорционално на целта и да не е над она што е потребно;
- Да е неопходно во едно демократско општество.

3. **Исклучоци** постојат ако ограничувањата на правата се потребни за пополнување на правни „празнини“ во правото, како што се:

- *Смртната казна*, како исклучок од правото на живот;
- *Говор на омраза*, како исклучок од слободата на изразување и
- *Законските санкции*, кои можат да предизвикаат тешко страдање, се исклучок од забраната за тортура.

Сепак сите овие исклучоци бараат *толкување*, бидејќи не секој говор, кој е критичен за одредено малцинство, претставува говор на омраза. Во други случаи, исклучоците се направени преку толкување на правото. Пример, дали апсолутна заштита на слобода на протести, може да се примени и при блокирање на патишта и улици од протестантите и

4. **Во вонредна состојба**, кога ограничувањето е пропорционално, да служи за вистинска цел и е дозволено само за ограничено време.

4.7. Заштита на човековите права

Ако некое право е повредено, мора да се овозможи негова заштита и тоа:

1. **Заштита од страна на судовите** постои во два вида:

- *Уставните судови* се фокусираат на укинување на државните политики и законодавства што ги кршат човековите права и
- *Другите судови* (и меѓународните) бараат индивидуална правда.

2. **Заштита од политички тела**, може да биде на:

- *На домашен план* од парламентот се очекува да донесува закони на начин што ја поддржува целта за заштита на правата и
- *На меѓународен план*, Советот за човекови права на ОН или Комитетот на министри на Советот на Европа се политички форуми каде државите ги промовираат човековите права и

3. **Заштита од експерти**, кои не можат да креираат, но може да го толкуваат законот, поради што можат да решаваат за помали правата.

ТРЕТ ДЕЛ – ВОВЕД ВО ПРАВОТО

1. Општествени норми

1.1. Улогата на правилата во одржување на општествениот поредок

Еден од начините по кои човечките општества може да се разликуваат од животинските групи е нивното уредување со општествени правила. Нашето однесување кон другите е контролирано (директно или индиректно), преку обичајни или морални стандарди, религиозни доктрини, општествени традиции и правни правила. Правилата играат клучна улога во одржувањето на општествениот поредок и се стари колку и организираниот живот на луѓето. Уште во предисторијата, општествениот живот во родовско - племенските заедници се регулира со обичајни, религиозни и морални норми.

Според *најшироката дефиниција*, правилото е „општа норма која ни наложува или не води до одредено однесување или дејство, според дадениот тип на ситуација“.¹⁷ Тоа е упатено до човековата свест и волја и го детерминира нашето однесување кон идна, планирана, насочена и очекувана состојба на поведение. Но и самото правило е детерминирано од средината или општеството во кое живееме. Од лични навики, преку групни обичаи и општествени морални правила, тие постепено стануваат правни правила, како средство за насочување на човековите активности.

Правилото може да се вгради во некоја социјална група на *два начини*:

- Како *општествена норма*, кога членовите на групата изразуваат волја да ја следат истата и бараат и од другите да го прават истото
- Како „*институционално правило*“, односно како правни норми.

1.2. Поим за општествена норма

Поимот норма има латинско потекло и значи правило (обичајно, религиозно, морално или правно), со кое се регулира однесувањето на луѓето во општеството и во нивните меѓусебни односи, во определено време и простор. Тие се *израз на верувања* на членовите во општеството, како треба да се однесуваат во даден контекст. Тоа значи дека правилото може да стане општествена норма, ако има *високо ниво на ефективност*, односно ако членовите на групата, на кои се однесува, имаат силна волја да се усогласат со него и сметаат дека неговото непочитување е причина

¹⁷ W. Twining, D. Miers, How to Do Things with Rules, 4th edn., 1999, Butterworths, p. 123

за (само-) критика. Пример, членовите на одредена религиозна заедница поседуваат навика, која подоцна прераснала во правило, во одреден ден од седмицата да посетуваат верски храмови (христијаните во недела, муслиманите во петок, јудаистите во сабота итн.), не затоа што некој ги присилува, туку поради нивната верба и духовна потреба. Ако некој член тоа не го направи со причина, ќе се прекорува себеси (лична совест), а и другите членови на групата може да го коментираат таквото однесување.

Институции кои можат да создаваат норми се: религија, етика, морал, обичаи, навики и право. Сите општества наметнуваат социјална контрола врз своите граѓани. Тие го следат и регулираат однесувањето на формален и неформален начин и се менуваат со тек на времето. Во општества, втемелени врз традицијата, нормите се менуваат бавно; за разлика од мултиетнички општества, каде постојат различни традиции, каде нормите се менуваат побрзо.

За разлика од природните закони, кои луѓето не можат да ги избегнат, **општествените норми можат да бидат прекршени**, бидејќи нивната примена зависат од човековата воља. За тоа постојат два вида причини:

- **Објективни** - кога нормите се - или пред реалните општествени потреби, или заостануваат зад општествените промени. Ниту едното, ниту другото не е добро, што творците на општествените норми мора да го имаат предвид. Секоја норма произлегува од стварноста и треба да ги задоволи нејзините потреби. Нереалните норми не се остварливи, поради што не ги постигнуваат саканите цели. Ако нормите одговараат на реалноста, постои веројатност дека ќе се применат и обратно - норми кои не одговараат на реалноста тешко се применуваат. Сепак, нормата мора да влијае на реалноста и да придонесува за нејзина промена, односно, не само да го регулира она што е, туку и да се стреми кон она што треба да биде (не убивај, не кради, не лажи и сл.).
- **Субјективни** – значи дека постапувањето на поединецот според нормата, зависи и од неговиот субјективен однос кон целите што сака да ги постигне. Ако овие цели се прифатливи, веројатно е дека ќе се однесува според таа норма. Но, ако тие не се совпаѓаат со неговите интереси, нормата може да биде прекршена, во зависност од тоа дали поединецот е подготвен за тоа и дали неговата совест тоа го дозволува. Истовремено, тој ризикува да ги сноси последиците за тоа. Иако човекот, во принцип, е слободен

сам да ги креира и применува нормите, тоа не значи дека може да прави што сака. Напротив, неговата слобода е ограничена од таа на другите, односно од реалноста и нејзините потреби и секое поинакво однесување не може да ги произведе саканите ефекти.

Нормата *може да доведе до посакуваните ефекти под услов:*

- Да е општествено прифатлива;
- Да промовира однесување кое е фактички можно и остварливо и
- Да одговара на општествената стварност.

Создавањето и примената на општествените норми води кон создавање на **нормативен поредок**, во кој се создаваат правила на однесување и кои пропишуваат кој е, повеќе или помалку, прифатлив начин на таквото однесување. За разлика од нормативниот поредок, во кој луѓето се однесуваат на начин диктиран од нормите, во **спонтаниот поредок** тие немаат влијание врз човековото однесување, како што се општества каде што има несигурност и криза. Затоа, спонтаниот поредок треба да се минимизира или елиминира во корист на нормативниот поредок.

1.3. Видови општествени норми

Однесувањето на луѓето е регулирано со бројни и разновидни норми, како што се обичајните, верските, моралните, техничките и правните норми. Нивната поделба се врши според повеќе критериуми:

1. Според *односите кои ги регулираат* се делат на:

- *Норми во потесна смисла*, се оние кои регулираат општествени односи и однесувањето на човекот во општеството, природата, државата, семејството, јавниот живот, образованието, работното место и слично. Тоа се најчесто правни норми, чиј извор може да е државата и нејзините органи, но и други субјекти (здруженија или компании), кои содржат диспозиција, како пропишан начин на однесување и санкција, којашто ја применува државата со присилба, ако правниот субјект не ја почитува санкцијата и
- *Норми во поширока смисла*, кои постојат во неорганизираните заедници, и каде што нема однапред дефинирани правила, органи или лица за извршување на санкциите, поради што нивното остварување е оставено на слободна волја на субјектите. Пример, учесници на јавен настан може да избркаат друг учесник поради недисциплина, иако не се законски овластени за тоа. Белези на

овие норми се неправилност, неефикасност, несоодветност и преголема благост или строгост на санкциите, како што е линч, иако не е дозволен со закон. Најважни вакви норми се обичајните, моралните и други норми и тоа: мода, учтивост, пристојност, бонтон и слично. Најчести санкции за нивно непочитување се презир и потсмев од околината, бојкот, опомена итн. Пример, човек кој не ги следи модните трендови или се однесува грубо и нељубезно, предизвикува потсмев и презир од околината.

2. Според *субјектите, кои ги создаваат* се делат на:

- Норми, кои *ги создава државата*, како правни норми и важат за сите субјекти во општеството и
- Норми, кои *ги создаваат други потесни или пошироки заедници* (претпријатија, локални единици, професии), како што се обичаи, кодекс на адвокати, религиозни норми и слично, како и меѓународно – правните акти или узанси;

3. Според *начинот на создавање* се делат на:

- *Спонтани (стихијни)*, кои се јавуваат во неорганизирани или слабо организирани заедници. Тие се создаваат од определена категорија луѓе (најчесто од непознат автор), постепено и бавно, како резултат на условите на живот, традиции или интереси, се пренесуваат на поколенија, постепено стануваат задолжителни за заедницата и се најдолготрајни. Тие немаат органи за примена на санкција, туку тоа го прави општеството. Нивната долготрајност и некритично прифаќање како традиции ги прави конзервативни
- *Свесни (организирани)*, постојат во организирани заедници и се создаваат за кратко време, наменети се за конкретна цел и ги донесуваат стручни лица, со санкции за прекршителите. Такви се моралните, религиозните и правни норми и

4. Според *санкцијата* постојат повеќе поделби:

- Според *улогата*, можат да бидат:
 - а) Позитивни - содржат награда за поединци за добро однесување и се изразуваат преку пофалба или материјална и друга награда
 - б) Негативни - содржат казни и може да се со принуда или без принуда (потсмев, бојкот или изолација од средината) и
- Според *начинот на примена*, можат да бидат:

- а) Доброволни - од самите прекршители, кои се ретки или
- б) Присилни – од институции кои ги извршуваат.

1.4. Општествените норми и природните закони

За разлика од природните закони кои не зависат од никој, општествените норми се правила за тоа како луѓето да се однесуваат во општеството, за да се остварат одредени цели, но и правила упатени до човековата свест и воља, кои доколку се прекршат, предвидена е и санкција.

Во природата постои неминовно случување според причинско - последичната сила на дејството на природните закони. Постојат следните *разлики меѓу природните закони и општествените норми*:

- Според *создавачот*, природните закони ги создава природата и се резултат на природни сили. Нивното постоење човекот може само да го констатира, но не и да ги создава како општествените норми;
- Според *силата* со која дејствуваат, природните закони зависат од нивната причинско-последична врска, без оглед дали луѓето тоа го сакаат или не, односно не се резултат на човековата свест и воља, како што се општествените норми;
- Според *основата* врз која дејствуваат, природните закони влијаат врз материјата (жива/нежива), а општествените норми дејствуваат врз човекова свест и воља и поттикнуваат на однесување, поради што можат да дејствуваат само врз пресметливи и возрасни луѓе;
- Според *целта*, природните закони немаат цел од човеков аспект, туку само се случуваат, а општествените норми имаат однапред поставена цел (вредност) и за чие остварување, средство е самата норма. Пример, цел на казнено-правните норми е да забранат убиство или кражба, а вредност е човековиот живот или имот;
- *Оценувањето* на природните норми е бесмислено и не влијае врз нивно извршување, туку служи за да се избегнат, а општествените норми се оценуваат дали се добри или лоши, според целите кои сакаат да ги постигнат;
- *Санкцијата* за непочитување на природните закони е неминовна и затоа е непотребна, а општествените норми се прекршуваат со свест и воља и затоа е потребна заштита со санкција, како поттик или превенција за луѓето да не ги прекршуваат општествените норми, дури и ако не се усогласени со нивната свест и воља.

На пример - родени сме со природен инстинкт за исхрана, но преку правила се прави обид овој инстинкт да се канализира во општествена норма – храната што ја конзумираме да е здрава, хигиенски исправна и да ја земаме во количини, кои нема да влијаат врз нашето здравје.

Односот на човекот кон природните појави се регулира со **технички прописи или стандарди**, кои се *резултат* на научни достигнувања и човечко искуство во некоја област, создадени за да ја менуваат природата и да ги задоволат човековите потреби. Пример, изградба на куќи, ископ на руда, возење автомобил, контрола на летови, емитување ТВ програми итн, се засноваат на технички норми. За да ги почитува истите, секој човек треба да има одредени знаења за природата и за тоа како да дејствува врз неа. Кога ќе се увери дека нивното почитување е корисно, тогаш нема потреба некој да го убедува или присилува на тоа.

Има случаи во кои *техничката норма се претвора во правна норма*. Тоа се применува кога се работи за големи материјални добра или вредности (човековиот живот), кога примената на техничките норми не смее да се препушти на добрата воља или свеста на поединци, туку на државата, бидејќи штетата од нивно непочитување најчесто е за прекршителот. На пример, техничка норма е вакцината да се третира како задолжителна, за да се спречи ширење на заразна болест. За разлика од техничките норми, правните норми имаат санкција и за нивното непочитување следува присилба, бидејќи кај првите се штити поединечен интерес, а кај општествените норми се штити општествениот и заеднички интерес.

1.5. Обичаи

Историски, обичајот како најстара општествена норма се појавил уште во првобитната заедница за да ги регулира односите во општеството до појавата на државата и правото. Врз нивното создавање влијаеле низа **фактори**: економски, историски, културни, национални, географски, религиозни и други. Затоа обичаите се разликуваат не само во различни држави, туку и во региони од иста држава. Тоа е резултат на различните услови за живот, кои се одразуваат врз обичаите. Со појава на државата, бројни обичаи биле преземени и претворени во правни правила, со што стануваат обврзувачки и денес го сочинуваат обичајното право. Најчесто тоа се оние кои државата ги смета за корисни и се во општествен интерес.

Обичајот **се дефинира** како правило за поведение, кое се создава со спонтано, долготрајно и често повторување на ист чин и под влијание на

одредени околности, со што станува навика во општеството и се пренесува со поколенија, без критичко преиспитување. Тој се поврзува со одредени појави, настани или верувања. Во нашата свест постои верување дека и нашите предци се однесувале така и дека тоа мора да продолжи. Затоа се нарекуваат правила на вообичаено однесување во заедницата. Тие не се пишани, туку се вкоренети во социјалната, колективна и индивидуална свест на луѓето и се јавуваат со генерации и со повторување на однесувањето, стануваат не само навика, туку и потреба, заснована врз принципите на праведност и јавна корист.

Обичаите се **отпорни на промени** и затоа се сметаат за конзервативни. Тоа е така бидејќи она што влегува во свеста, тешко може да се смени. Некои се дури и неприфатливи. Најдобар пример е крвната одмазда, која и денес е актуелна во некои земји. За среќа, повеќето обичаи се корисни (пример давање помош на човек во опасност или немоќ).

За да стане општествена норма, обичајот треба да исполни некои **услови**:

- *Старост* - да се применува во долг временски период, така што оние кои го применуваат да не се сеќаваат на неговите почетоци;
- *Континуираност* - да нема прекини во неговата примена.
- *Доследност* - да има конзистентност, а не судир меѓу обичаите;
- *Корисност* - обичајот треба да е корисен за општеството;
- *Повторливост* - исто однесување во слични околности;
- *Разумност* - обичајот да се применува промислено;
- *Сигурност* - обичајот не смее да е нејасен или двосмислен;
- *Универзалност* - постојат во сите делови на општествениот живот;
- *Еднаква примена* од сите и кон сите субјекти во општеството;
- *Усогласеност* со законот и јавниот морал - ако обичајот е изрично забранет со закон и укинат со статут, тој е неприменлив;
- *Едногласност со јавното мислење* – обичајот да е универзален и неговата примена да не се остава на индивидуален избор;
- *Лесна применливост или почитување* – да нема потреба од орган или судски спор, што ќе ги присили луѓето на тоа, односно тие сами да се убедени во нивна корисност и потреба. Сепак постојат одредени архаични облици на принуда, кои се поефикасни и од најстрогата санкција, како што се: презир, бојкот, потсмев и сл.

Обичајот е **најстар и најзначаен правен извор**. Промената на обичајната во правна норма настанува ако за тоа постојат оправдани потреби. За таа

цел, обичајот мора да е ефективен и да е прифатен од сите како правно – обврзувачко и неопходно правило (*opinio iuris* и *opinio necessitatis*).

1.6. Морални правила

Во секое општество, иако е неморално да се озборува друго лице, тоа не е спротивно на законот. Но ако со тоа на друг му се нанесува имотна или друга штета (на пример на честа и угледот, поради клеветата или говор на омраза), тогаш моралното правило станува кривично-правно правило и прекршителот ќе сноси одговорност. Тоа покажува дека ***бројни морални правила се отелотворени во правни правила.***

Моралот ***може да се дефинира*** како збир на верувања, вредности, принципи и стандарди на однесување, кои постојат во општествените групи. Тој опфаќа кодекс на однесување во едно општество или група (како што е религијата), или прифатени од поединци, со кој се регулира нивното однесување или кодекс на однесување кое, во одредени услови, го предлагаат сите рационални личности.¹⁸ Во комплексни општества, со изразени социјални поделби, етничка припадност и слично, не може да постои единствен морал. Наместо тоа, постои разновидност на морални ставови за сите социјални и лични прашања.

Терминот доаѓа од латинскиот збор *mos, moris* и значи обичај, начин на однесување на луѓето и негово прифаќање. Како и обичаите, и моралот се јавува спонтано и под влијание на околности, во кои се наоѓаат луѓето.

Но за ***разлика од обичаите***, моралните норми не се создадени со повторување, туку по свое убедување и преиспитување на себе си - дали тоа што го правиме е добро или лошо. Поединците сами, доброволно ги прифаќаат обичаите, без да ги анализираат и оценуваат. За разлика од обичајот, кој е поврзан со надворешниот облик на човеково однесување, моралот е поврзан со „внатрешно“ однесување, што произлегува од социјалното, колективно и индивидуално разбирање на човековите вредности и општествени добра (живот, достоинство, гордост, личност), што се потврдува и со грижа на совест во случај на негово непочитување. Моралот се разликува и од бонтон или манири, чии норми се сметаат за помалку сериозни од нормите за морално однесување.

Процесот на создавање на моралот е поврзан со стварноста и условите во кои живеат луѓето и ***се развива со развојот на општеството.*** Затоа

¹⁸ Stanford Encyclopedia of Philosophy

постојат различни видови морал низ историјата. Моралот *се разликува и меѓу самите луѓе* и зависи од нивната положба во општеството, односно од национална, класна или партиска припадност. Моралот осцилира и *во самиот поединец*, кој е подложен на морални конфликти. Но, покрај овие променливи облици на морал, постојат и т.н. *морални константи*, кои се единствени за сите држави и општества (не убивај, не кради и слично).

Поимот „морал“ може да се гледа од **два аспекти**:

- Како *позитивен морал*, чии стандарди се прифатени во одредено време и место и се разликува од истиот таков морал во друго време или на друго место. Пример, во западните земји сите се третираат еднакво, а во некои азиски земји, согласно нивната култура, постари луѓе добиваат поголема почит. Од друга страна, ставовите за абортусот се менувале со текот на времето и
- Како *критички морал*, чии стандарди треба да се прифатат, дури и ако се совпаѓаат со позитивниот морал. Пример, во одредено општество употребата на дрога се смета за морално лоша, но не и употребата на алкохол, ако не води до лошо однесување. Зошто и тоа не се смета за лошо, без оглед на однесувањето? Или, зошто и употребата на дроги да не е прифатлива, ако не води до лошо однесување? За разлика од позитивниот морал, со кој сме начисто што бара, барањата на критичкиот морал се предмет на расправа.

Моралните норми **можат да бидат насочени**:

- Кон себе, односно за зачувување на својот углед и достоинство;
- Кон други, односно почитување на нивната личност и углед и
- Кон општеството, односно почитување на неговите вредности.

Која е разликата помеѓу правно и морално правило? И покрај нивната нормативност, како заеднички белег, меѓу нив постојат разлики. Ако го почитуваме законот, тоа не значи дека постапуваме морално. Луѓето избираат да живеат според личен кодекс на однесување, со кој се бара придржување до построги правила од оние наведени во законот, додека други ги игнорираат и овие основни барања. Неспорно е дека моралот е поврзан со правото и нивните *заеднички белези* се:

- Изразуваат определена нормативна содржина;
- Ги регулираат општествените односи и
- Одговорноста се темели на морални идеи за „вина“ и „невиност“

И покрај заеднички белези, меѓу правото и моралот постои *дивергенција*:

- Според *создавањето*, правото настанува заедно со државата, а моралот настанува во првобитната заедница, пред настанувањето на државата и правото;
- Според *обврската* - правото се наметнува, а моралот се прифаќа, односно обврската за некое лице, утврдена со правната норма одговара на правото на друго лице, за разлика од моралната норма која ги определува само обврските. Во правото постои пропишано постапување на надлежните органи при оценка на тежината на прекршокот; а кај моралот, секој човек го цени своето поведение и поведението на другите луѓе. Моралот не пропишува што треба или не треба да правиме, како што тоа го бара од нас правото, туку поставува стандарди преку кои го цениме однесувањето како „добро“ или „лошо“. Доброто и лошото во моралот доаѓаат во нијанси - подобро или полошо, а правниот акт е само дозволен или не, без такви степени. Сепак, постојат морални правила кои пропишуваат однесување, на пример, „не убивај“ или „не кради“;
- Според *санкцијата* - правните правила се поддржани од државни органи и процедури; додека моралните правила, дури и ако вклучуваат санкции, почиваат повеќе на неформални санкции, како „социјално неодобрување“, каење или презир од околината - пример, соседите избегнуваат лице за кое знаат дека консумира дрога. Нема поголема санкција од тоа - дали нашата совест ќе е спокојна и дали за постапките ќе бидеме осудени од средината;
- Според *однесувањето* - нечие однесување може да ги навреди и правните и моралните кодекси, како што е убиството, но во други случаи тоа може да се дефинира само како неморално, иако не е незаконско, како што е на пример, прелјубата. И обратно, нечие однесување може да е незаконско, иако нема морална осуда од средината. Пример, управување на моторно возило без вклучени средни светла, иако тоа законот го бара и
- Според *насоченоста на дејството*, правото го регулира само надворешното однесување на човекот, додека моралот ги бара и мотивите за тоа. Тоа значи дека моралното однесување не го должиме на друг, туку на себе и затоа моралните норми варираат од лице до лице. Во правото, правната обврска е нужно насочена кон друг субјект и одговара на неговите права.

Моралното или неморално однесување се *релативни концепти*. Поединците и групите имаат различни сфаќања за (не-) исправноста на нечие однесување. Тие не се секогаш резултат на автономната свест на човекот, туку често пати несвесно се прифаќаат туѓи мислења, ставови, однесувања и слично, како да се наши, а што произлегува од припадноста кон некоја група. Освен тоа, моралната клима се менува низ историјата, што влијае врз промените во природата и степенот на моралност.

Пример, објавувањето на карикатури на исламскиот пророк Мухамед, прво во Данска, а потоа и во други европски земји (весникот „Шарли Ебдо“ во Франција) во почетокот на 2006 година, повеќето муслимани го сметаа за навредливо и доведе до протести и убиства на новинари и терористички акти. Некои европски политичари и весници се обидоа тоа да го правдаат со слободата на говор, кое е заштитено со член 10 од Европската конвенција за човекови права. Но, поголем дел од јавноста иако се согласуваа дека слободата на говорот е централна морална вредност за западното општество, сепак при нејзиното практикување треба да се внимава на чувствата на другите делови од заедницата.

Неспорно е дека и моралот и правото се предмет на *промени*. Она што денес е морално и законско, утре може да не е. Пример, многу земји донесоа закони со кои, под одредени услови, се признава правото на евтаназија, што порано се сметаше не само за неморално, туку и за кривично дело, како што сèуште е кај нас. Но и во земјите каде е легализирана, многу граѓани ја сметаат за морално - недозволена. Правна норма која се поклопува со моралните норми е подобро применета, бидејќи полесно ја прифаќаат субјектите на кои се однесува. И обратно - правна норма која противречи на морална норма е тешко применлива. Сообразноста на правото со моралот е предуслов за постоење на правото. И обратно, правило што го нарушува моралот, не е обврзувачко правило.

За таа цел, важно е *правните норми да бидат праведни*. Само така тие ќе бидат и морално прифатливи. Неспорно е дека *правдата е поврзана со моралот* и она што е праведно е и морално и обратно. Но, *правдата е поврзана и со еднаквоста*, односно законите треба да им овозможат на луѓето еднакво да постапуваат во исти ситуации. *Примена на неправеден закон* тешко може да доведе до праведен исход. На пример, законите кои создаваат дискриминација или фаворизирање на одредени граѓани при нивно вработување по било која основа (партиска, национална или друга) ги дерогираат и моралните принципи, и барањата за правда.

Значењето на моралните норми е големо бидејќи не постои активност која не е резултат на одредено морално сфаќање. Затоа во секое општество се посветува внимание на моралното воспитување и образование.

1.7. Односот меѓу обичајните, морални и позитивно-правни норми

Односот меѓу обичаите, моралот и правото не е еднонасочен. Обичаите и моралот треба да му обезбедат легитимност на позитивното право:

- Да обезбедат стандард со кој ќе се легитимира позитивното право во неговиот однос со општеството и
- Да ги диктираат условите на содржината на позитивното право. Односите меѓу обичаите, моралот и позитивното право се функционални и постои врска помеѓу нив, врз основа на нивната функционална еквивалентност, која се заснова на нивниот придонес во одржувањето на општествениот поредок.

Според школата на јуриспруденција, законите кои не се во согласност со моралот и/или обичаите се нелегитимни, неважечки и нелегални.

2. Правото како општествен поредок на правни норми

2.1. Правото и општеството

Правото може да се разбере само во поврзаност со општествените, економските и политичките околности во кои се создава и спроведува. Односот меѓу правото и општеството може да се објасни на **два начини**:

- „Тезата на огледало“ - го идентификува правото со општеството и смета дека правото е огледало на состојбите во општеството и
- *Тројно претставување на односот право-општество* - правото го одржува општеството преку воспоставување и спроведување на правила за регулирање на општествените односи и решавање на спорови. Законот е израз на принципот на поредок, според кој луѓето мора да го усогласат своето однесување.

Неспорно е дека **општеството влијае врз правото**. Еден од најважните аспекти на правото е неговата променливост. За да одговорот на барањата на општеството законите се менуваат согласно промената на околностите во кои се донесени. Но независно од промените, правото мора да обезбеди стабилност и сигурност за сите субјекти подеднакво.

Истовремено и **правото го обликува општеството**, бидејќи влијае на секоја наша активност. Општеството го спроведува правото врз основа на културна позадина, бидејќи и правото, како и другите сегменти е дел од културната структура на општеството и треба да го насочи човечкото однесување во интерес на сите. Според Левелин, секоја општествена група има одредени потреби, за чие спроведување се грижи правото, преку спречување на спорови во групата, а доколку настанат, тоа мора да ги реши. Исто така, правото мора да обезбеди средства за авторитет на групата (како што е уставот) и да ги предвиди начинот и постапките за извршување на правните правила.¹⁹ Самерс идентификуваше *пет техники на правото* за спроведување на социјалните политики и тоа:

- За отстранување на споровите меѓу членовите на едно општество;
- Како казни, со кои се превенира и гони забранетото однесување;
- Како инструмент со кој се налагаат дефинирани активности;
- За управување со јавни политики (образование, благосостојба) и
- За поддршка на договорите меѓу членовите на едно општество.²⁰

Правото игра важна **улога во регулирање на општествените односи меѓу поединците и групите**, почнувајќи од семејството, како основна клетка на општеството, каде правата и обврските на неговите членови се дефинирани со закон. Склучување на брак и развод, може да се случат само според закон, кој забранува полигамни брачни односи. Правото е механизам на општествена контрола и репресија, кој ги регулира активностите и интересите на членовите на заедницата, но и институција за унапредување и заштита на благосостојбата на секого.²¹

2.2. Дефинирање на правото

Не постои единствена дефиниција за „правото“, бидејќи тоа е општ поим и има различно значење. Пример, обичниот човек го смета правото како збир на правила што треба да ги почитува, додека за судијата тоа е збир на принципи, што треба да се применуваат при одлучување за случаи.

Поимот право произлегува од **латинскиот збор *directum*** (насочува, наредува) и регулатива (правило) и значи правило на однесување и се

¹⁹ K. Llewellyn, 'The Normative, the Legal, and the Law-Jobs: The Problem of Juristic Method', 1940.

²⁰ R. Summers, 'The Technique Element in Law' (1971) 59 Calif LR

²¹ P. J. Harris and J. D. Buckle, 'Philosophies of Law and the Law Teacher', 1976, The Law Teacher, p 6

поврзани со идејата за власт. Тоа влијаеше и на значењето на зборовите *droit, recht, diritto* и *law*, кои се поврзуваат со етичка и правна примена.

Историски, правото еволуирало од обичаите, моралот и социјалните навики, како морален, разумен начин на уредување на општеството.

Правото **во најопшта смисла** значи збир на правила, кои ги регулираат однесувањата на поединци, институции и државата. Но, правилата не се право, ако државата не ги поддржи со присилба. Според *нормативното гледиште*, правото е збир на правни норми, кои на задолжителен начин ги регулираат основните општествени односи и пропишуваат наредби, овластувања и забрани, чија примена ја гарантира државата со принуда и презема санкции против прекршителите.²² Тоа има *две значења*:

- Свкупност на важечки правни норми во одредено општество и во одреден временски период, односно како позитивно право и
- Посебна правна наука, различна од другите општествени науки.

Правото е цврсто изграден нормативен систем, составен од нормативни елементи и поими, поврзани меѓу себе на специфичен начин. Негови **белези** се: определеност, нормативност, систематичност, динамизам, безличност и општо задолжителен карактер.

Правото пропишува каква активност може, треба или не треба да се спроведува во општеството. Тоа може да забрани одредена активност (забрана за убиства и кражби) или да наметне услови под кои може да се врши активност (запазување на технички стандарди при градба на куќа).

Правото ги содржи следните **основни елементи**:

- Правила на моќ и авторитет, кои ги применува власта;
- Правила кои овозможуваат одредени дејства со правна поддршка;
- Субјектите кои создаваат правни норми (државни органи, локална самоуправа, недржавни субјекти, меѓународни субјекти и сл.);
- Субјектите на кои им се наменети правните норми (поединци, групи луѓе, фирми, институции и други субјекти);
- Различни можности за однесување на субјектите на кои им се упатени нормите, бидејќи правото не само што утврдува права, туку и обврски и должности (делумно или целосно почитување или непочитување на правната норма)

²² Lukić R. i Košutić B. *Uvod u pravo*, Pravni fakultet Beograd, 2004, str. 105

- Форми на јавно и институционално спроведување на законите;
- Прифаќање на легитимност на нормите и
- Цели што треба да ги постигнат нормите (заштита на слободите и правата на човекот или на државно-правниот поредок итн.).

Правото му обезбедува на поединецот остварување на неговите права. Но може да дојде во судир со интересите на групата и општеството, кон кои припаѓа. Улогата на правото е да постигне рамнотежа меѓу правата на поединецот и правата на групата. Согласно тоа, **цели на правото се:**

- Да наметне стандарди на однесување, со кои ќе се избегнат спорови меѓу поединецот, групата и општеството, а ако тоа не е можно, да предвиди средства за пресудување преку судовите;
- Да овозможи сигурност, фер игра и еднакви можности за секого;
- Да создаде непристрасност и еднаква примена за секој човек.

Со тоа, правото е најзначаен инструмент кој влијае врз општествените односи и ја определува нивната суштина преку систем на норми, кои го сочинуваат единствениот правен поредок.

2.3. Правен поредок

Правниот поредок **претставува** сложен и организиран хиерархиски систем на правни норми и вредности, со кој се регулира начинот на кој луѓето се однесуваат во одредено општество и време. Секоја држава има свој правен поредок, како *дел од поширокиот општествен поредок*, каде се и економскиот, социјалниот, моралниот, државниот и политички поредок, но се разликува од нив по тоа што е регулиран со правни норми. Правниот поредок е *одраз на општествената реалност* во историски и други околности и со нивна промена и тој се менува, за неговите норми да се прилагодат на стварноста. Бидејќи таа е динамична, треба да се создадат норми, кои ќе одговараат на потребите на граѓаните. Во спротивно, нормите можат да станат кочница на развојот.

Правниот поредок ги содржи следните **елементи**:

- **Нормативен елемент** - ги опфаќа индивидуалните и општи норми и повисоките и пониски правни акти, кои го регулираат однесувањето на луѓето во општеството, како и условите за нивна примена, при што нормите со помала правна сила мора да бидат во согласност со нормите со повисока правна сила;

- *Фактички (социолошки) елемент* - покажува како се применуваат правните норми врз општествените односи и дали е можна хармонија меѓу пропишаното и реалното. Додека постои и се применува од мнозинството граѓани, тој поредок е важечки. И обратно, ако нормите се прекршуваат или не се користат подолго време, се смета дека нормата ја изгубила својата ефективност, а со тоа и нејзината легитимност и валидност и
- *Вредносен елемент* - укажува колку основните вредности (правда, слобода и човечко достоинство) се вградени во правниот поредок. Доколку тие се прифатливи за луѓето, подобро ќе се применуваат. Тие вредности се делат на:
 - а) специфични - правда, мир и правна сигурност и
 - б) неспецифични - живот, здравје, семејство и други.

Овие елементи се *меѓусебно поврзани*, бидејќи правните норми не се правила надвор од стварноста и меѓучовечките односи. И обратно, правните норми го детерминираат човековото однесување. Тоа значи дека тие се внатрешна содржина на правниот поредок и се остваруваат преку човечкото однесување како фактички елемент.

Правениот поредок се менува на следните начини:

- Ако промената е според неговите прописи, тој ќе се смета за *ист поредок*, независно колку е сменета неговата содржина.
- Но, штом се промени спротивно на неговите прописи, тој станува *нов поредок* и е противправен од аспект на дотогашниот поредок, иако суштински ништо не променил, па дури и ако е полош од претходниот поредок и не може да се оствари во стварноста. Ако новиот поредок се остварува во стварноста, тогаш тој ќе стане важечко право, а стариот поредок ќе стане противправен.

Правниот поредок се заснова на ***хиерархија на правните норми***, според која, *пониските елементи на правниот поредок треба да се во согласност со повисоките елементи* – материјалните акти на човековото однесување да се усогласени со правните норми и акти, поединечните акти со општите акти, пониските општи акти со повисоките, а сите тие мора да се усогласени со уставот, како највисок правен акт.

Правните норми на хиерархиската скала на правниот поредок заземаат место според нивната правна сила. ***Правна сила*** е мерка за влијанието или ефектот што еден правен акт го има во однос на другите правни акти

и се утврдува врз основа на местото што тој го зазема на хиерархиската скала на правни акти. Колку тоа е повисоко, толку е поголемо влијанието и правната сила на тој акт во однос на другите правни акти и обратно. Бидејќи највисоко место во хиерархијата на правни акти има уставот, тој остварува најголемото влијание врз другите правни акти, од кои не трпи влијание, со што тој има најголема правна сила. Правната сила на секој правен акт зависи од силата на државниот орган кој го носи, а не од содржината на неговите норми. Со тоа целиот правен поредок наликува на пирамида на чиј врв се наоѓа уставот, со кој почнува создавањето на нормативни елементи, а најдолу се фактичките елементи, односно човечките дејствија, преку кои се остваруваат и применуваат нормите.

Од ова постои *исклучок* во случај на војна, непосредна опасност од војна, елементарни непогоди, епидемии од широки размери и други вонредни ситуации; кога од наведените правила може привремено да се отстапи со указ на владата или на шефот на државата и со тоа одредени одредби од уставот или законот да се стават надвор од правна сила. Штом се исполнат условите за нивно надминување, мора да се воспостави редовната состојба и да се вратат на сила уставот и законите.

Хиерархијата на правниот поредок се темели на следните *два принципи*:

1. *Уставност* е принцип според кој законите, подзаконските и другите општи правни акти, како и поединечните правни акти, мора да бидат во согласност со уставот, како највисок правен акт. Во многу земји и кај нас, уставните судови се надлежни за решавање на спорови, поврзани со остварувањето на уставноста и законитоста. Акти кои не се во согласност со уставот не можат да произведат правно дејство и се отстрануваат од правниот поредок за да се спречи настанување на штетни последици, а ако настанале, почнува постапка за укинување или поништување.

2. *Законитост* значи да се усогласат подзаконските и другите општи правни акти, поединечните правни акти, како и однесувањето на луѓето и правните лица, во согласност со нормите во законот. Ова усогласување мора да биде и формално и материјално, бидејќи законот ја регулира не само формата, туку и содржината на другите пониски акти. Законот ги регулира и т.н. материјални дејствија, т.е. акти кои произлегуваат од човековото однесување, според барањата содржани во правните норми. Правниот акт што не е во согласност со повисоките акти се смета за незаконски и се користат правни механизми за да се поништат таквите

акти или одделни норми во нив, односно да се отстранат од правниот поредок. Постојат два вида на законитост на правните акти и тоа:

- Формална и тоа: а) актот да е донесен од надлежен орган; б) актот да е донесен согласно правилата на постапката утврдени за негово донесување и в) актот да е донесен во одредена форма. Освен овие основни услови потребни се дополнителни услови: потпишување, заверка, објавување, влегување во сила и регистрација на правни акти. Формална незаконитост на актот постои ако не се исполнети условите за негово донесување. Пример, ако актот е донесен од царински орган, а само судот е надлежен да го донесе; или, ако актот е донесен од судот, но спротивно на пропишан деловник и
- Материјална - ако содржи правни норми кои се во согласност со нормите содржани во актите од повисока правна сила. И обратно, актот се смета за материјално незаконски, ако содржи норми кои не се во согласност со повисоките акти. Пример, ако е пропишано со закон дека работникот има право на годишен одмор во траење од најмалку 20 работни дена во календарската година за цела година работа, а со одлука на работодавачот е утврдено дека истиот има право на годишен одмор во траење од 18 работни дена, тогаш ваквото решение е незаконско во материјална смисла.

Тоа значи дека ако човековото однесување е во согласност со актите со пониска правна сила, а овие се усогласени со повисоките акти, се добива единство на правниот поредок и остварување на општествени вредности.

2.4. Правна норма

2.4.1. Потреба за правно нормирање и значење на правните норми

Современото општество се карактеризира со сложен систем на правила за регулирање на активностите на сите правни субјекти. Некои од нив создаваат права или компетенции, други пропишуваат нечие однесување преку забрани, наредби или овластувања, трети ги дефинираат правните поими, четврти ги опишуваат процедурите за примена на правото, итн. Овие активности се нарекуваат **правно нормирање**. Тоа значи креирање на систем на правни норми, кои му се неопходни на општеството заради регулирање на општествените односи.

Правната норма е задолжително правило кое го регулира однесувањето на луѓето и кое државата го создава преку своите органи на директен или

индиректен начин и ја обезбедува неговата примена со својот монопол на принуда и со закана со санкции. Таа содржи заповед, став, порака и упатство за правниот адресат како да се однесува во некоја ситуација, но и предупредување за тоа што го очекува (санкција) при непочитување на диспозицијата на правната норма. Самиот *термин* „норма“ е од латинско потекло и значи мерка или правило. Правните норми се најважните или *основни (суштински) елементи на правото*, преку кои се искажува неговата природа, смисла и цел, кои преку конкретни човекови дејствија се применуваат во општествените односи. Велите дека е најмал елемент, бидејќи најчесто една норма пропишува едно правило за однесување на луѓето. Таа може да се разложи и на помали елементи (претпоставка на диспозиција, диспозиција, претпоставка на санкција и санкција), но тие не се правила. Пример, одредени норми ги регулираат работните услови (минимални стандарди за здравје и безбедност на работа или за плата и одмор); други норми ги прецизираат фискалните обврски на субјектите (должноста на секој правен субјект да плаќа одреден данок); трети контролираат лични односи (забрана за брак меѓу роднини или надомест на штета за неизвршување на договор) итн. Тие не опишуваат факти и не ја објаснуваат реалноста. Наместо тоа, тие само ги наведуваат фактите и кажуваат што ќе се случи во одредени ситуации, доколку истите се исполнат или не се исполнат и какви последици ќе следат поради тоа.

Сите делови од нормата (диспозиција и санкција) **најчесто се содржани во една правна норма**. Но, се случува еден дел (санкција) да биде опишан во една норма, а друг дел (диспозиција) во друга. Такви се *упатувачките (нецелосни) норми*. Пример, во чл. 149 од КЗ, кој се однесува на кривично дело „Злоупотреба на лични податоци“, во став (2) е наведена само диспозиција „...тој што ќе навлезе во компјутерски информатички систем на лични податоци со намера користејќи ги за себе или за друг да оствари некаква корист...“; додека пак оваа норма по однос на санкцијата не упатува на став (1) од истиот член („со казната од став 1 (парична казна или затвор до една година) се казнува..“). И обратно, во некои норми е наведена само санкција, додека за опис на диспозиција упатуваат на друга норма. Пример, во став (3) од истиот член е наведена само санкција, односно дека службено лице „...ќе се казни со затвор од три месеци до три години“, ако го стори „делото од ставовите 1 и 2“, со што не упатува на диспозиција во друга норма во ставовите (1) и (2) од истиот член.

Правните норми најчесто **се содржани во ист правен акт**. Но и од ова има исклучоци, кога во еден закон е наведено што се смета за кривично

дело, а во друг - какви санкции да се преземат против сторителот. Тоа значи дека различни делови од правната норма (диспозиција и санкција) се регулираат со различни норми од ист закон или со различни прописи.

Правните норми *произлегуваат од* обичајните и моралните правила, односно правното правило е одраз на она што заедницата го сметала за вообичаено, морално однесување. Правото не е збир само на принудни норми, туку содржи и обичајни и морални стандарди, поради што луѓето го почитуваат. Но, меѓу правните и други општествени норми постојат разлики, од кои можат да се извлечат *основните белези на правни норми*:

- *Создавањето* на правните норми како позитивни законски правила,²³ директно или индиректно, се должи на државни органи (парламент, судови, административни тела), а не од општеството, како што се другите општествени правила и тие на ист начин можат да се укинат, што не е можно во случај на морални правила;
- *Изразувањето* на нормите се прави на специфичен начин, со кој треба јасно да се искаже нивната суштина, за да може правилно да се разбере од правните адресати. Но нормите не се секогаш целосни и содржат правни празнини и затоа е потребно нивно дополнување со амандмани;
- *Примената* на правни норми се спроведува на целата територија на која се протега јавната власт. Тие се задолжителни за оние на кои се однесуваат, дури и кога некој смета дека не се „праведни“, што не е случај со општествените правила, кои се доброволни;
- *Принцип на „колективно извршување“*, односно нормите мора да се почитуваат еднакво од сите и да се применуваат спрема сите, бидејќи секое прекршување доведува до санкција, зад која стои државна принуда, а тоа не постои кај општествените правила
- *Јавност* на нормите - се објавуваат во службени гласила или на друг начин, за да се достапни за субјектите на кои се однесуваат, а по исклучок се тајни и достапни за мал круг луѓе.²⁴

Овие белези не се постојани, поради историската димензија на правото. Од друга страна, легитимноста на правото се заснова на начелата на суверенитет и човекови права, а не на непроменливи морални вредности.

²³ Зборот „позитивен“ е изведен од латинскиот збор *positus*, што значи „донесен“ и стана синоним за „закон што важи овде и сега“.

²⁴ A. Heywood, *Political Ideas and Concepts, An Introduction*, London, 1994, p. 36-37

2.4.2. Видови правни норми

Поделбата на правните норми се врши според повеќе критериуми:

1. Според **правните адресати на кои се однесуваат**, односно дали нормата се однесува на неопределен број случаи или на поединечно специфичен случај, истите се делат на:

- *Општи норми*, кои се изразуваат во општи акти: устав, закони или подзаконски акти и се однесуваат на сите правни субјекти и
- *Поединечни (конкретни) норми* се содржани во поединечни акти, како што се: судски или управни акти, договори и тестаменти;

2. Според **правните адресанти кои ги создаваат**, се делат на:

- Норми создадени од државни органи и тие се најчести и
- Недржавни или автономни норми, создадени од компании, институции, единици на локалната самоуправа, здруженија на граѓани и други недржавни субјекти, но и тие се создадени врз основа на претходни овластувања од државата.

3. Според тоа **дали нормата содржи еден или повеќе услови**, од чие исполнување зависи и нејзината примена, истите се делат на:

- *Условни норми*, за кои е потребно во хипотезата на диспозицијата да е предвидено настапување на определен услов. Тој услов може да е нешто што постои или може да го нема во стварноста, туку апстрактно да се претпостави дека веројатно ќе настапи. Ваквата норма не може да се примени, додека не настапи услов, предвиден во хипотезата. Значи условните норми се однесуваат за состојби кои сè уште не настапиле, но се очекува да настапат. Тие ги имаат сите четири елементи, од кои два се основни (диспозиција и санкција) и два дополнителни (претпоставка на диспозицијата и на санкцијата). Тие се најзастапени во општите акти. Пример: „Вработените на возраст до 18 години имаат право на посебна заштита на нивните права и интереси од работниот однос“. Овде услов за примена на нормата се зборовите: „вработени на возраст до 18 години“, што значи дека не сите вработени уживаат посебна заштита на правата од работен однос, туку условот за таква заштита е истите да се на возраст до 18 години и
- *Безусловни норми*, кои не содржат услов, односно претпоставка на диспозицијата, бидејќи кај нив ништо не се претпоставува,

односно не кажуваат што да настане за да се примени нормата, туку ги има само другите три елементи: диспозиција, санкција и претпоставка на санкцијата. Пример, се забранува принудна работа, во спротивно сторителот ќе се казни со затвор до пет години, работникот има право на заштита при работа, седиштето на Уставниот судот е во Скопје, работен однос се заснова на неопределено или определено време итн.

И општите и индивидуални норми можат да се и условни и безусловни.

4. Според **степенот на општост**, се делат на:

- *Општи (апстрактни)* - се однесуваат на неопределен број исти случаи и се донесуваат пред настапување на состојба, што со нив се предвидува. Пример, се гарантира слобода на трудот, животот на човекот е неприкосновен, итн;
- *Конкретни* - се однесуваат на конкретен настан, произлегуваат од општите норми и се донесуваат врз нивна основа. На пример, со одлука на Влада се забранува движење во националниот парк „Пелистер“ во време на периодот од 01 Јуни до 01 Октомври во тековната година, заради заштита од пожари.

5. Според **лицата на кои се однесуваат**, се делат на:

- *Генерални* - се однесуваат на сите лица кои се наоѓаат во иста ситуација, предвидена со нормата. Пример, даночните обврзници се должни уредно да ги подмират даночните обврски; кој ќе направи штета на други, должен е да ја надомести; вработените имаат право на годишен одмор и слично.
- *Парцијални* - се однесуваат на определени поединци или групи:
 - а) *Посебни (колективни)* - се однесуваат на определени категории лица, кои имаат заеднички белези, по кои се разликуваат од другите субјекти, како што се вработени, адвокати, воени лица, јавни службеници и слично. Пример, секој вработен има право на дневен, неделен и годишен одмор; крводарители се ослободуваат од партиципација за здравствени услуги, итн. и
 - б) *Поединечни (индивидуални)*, каде нормата се однесува на еден или повеќе, но однапред точно познати лица (адресати). Пример: „П.П од Битола е должен да плати данок на имот за 2015 година во рок од 15 дена од денот на приемот на решението“; или за Христина Н, Влатко М и Трајко Ј се носи решение, со кое истите

се наградуваат со додаток од 15% на износот на нивната плата за месец Јануари, поради посебни залагања во работата.

Иако општите норми обично се сметаат за условни, а поединечни норми за безусловни, тоа не е секогаш така, бидејќи постојат општи норми кои не содржат услов. Пример: „Вработени имаат право на годишен одмор“. Но и индивидуалните норми можат да имаат услов. Пример: „Ако В.К. заврши факултет навреме, нема да има обврска да ја врати стипендијата“.

2.4.3. Поврзување (хиерархија) на правни норми во правен поредок

Правниот поредок може да биде едноставен и да се состои од мал број норми, но и сложен и да се состои од многу општи и индивидуални норми. Колку поредокот е посложен и е поголем бројот на различни правни норми, толку е поголема и потребата за поврзување во правен поредок. Тоа се врши според одредени правила, според кои се знае - која норма каде се наоѓа, каков е односот меѓу нив, кои норми имаат повисока, а кои пониска правна сила и сл. Тоа може да се врши според **повеќе критериуми**: општествените односи што се регулирани со нив, нивната содржина, начинот на уредување на одредени односи и други.

За групирање и поврзување на правните норми значајна е **поделбата на општи и поединечни норми**, бидејќи поединечните норми се создаваат врз основа на општи норми. *Општите (условни, апстрактни) норми* пропишуваат општи и еднакви правила за однесување на сите правни субјекти и се извор на настанување на поединечните и конкретни норми, кои се носат врз основа на општите и имаат помала правна сила и мора да се усогласени со општата норма.

Но и општите норми не се со ист степен на општост и значење и во нив има одредени **хиерархиски односи**. Благодарение на ова, може да се зборува за општи норми со повисока и со пониска правна сила. Општите норми со пониска правна сила мора да бидат во согласност со општите норми со повисока правна сила. На пример, подзаконските акти мора да бидат во согласност со закон, а законите со уставот.

Со тоа се добива **сложен редослед на норми**, врз основа на хиерархија, на чиј врв се актите на меѓународно право и ретификувани меѓународни договори, кои се сметаат за „повисоки“ од актите на внатрешното право. По нив следува уставот кој содржи најопшти норми и основни начела; потоа законските норми, кои се носат врз основа на устав и на крај се подзаконските општи акти во кои, исто така постои хиерархија, во

зависност од правната сила на органот што ги носи, како и најниски индивидуални норми (право на платено отсуство од работа на работник).

Секоја норма зависи од претходната повисока норма - до Уставот како највисок акт на внатрешното право.

Од правилото дека поединечните норми произлегуваат од општи норми, има **исклучоци**:

- *Во случај на правни празнини*, кога некој однос не е регулиран со закон, односно не постои општа норма, врз која би можела да се заснива поединечна норма или општествен однос. Во тој случај може да се донесе индивидуална норма врз основа на обичаи, морални норми, толкување, аналогна примена на друга (претходно донесена) норма (преседент) и слично.
- *Кога за примена на општата норма не треба да се донесе поединечна норма*. Пример, општото уставно начело дека сите граѓани се слободни се применува непосредно, без донесување на поединечна норма, бидејќи нејзината содржина (диспозиција, правило за однесување) е јасна и применлива.

2.4.4. Структура на правната норма

2.4.4.1. Двата дела на правната норма

Структурата на секоја правна норма содржи два дела и тоа:

1. **Основен дел** - содржи два основни елементи - диспозиција и санкција, кои утврдуваат правила на однесување од алтернативен карактер и постојат и кај други општествени норми (морал, обичај). Овие елементи секогаш се алтернативно дадени и не се остваруваат кумулативно. Тоа значи дека примената на диспозицијата исклучува примена на санкција и обратно-непостапувањето според диспозицијата е услов за примена на санкција. Пример, во кривичното дело „Телесна повреда“ е напишано „Тој што друг телесно ќе го повреди или ќе му го наруши здравјето, ќе се казни со парична казна или затвор до 3 години“. Ако сторителот некого го повреди, ќе се соочи со казна затвор. И обратно, ако ја почитува забраната, тој нема да сноси санкција. Диспозицијата се спроведува со слободна воља на адресатот, а санкцијата се спроведува од надлежен државен орган со принуда врз прекршителот. Ако првостепениот орган не ја спроведе, согласно хиерархијата во правниот поредок, непосредно повисокиот орган треба да му изрече санкција и на тој орган.

2. **Условен дел** - постои само кај условните норми (нормативи), со кои се пропишуваат услови за примена на правила на однесување, утврдени со диспозиција (ако-тогаш) и се нарекува *претпоставка или хипотеза за диспозиција* на нормата. Тој не може да се смета за правило на поведение и нема нормативни својства, бидејќи само опишува фактичка (животна) состојба, односно условите за примена на некој од основните елементи. Истовремено, нормата има и дел кој ги опишува условите за примена на санкција и се нарекува *претпоставка или хипотеза на санкцијата*. Тоа значи дека ако настапи хипотеза на диспозиција, или настапила хипотеза на санкцијата, нужно се остварува еден од двата основни елементи. За разлика од хипотезата на диспозицијата, која ја имаат само условните норми, хипотезата на санкцијата постои кај сите правни норми.

2.4.4.2. Претпоставка (хипотеза) на диспозицијата

Претпоставка на диспозицијата е дел од правната норма кој *укажува на* околности или факти, односно се предвидува фактичка состојба или се претпоставуваат факти, кои задолжително мора да постојат за да се примени диспозиција, како главен дел од нормата. Кога тоа ќе се случи, нормата може да се примени и луѓето ќе се однесуваат според неа. Таа не изразува правило на однесување, туку ги опишува фактите кои се услов за примена на правилото, односно диспозиција ќе се примени ако се јавиле одредени околности. Пример, „Граѓаните кои не ги подмириле даночните обврски за 2022 година се должни да го сторат тоа најдоцна до 30 јуни 2023 година“. Како претпоставка за диспозиција на нормата се зборовите: „граѓани кои не ги подмириле даночните обврски за 2022 година“. Или пример, „Работници со возраст под 18 години, не можат да работаат прекувремено или ноќе“, претпоставка на диспозиција е делот: „работници со возраст под 18 години“. Претпоставка на диспозицијата е негирање на настанот, односно на околноста или условот под кој може да се примени диспозицијата. Таа околност, односно состојба, може да биде можна, веројатна или неизбежна и ако се појави, создава обврска да се постапи според диспозицијата на правната норма.

За разлика од *општите норми*, кои по правило имаат претпоставка на диспозиција, *поединечните правни норми* не мора да ја имаат, бидејќи општите норми ги одредуваат условите за примена на диспозицијата, а поединечните норми наведуваат дека тие се исполнети. Пример, ако општа правна норма утврди дека работник со 30 или повеќе години пензиски стаж има право на годишен одмор во траење од 28 работни дена;

тогаш индивидуалната норма прво треба да наведе дека работникот НН го исполнува условот за користење на годишен одмор од 28 дена (има 32 години пензиски стаж), а потоа го одобрува користењето на тој одмор (диспозиција). Тоа значи дека услов за примена на диспозиција може да постои како нешто што е однапред дадено, а не како нешто што веројатно ќе се случи. Кој ќе го исполни условот ќе има право на подолг одмор. Поради тоа, индивидуалната норма не мора да содржи претпоставка на диспозицијата. Но, во некои случаи оваа претпоставка мора да се најде и во поединечен акт. Пример: „Доколку М.М. доброволно дарува крв за време на неговиот одмор, одморот ќе му биде продолжен за два работни дена“. Претпоставката на диспозиција во тој пример се состои од зборовите: „ако М.М. доброволно дарува крв за време на одморот“.

Претпоставката за диспозиција *не е секогаш прецизно формулирана*, што понекогаш доведува до отежната примена на одредена норма. Пример, нормата дека секој учесник во јавниот сообраќај е должен да им укаже помош на повредени во сообраќајна незгода има нејасен услов - каква помош да се даде-стручна, прва помош или транспорт до најблиска болница или повикување на брза помош. При толкување на оваа норма не може прецизно да се утврди дали настапил условот (хипотеза) за прекршување на ова правило за поведение. Од јасноста на условот, ќе зависи помала или поголема слобода на правните адресати при нејзина примена – ако е појасна, слободата е помала и обратно. Затоа е многу важно правната норма да биде целосно *јасна и разбирлива*.

Сепак, тоа не значи дека претпоставката на диспозиција треба секогаш да се формулира така што на субјектите на кои се однесува да не им се остава простор за расудување и слободно дејство. Во некои ситуации пожелно е условот за примена на диспозиција *да се определи на флексибилен начин*, за субјектите на кои се применува нормата да можат да се определат за решенија кои се најрационални според дадени околности. Затоа, претпоставката за диспозиција не мора секогаш да е прецизно и строго дефинирана, туку само да се одредат нејзините општи рамки, за да се изберат опции кои се најприфатливи во дадени околности.

2.4.4.3. Диспозиција

Диспозицијата е *најважен дел од правната норма*, бидејќи без неа нема норма. Таа е насочена кон адресатите/субјекти што треба да ја применат. Другите делови од нормата зависат од неа, а таа не зависи од нив, освен делумно од претпоставката за нејзина примена. Но кај безусловни норми

не може да зависи и од претпоставката, бидејќи овие норми ја немаат. Сепак диспозицијата не може да се поистовети со нормата, без санкција. Правната норма може да постои само ако има и диспозиција и санкција.

Таа е **заповед за поведението на луѓето**, преку која власта ја изразува и упатува својата волја кон волјата на оние што треба да ја применат.

Важноста на диспозицијата произлегува од тоа што со неа **се определува правилото за однесување на луѓето**. Таа содржи условена заповед за поведението на субјектите, од кои бара одредено однесување, за да избегнат примена на санкција. Оној кој не постапува по диспозицијата, спрема него ќе се примени санкција.

Со други зборови, правната норма нуди **два модели на однесување**:

- *Доброволно*, кое се однесува на примената на диспозицијата и
- *Присилно*, кое се однесува на примената на санкцијата.

На субјектот е да избере дали ќе постапи како што налага диспозицијата и е општествено поприфатлив, или ќе се потчини на санкцијата, што е непожелен и потежок пристап за прифаќање. Секоја диспозиција **содржи обврска**, иако таа често пати не е видлива. Заповед секогаш не се изразува во императивна, односно забранувачка форма. Согласно тоа, постојат следните **видови диспозиции**:

1. Според *начинот како е формулирана обврска за субјектите*, постојат:

- Наредувачки - на субјектот му се наредува да постапи на одреден начин. Пример, „Да укаже помош на друг“, „Даночниот обврзник е должен уредно да ги подмирува даночните обврски“.
- Забранувачки – забрануваат, односно бараат воздржување од акција, т.е. неактивност. Пример: „Противправно да не одзема туѓ живот“, „Забранета е продажба и послужување алкохол на деца“.
- Овластувачки - даваат овластувања. Пример, „работник има право на годишен одмор“, „граѓаните имаат право да бираат или бидат избрани на избори“. Тие норми се релативни, бидејќи регулираат односи, во кои една страна има овластувања, а друга задолженија (наредби или забрани). Пример, при купопродажен договор, купувачот е должен да ја плати договорената сума, а продавачот да ја предаде продадената ствар; граѓаните имаат право на здравствена заштита, а државата е должна да ја обезбеди, итн. и

- Описни - само опишуваат факти или наведуваат одредени услови. Пример: „Седиштето на Уставниот суд е во Скопје“, „Нокна работа се смета за работа, извршена меѓу 22:00 и 6:00 часот.“

2. Според *степенот на определеност*, диспозициите се делат на:

- Категорични, определени или прецизни диспозиции, со јасно дефинирани термини се оние, каде однесувањето на субјектите на обврската, може да биде повеќе или помалку определено, во зависност од тоа дали употребените поими се дадени попрецизно или помалку прецизно. Тие содржат едно правило на однесување и не им оставаат на субјектите слобода во изборот на однесување, односно мора да постапуваат според нив, или ќе се применат санкции, поради што се слични со наредувачките и забранувачки диспозиции. Затоа најчесто се применуваат во кривичното право, каде постои опасност од загрозување на човековите слободи и права и неговите диспозиции мора да се попрецизни. Пример, во член 12 став 4 од Уставот на РСМ, кој се однесува на начинот и постапката за притвор: „Лицето лишено од слобода мора веднаш, а најдоцна во рок од 24 часа од моментот на лишување од слобода да биде изведено пред суд, кој без одлагање ќе одлучи за законитоста за лишувањето од слобода“. Во овој пример се употребени точно определени поими (рок од 24 часа, да се одлучи без одлагање, право на бранител (став 3) и на најпрецизен начин е определено однесувањето на надлежните државни органи и
- Неопределени или општи, кои се најчести во граѓанското право, каде не се неопходни дефинирани поими, бидејќи односите меѓу субјектите се засноваат на слободна волја, кои под одредени услови може сами да создадат норми. Се однесуваат на неодреден број случаи и се поапстрактни и непрецизни. Преку индукција од повеќе истородни случувања во животот, тие го земаат она што е заедничко/типично за повеќе настани и ги подведуваат под апстрактна заповед. Пример ако во уставот стои дека сите граѓани имаат право на работа, дали тоа значи право на вработување или нешто друго, бидејќи никој не му оневозможува, а уште помалку му забранува некому да работи. Или – нормата дека родителите се должни да ги воспитуваат своите деца - какво треба да биде тоа воспитување и до кога да трае? Користењето на вакви диспозиции е за да не се носат многу норми, кои претендираат да ги опфатат сите случаи од животот, бидејќи кога носи општи правни норми,

законодавецот не може да ги предвиди сите случаи и затоа диспозицијата мора да ја искаже апстрактно - со користење на правни стандарди, кои во иднина ќе ги опфатат и непредвидените случаи. Со тоа, судовите или управните органи при нивната примена треба да ги испитаат сите околности под кои се случил некој однос и преку толкување да утврдат што сакал да постигне законодавецот со таа диспозиција. Разликата меѓу правниот стандард и определената диспозиција е во тоа што кај правниот стандард однесувањето не е однапред определено во нормата, туку на надлежните субјекти им е препуштено, тоа да го сторат дополнително. Ваквите диспозиции се еластични и со различна примена во различни ситуации. Пример, брзо возење може да биде и она од 10 km на час, ако станува збор за лоши временски услови, во планина и по лизгав пат; но за брзо возење не станува збор ако се возело со 150 km на час под поволни временски услови и на автопат. Тоа покажува дека праксата ја потврдува користа од овој начин на нормирање на многу состојби. Но негативно е што се остава преголема слобода при примена на правото, што може неповолно да влијае врз правната сигурност на адресатите и

- Дисјунктивни - содржат две или повеќе правила на однесување, со што даваат слобода за избор на правилата на однесување. Тоа се алтернативните, дискрециони и диспозитивни диспозиции.

Ако диспозицијата е прецизна, таа е разбирлива за секого и полесна е за примена, и обратно - нејасна диспозиција е потешко да се примени, бидејќи многу луѓе не разбираат што бара. На пример: „Прашањата меѓу работодавачот и работникот можат да се решат по мирен пат, согласно со закон, колективен договор, општ акт на работодавачот и договор за вработување“. Очигледно е дека оваа одредба не е доволно јасна, бидејќи содржи нејасни поими и не може да се заклучи кои прашања се спорни, што значи нивно мирно решавање, според кој акт може да се спроведе постапката (закон, колективен договор, општ акт на работодавачот или договор за вработување) и слично.

3. Според начинот на кој може да се изврши наредбата се делат на:

- Алтернативни, кои нудат две или повеќе опции, според кои може да се однесува субјектот на кој се применува нормата и изборот го прави со слободна волја. Постапувањето на субјектот по било која алтернатива се смета за реализација на диспозиција, односно

законската норма. Таа најчесто се изразува со зборот „или“ помеѓу различните правила на однесување, или со записка, ако се повеќе алтернативи. Откако ќе изберат, тие ќе се однесуваат кон алтернативата како кон категорична норма и мора само неа да ја почитуваат, а другите алтернативи повеќе не важат. Пример: „Тој што друг телесно ќе го повреди или ќе му го наруши здравјето“, „Тој што друг противправно ќе затвори, ќе го држи затворен или на друг начин ќе ја одземе или ограничи слободата на движење“ и сл. Можноста за избор на една од понудените алтернативи е врзана за предметот на обврска, а не за предметот на овластување, бидејќи само носителот на обврска може да избере опција за постапување. Спротивно на тоа, субјектот на овластување може само да бара да се исполни обврската кон него, но не и да го негира начинот (алтернативата) на кој тоа ќе се направи.

- Дискрециони, кои даваат дискрециона моќ на управните и судски органи во врска со донесувањето на поединечни акти. Овие норми се препознаваат по зборот „може“. Тоа не значи создавање норма по своја волја, туку избор на една од понудените можности за однесување. Пример, управен орган може да одбие барање за издавање дозвола (за носење оружје) или документ (државјанство) или да ги издаде во зависност од исполнување на пропишаните услови, потребите на службата и интересите на државата. Или ако на сторител на некое кривично дело може да му се изрече казна затвор од една до пет години, судот ќе го определи траењето според утврдената состојба, водејќи сметка и за општествената опасност на делото, семејните околности на сторителот, неговото претходно однесување и однесувањето по извршување на делото. Според тоа, дискреционата моќ значи постапување во согласност со принципот на законитост и целесообразност, а не целосна моќ. Органот што врши дискреција може да ја цени целесообразноста на своите постапки и одлуки, но должен е да го штити државниот и општествен интерес. Користењето на дискрециони норми во личен или поединечен интерес и спротивно на општествените интереси значи злоупотреба на власта. Пример, издавање дозвола за носење оружје или пасош некому, затоа што е пријател на службеното лице или од користољубие, без лицето да ги исполни законските услови. Судијата не може да изрече поблага казна или некој да ослободи од одговорност поради пријателски, роднински

или коруптивни причини. Иако оваа моќ дава големи права, таа значи и голема одговорност за оние на кои им е доверена и

- Диспозитивни (заменливи), кои на субјектите им нудат одредено однесување, но истовремено даваат и можност да создадат друго правило на однесување (да ја заменат со друга диспозиција). Ова е кога страните не се договориле или пропуштиле да прецизираат дел од правниот однос. Најчесто се познаваат по зборот „ако“ или „доколку“. Тоа значи дека субјектите ќе постапат - или според диспозицијата која се нуди во нормата, или според диспозицијата што ја создаваат сами, при што и двете дејствија се во согласност со нормата по која постапуваат. Пример: „Имотот на оставителот им припаѓа на законските наследници, доколку оставителот не напишал друга изјава на волја“, „Договорот за закуп на деловен простор се склучува на една година, доколку закуподавачот и закупецот не се договорат поинаку“ и сл. Иако даваат слобода на субјектите, тие се обврзувачки, бидејќи мора да се постапува според избрана можност. Ако субјектите ја сменат диспозицијата, таа е обврзувачка колку и императивната норма. Тие постојат за побрзо одвивање на имотно-правните односи и се користат во граѓанското, трговско, семејно, наследно и други правни гранки, каде странките се овластени односите да ги регулираат според нивната волја и интереси.

2.4.4.4. Претпоставка (хипотеза) на санкцијата

Претпоставка (хипотеза) на санкцијата **значи** дека примената на санкција бара исполнување на услов, без кој таа не може да се примени, а тоа е повреда на диспозицијата. Пример, „Даночен обврзник кој нема да поднесе пријава за регистрација во пропишаниот рок ќе биде казнет со парична казна од 500 евра во денарска вредност“, „Тој што управува моторно возило...без положен возачки испит ќе се казни за сторен прекршок со парична казна или со затвор, согласно закон“.

Таа ги содржи следните **услови**:

- Да постои *повреда и непостапување по диспозицијата* и тоа е прекршок или кривично дело, кое мора да е точно опишано. Тоа се прави на различни начини:
 - а) Опширно – пример, кој при купопродажба се служи со употреба на лажни тегови или мерки или на друг начин неисправно ја мери стоката ќе се казни со парична казна или со затвор или

б) Кратко - кога диспозицијата е дадена описно. Пример, секој граѓанин со навршени 18 години е должен да служи војска, претпоставката на санкцијата се искажува само со изразот „во спротивно“, по што следува санкцијата и

- *Прекршителот да не направил претходен деликт* или да не направи деликт за точно определено време во иднина, како кај условните осуди итн. Ова најчесто постои кај поединечните правни акти и при определување на санкцијата според својствата на личноста на сторителот.

Ова е важен елемент на нормата, бидејќи ако не се исполни, не може да се примени санкција. Покрај неа, може да се бараат и други услови, на пример, истекување на рок, несторување, друга повреда (условна осуда) и сл. За разлика од диспозицијата и санкцијата, хипотезата на санкција ***не пропишува правило на однесување, туку појаснува како се прекршува диспозицијата***, опишува човечко дејство или незаконско однесување.

Тие постојат во **два вида**:

- *Позитивни* или со сторување и
 - *Негативни* или со несторување или воздржување од дејствија.
- За примена на санкцијата по правило се релевантни доброволни и свесни дејствија, а не неволни и несвесни дејствија.

2.4.4.5. Санкција

Санкцијата ***претставува*** присилна мерка што надлежен државен орган ја презема спрема прекршителот на диспозицијата. Санкцијата уште се нарекува и секундарно правило за однесување и се применува кога е прекршено примарното (основно) правило за поведение (диспозицијата). Таа има **две значења**:

- *Нормативно*, кое покажува дека покрај диспозицијата, таа е еден од двата основни елементи на правната норма, која го регулира однесувањето на прекршителот на диспозицијата на нормата и на државниот орган кој за деликвентот треба да примени присилба и
- *Присилба*, односно е присилна мерка, преземена од државен орган, а која не се смета за елемент на нормата, правило за однесување или секундарна диспозиција, туку начин на однесување - примена на принуда. Пример, кога државен орган ќе го уапси сторителот на местото на настанот или ќе спречи ненајавен митинг.

Нејзиното активирање е условено со **повреда на диспозицијата**, без што не може да се примена. Но, за разлика од волев однос на прекршителот кон диспозиција, тој е должен да постапи според санкцијата. Во спротивно, исполнети се условите за нејзино присилно извршување од државните органи (суд, полиција и други овластени органи).

Иако санкцијата е упатена до прекршителот на диспозицијата, таа **може да се упати и до државен орган**, кој презема присилба од три причини:

- *Како посредна санкција спрема надлежен државен орган*, кога тој не реагира на повреда на диспозицијата и не презема санкција, која бил должен да ја примени. Неа ја презема повисок државен орган. Ако и тој пропуштил и спрема него следува санкција од уште повисок државен орган итн. Со тоа, под страв од санкција се сите државни органи, освен највисокиот, кој постапува не поради санкција, туку по свое убедување дека тоа што го прави е корисно за сите и за него не постои правна, туку политичка одговорност.
- Кога прекршителот на диспозицијата *не може* сам да ја спроведе санкцијата (не може осуден на смрт да си го одземе животот или сам да се затвори) и
- Кога прекршителите *не сакаат* доброволно да извршат санкција.

Санкциите **зависат од**: тежината на делото, важноста на нарушениот имот, околностите под кои настанала повредата, социјалната опасност на делото, претходното однесување на сторителот на делото и друго.

Целта на санкцијата се сведува на следното:

- порано беше *одмазда* кон сторителот на кривичното дело;
- денес санкциите сè повеќе имаат едукативна и превентивна улога, односно *превоспитување* на казнетиот, за да стане одговорен член на заедницата и да го одврати од натамошно извршување на дело;
- да *влијаат и врз другите граѓани* да не прават казниви дела и
- *надомест на штета* на оштетено лице, односно предметот и сл.

И санкцијата треба да е **разбирлива и јасно дефинирана**, што ќе доведе до поуспешна примена и отстранување на нејаснотии и самоволија во нејзиното толкување и примена, но и за стабилност на правниот поредок, односно оневозможува злоупотреба на правото од државните органи.

Исто така санкцијата треба да е **пропорционална** на тежината на сторено кривично дело, за со неа да може да се постигне целта на казнувањето.

Начелото на законитост значи дека никој не може да се казни за дело кое пред да биде сторено не било утврдено како казниво дело и за кое не била предвидена санкција. Со тоа се обезбедува сигурност за *граѓаните*, кои знаат што е дозволено, а што е казниво и какви казни ги чекаат ако се однесуваат неодговорно. Од друга страна, тоа правило е важно и за *државата*, бидејќи придонесува за стабилност на правниот поредок и за професионално работење на вработените во државните органи.

Иако најчесто содржат санкција, постојат и **норми кои немаат санкција**, кај кои таа може дополнително да се определи или да има морална или политичка одговорност, во вид на оставка, смена, јавна осуда и слично.

Видовите санкции се делат според повеќе критериуми:

1. Според *степенот на одреденост* се делат на:

- Фиксни - каде казната е одредена (затвор во траење од 10 години);
- Рамковни - каде се одредени минимални и максимални граници на казната; сложени казни (затвор и парична казна); алтернативни (или казна затвор или парична казна), договорни и заменливи итн. Во сите овие случаи, државниот орган кој ја изрекува казната има дискреционо право да ја определи истата, но во границите на пропишаната казна (пример, ако во законот е предвидена казна затвор во траење од 5 до 10 години, судот може да изрече казна од 7 години, ценејќи ги олеснителните и отежнителни околности на кривичното дело и за сторителот) или да одбере една од алтернативно пропишаните казни (ако во закон е пропишана казна затвор или парична казна, тогаш судијата избира која казна ќе ја изрече спрема сторителот). Со тоа се применува начелото на индивидуализација на казната за конкретен случај - за сторителот, за условите и околностите под кои е сторено делото и слично и
- Договорни - кога санкцијата ја определуваат други субјекти. Но и тогаш државата обезбедува примена. Пример, кога граѓаните при склучување договор сами договарот казна при неисполнување на договорните обврски и сами можат да ја извршат санкцијата. Но, ако едната од договорните страни не сака или не може да го исполни договорот, принудно остварување на договорената казна ќе обезбеди арбитражен орган или државата.

2. Според *тежината на сторено дело* се делат на: потешки или полесни, поостри или поблаги. Во овој поглед може да се зборува за рангирање на

казните според нивната строгост - најстрога е смртната казна, која е забранета со нашиот устав; потоа се казната затвор и паричната казна; а како поблаги се сметаат алтернативните мерки (условна осуда, судска опомена, условно прекинување на постапка и сл.)

3. Според *видот на добра што се одземаат со санкцијата* се делат на:

- Санкции од морална природа: опомена, јавна опомена, укор и сл.;
- Санкции од материјална природа: парична казна, надомест на штета, конфискација на имот и приноси од кривично дело и сл.;
- Санкции кои одземаат или ограничуваат слобода на граѓаните – затвор, алтернативни мерки или мерки на безбедност (лекување на непресметливи лица во здравствена установа или на слобода, лекување на алкохоличари и слично) и
- Санкции кои одземаат живот, како што е смртната казна;

4. Според *видовите прекршоци и гранки на правото* се делат на:

- Казнени (казни и мерки на безбедност), кои имаат репресивни и превентивни цели;
- Граѓански - надомест на штета и *restitutio in integrum* - враќање на поранешната имотна состојба на оштетениот, каква што била пред нанесување на штетата;
- Дисциплински (казни и мерки), со кои се одземаат права од работен однос или од извршување на јавна служба и
- Административни (мандатните казни во прекршочна постапка), кои се слични на казнените, но се поблаги, бидејќи не повредуваат позначајни општествени цели;

5. Според *субјектите на кои се применуваат*, се делат на:

- Санкции за физички лица - опомена, јавна опомена, укор, парична казна, распоредување на други работни места, затвор и слично и
- Санкции за правни лица: парична казна и споредни казни (забрана за добивање или одземање на дозвола, лиценца, овластување или друго право; забрани за учество во постапки за јавен повик, договор за јавна набавка и јавно - приватно партнерство; забрани за основање на правни лица, за користење субвенции и поволни кредити и за користење средства за финансирање на политички партии од Буџетот на РСМ; привремена или трајна забрана за вршење на дејност и престанок на правното лице)

6. Според *актите против кои се насочени*, се делат на:

- Санкции за незаконски правни акти, како што се ништавност (поништување) и рушливост (укинување) на правните акти и
- Санкции за незаконски материјални акти (дејствија), кои се применуваат спрема лицата што ги сториле истите и има за цел враќање во состојба, во која се наоѓале пред извршување на незаконските материјални акти, односно од нивните извршители да се изнуди дејствие, спротивно на она со кое е донесен незаконскиот акт. Пример, ако дејствие е неплаќање данок или невраќање долг, санкција е плаќање данок и враќање на долгот. Ако се уништило материјално добро, санкцијата е надомест за штета. Ако незаконскиот акт не може да се квантифицира, пример нанесување телесна повреда, навреда на личноста, достоинството, честа, естетскиот изглед и слично, тогаш на сторителот ќе му биде изречена парична казна или казна затвор

7. Според *нивото на кое се изречени*, односно применуваат се делат на:

- Санкции во меѓународното право, како што се економските санкции против одредена земја, војна, блокади, замрзнување финансиски и други ресурси на одредена држава, прекин на дипломатски односи, прекин на економски односи и
- Санкции кои се поврзани со внатрешното право.

2.4.5. Примена на правните норми

2.4.5.1. Оперативни факти, супсумпција и квалификација

Нормата е применлива за одреден случај, ако постојат **оперативни факти** на случајот, кои одговараат на условите наведени во правилото. Пример: 1. лицето НН со поранешно место на живеење во Прилеп, трајно се населило да живее во Битола, 2. АКО лицето НН умре, ТОГАШ имотот на починатиот може да го наследат неговите наследници, 3. АКО некој изврши кражба, ТОГАШ тој ќе биде казнет, 4. АКО судот донесе пресуда, ТОГАШ изреката на оваа пресуда (на пр. дека треба да се надомести штетата) станува законска обврска за осудениот, итн.

Постапката за примена на оперативните факти се нарекува **супсумпција**. Тоа е *постапка* на правно оценување и квалификување на оперативните факти и подведување на определена фактичка состојба, односно нечие поведение под соодветна правна норма. Или фигуративно кажано – тоа

значи „облекување“ на настанот или поведението со правна норма или ставање на „правна облека“ врз конкретно поведение, што повлекува правна последица – санкција. Супсумпцијата се состои од три *стадиуми* со кои се утврдува:

- Дали нечие поведение ги исполнува белезите од диспозицијата,
- Дали има услови за одговорност на прекршителот на диспозиција
- Дали спрема прекршителот може да се примени санкција.

Пример, судот со сведоци и други докази утврдил дека лицето А, свесно и волево го убило лицето Б. Врз таквата фактичка состојба (како долна премиса) судот, меѓу повеќето правни норми, ја бира онаа норма што во својата диспозиција содржи апстрактна забрана за таквото дејствие и ја пренесува или применува (како горна премиса) врз фактички утврдената конкретна состојба, со што се заклучува дека е прекршена диспозицијата на кривичното дело Убиство од членот 123 став 1 од Кривичниот законик на РСМ и се утврдува можноста за примена на санкцијата, односно на соодветната казна затвор, која е пропишана за тоа поведение.

Натамошно допрецизирање на супсумпцијата е **правна квалификација** на правната норма, односно на конкретното дејствие. Описот на настанот или поведението треба да се подведат под соодветното битие на правната норма, кое ги има следните елементи:

- *Основни елементи* и тоа:
 - а) Законски обележја, содржани во диспозицијата, по кои една норма се разликува од останатите (пример, „обичното“ убиство се разликува од: квалификувани облици на убиство, од небрежност, од благородни побуди и други видови со сличен законски опис);
 - б) Објективно-материјална страна на нормата, односно обврските, наведени во нејзината диспозиција;
 - в) Правното добро што се заштитува и што е објект на повреда и
 - г) Конкретниот облик на напад врз заштитеното правно добро
 - д) Сторител или прекршител на правната норма
 - ѓ) Дејствие на извршување и
 - е) Последицата која настанала со повреда на правната норма и
- *Дополнителни елементи*: начин, средство или место на повреда на нормата, привилегирани и квалификувани облици на повреда.

Со утврдување на битието на правната норма, може да се квалификува повредата на нејзината диспозиција и да се примени санкција, која

најмногу ќе одговара на таквата повреда, согласно споменатото начело на индивидуализација. Ако повторно го земеме наведениот пример за супсумпција на поведението или настанот под кривичното дело убиство, тогаш со правната квалификација се специфицира дали убиството е со умисла или од небрежност, дали е привилегиран или квалификуван облик (од милосредие или на особено суров и понижувачки начин) и сл; а од што зависи каква санкција ќе му изрече судот на осомничениот.

2.4.5.2. Правни ефекти или резултати од примена на правната норма

Ако врз некој случај се применува одредена правна норма, тоа значи дека нормата му дава правни ефекти на случајот. Постојат најмалку **три вида правни ефекти** кои можат да произлезат од примена на правната норма:

- *Динамични*, кога нормата води до промени и до нови факти како резултат на некој настан. Пример, ако лице изврши кривично дело, тоа е казниво од тој момент; ако две лица склучат договор за работа, создаваат обврски едни кон други; ако некој добие еколошка дозвола, може да гради фабрика од тој момент, итн;
- Норми кои имаат ефект така што некои поведенија *се сметаат за нешто друго*. Пример, ако лице намерно уништи имот на друг, тоа е кривично дело (на кој се додава обврска за надомест на штета); ако парламент гласа за предлог-закон, се смета за усвојување, итн.
- Норми, кои доведуваат до тоа дека *ако е присутен одреден вид на факт, тогаш ќе може да биде присутен и друг вид на факт*. Овие два вида факти имаат тенденција да одат заедно и затоа ваквото поврзување се нарекува „правила од факт-до-факт“. Пример, ако некој поседува недвижен имот (куќа), обврзан е да плати данок; ако студент редовно присуствува на предавања, му се дозволува да го полага испитот на колоквиуми итн.

3. Правни акти

3.1. Поим и белези на правниот акт

Правниот акт, заедно со нормата го сочинуваат нормативниот дел на правниот поредок и се средство за создавање и примена на правото. **Правниот акт е** изјава на воља, во која е содржана правната норма и е услов за примена на друга правна норма. Тој ги има следните **белези**:

- Преку правниот акт *се создава правото и*

- Тоа е *средство за примена на правото*, чиј успех зависи - колку одговара на стварноста и дали луѓето го применуваат или не.

За разлика од поединечните правни акти, постојат и **правни акти кои ги немаат овие белези**. Пример, уставот како највисок акт само го создава, а не го применува правото, бидејќи над него нема друг акт, чии норми треба да ги применува. Такви се и условните акти: молба, жалба и тужба.

3.2. Атрибути на правниот акт и нивно усогласување

Секој правен акт има **две својства**:

- Како *внатрешен, психолошки акт*, тој изразува волја за создавање на една или повеќе норми, како услов за примена на други норми
- Како *надворешен акт*, тој е материјализација на внатрешниот акт и дејствува во правните односи во својот надворешен облик, како закон, пресуда или договор и независно од внатрешниот акт. Материјализацијата на внатрешниот психички правен акт се прави за негово запознавање од луѓето, за кои е наменет, преку негово слушање (ако е усмен) или читање (ако е пишан). Без тоа нема право и правна свест кај субјектите на правото. Тоа се прави кога: пратеници во парламентот ќе изгласаат закон, судијата ќе донесе пресуда или граѓанин ќе стапи во договорен однос итн; додека внатрешни психички акти и одлуки на воља, се оние со која се прифаќа содржината на законот, пресудата или договорот.

Меѓу овие елементи се можни **спорови, поради следните причини**:

- *Грешки во изразувањето*, кога креаторот на актот сакал едно, но по грешка напишал друго. Најчесто се грешки за години, рокови, висина на казната, висина на долгот, име на лицето и сл. Пример, во договорот за закуп на деловен простор погрешно е напишано дека месечна закупнина е 300, наместо 3.000 евра, или во пресуда, наместо 30 дена, била изречена казна затвор од 3 дена. Тоа лесно се решава - се утврдува како гласел актот, како внатрешна психичка воља и да се исправи надворешниот акт;
- *Заблуда* постои ако лицето што го изготвува актот има погрешна претстава за фактите на предметот (error in objecto) или за спротивната страна (error in personam). Пример, купуваме автомобил, мислејќи дека има перформанси, кои ги нема, или стапуваме во брак со лице кое е веќе во брак со друго лице;

- *Измама* постои ако заблудата на сторителот е предизвикана од свесни и намерни активности на друго лице, а не поради непознати околности. Во наведениот пример, таков случај би бил доколку купувачот бил излажан од продавачот дека автомобилот има поголеми квалитети, отколку што всушност ги има.
- *Принуда* настанува ако врз оштетениот се користат средства од физичка или психолошка природа, како што е насилство или се навестуваат со закана дека ќе ги употреби, при што оштетениот не може да го искаже она што го сакал, туку она што го сакале други. Пример, човек под присилба склучува договор за продажба на куќата, иако не се согласува со условите за продажба.

Секоја држава сака **да ја намали неусогласеноста меѓу внатрешниот и материјализиран акт**, преку соодветни мерки, како што се:

- *Наоѓање на причините за тоа и отстранување на последиците;*
- Надворешниот израз на психичкиот акт се осознава со *користење на соодветен облик (форма) на правниот акт* и негово толкување и приспособување и
- Контрола на соодветноста на внатрешниот со надворешниот акт се врши преку *сознавање на внатрешниот психички акт*, без оглед на неговиот надворешен израз, па дури и независно од него, односно се спроведуваат дополнителни проверки, се пропишува форма на актот и постапка на заверка и регистрација кај надлежен државен орган, се утврдуваат услови под кои може да се донесат одредени акти, субјектите кои имаат право да донесат акти и сл. Пример, пред донесување пресуда, законот за кривична постапка предвидува повеќе фази за проверка на усогласеноста меѓу внатрешниот и надворешен елемент, пред да се донесе пресуда;
- За измамниците и насилниците се предвидени *кривични санкции*;
- Им се забранува на *деца и непресметливи лица*, кои лесно паѓаат во заблуда, принуда или измама, да создаваат правни акти.
- На заинтересирани субјекти (оштетените) им се дозволува преку *постапка на оспорување* да докажат дека постои судир меѓу внатрешниот и надворешен акт и да се прогласат за ништовни или непостоечки. За тоа одлучуваат нивните доносители или други органи, во согласност со закон. Во постапката за поништување на актите, оштетениот субјект треба да докаже дека принудата или заблудата суштински влијаеле врз него за да го донесе актот.

3.3. Форма и содржина на правните акти

А. Секој акт има **форма**, која произлегува од начинот како се создава и објавува актот и е збир на средства со кои се остварува. Тоа зависи од:

1. *Овластувањата (надлежноста) за донесување правен акт*, што значи дека секој не може да го донесе, туку мора да е пропишано кој субјект за кој правен акт е овластен да го донесе. Надлежноста може да биде:

- Стварна (реална) - се определува според видот на актот што треба да се донесе и природата на односот што треба да се регулира и
- Месна (територијална) - се определува според територијата што ја покрива субјектот што го донел актот и каде да се примени.

Пример, Основен суд Битола е стварно надлежен за кривични предмети, но е и месно надлежен за сите постапки на неговата територија.

Поважните акти ги носат државните органи, а другите акти можат да ги носат недржавни субјекти и физички лица. Најважните акти, устав и закони ги носи законодавно тело. Државни органи (влада и министерства) носат подзаконски акти. Другите правни лица (институции, здруженија, организации, синдикати, граѓани и други субјекти носат правилници, статuti и поединечни акти. Граѓаните учествуваат во донесувањето на правни акти со склучување на договори. Актите на недржавните субјекти мора да се во согласност со највисоките акти на државните органи.

Иако точно се знае кој орган за кој акт е надлежен да го донесе, сепак има и исклучоци, кога некои акти ги носат органи кои не се надлежни за тоа. Пример, за изрекување санкции се надлежни судските органи, но некогаш тоа го прават и управните органи - МВР, пазарна или друга инспекција, кои можат да изрекуваат мандатни казни.

2. *Постапката во која се донесуваат правни акти* е збир на дејства кои, при донесување на актот е должен да ги преземе надлежниот субјект. Таа кажува на кој начин треба да се донесе актот, при што се создават односи меѓу доносителот на актот и субјектите на кои се однесува. Постапката е различна и зависи од важноста на актите што се носат, органот што ги носи и субјектите на кои се однесуваат. Колку е позначаен актот, толку е посложена постапката за негово донесување. За секоја постапка постојат правила и непочитувањето на истите може да доведе до поништување на актот. Поважните акти се донесуваат според строги правила; а поневажни акти (купопродажен договор) може да се носат во поедноставна постапка.

3. *Начинот на материјализација на правниот акт* е надворешно, материјално, телесно дејство, со кое се изразува материјалниот акт, како и средство со кое на актот му се обезбедува подолго траење. Најчесто, правниот акт се материјализира со јазик или на друг начин (движења, гестикулации, молчење и сл.). Пример, иако нема склучено договор, купувачот, поради тоа што во определен рок не ја вратил примената стока, се смета дека молчешки стапил во договорен однос, односно договорот се смета за склучен со прифаќање на стоката. Актите најчесто се во писмена форма, како што се: устав, закон, подзаконски акт, пресуда, колективен договор, правилник, договор за вработување, договор за работа и други. Писмениот акт содржи информации за: името на актот (устав, закон, пропис, колективен договор итн.), доносител, во каква постапка се носи, според кој пропис, место и време на донесување и слично. Материјализацијата на законот се состои од три елементи: промулгација, објавување и стапување во сила. Ова е поради потребата со неговата содржина да се запознаат сите заинтересирани субјекти.

Процесот на креирање на правните акти бара *почитување на сите три наведени елементи*. Повредата на било кој елемент (актот е донесен од ненадлежен орган, не е донесен според важечки деловник, не е во писмена форма итн) доведува до формална незаконитост на правниот акт и може да се оспори. Ако се утврди дека актот е незаконски, надлежниот орган ќе го поништи во целост, иако е легален од материјален аспект. Тоа создава стабилен правен поредок и правна сигурност на граѓаните. Поради сето ова, актот треба да е легален не само од материјален, туку и од формален аспект. Според тоа, *закон во формална смисла* е правен акт, донесен од законодавен орган, според постапка, предвидена со устав.

За разлика од обликот на актот (кој освен наведените елементи бара и материјализација), *обликот на материјалниот акт* има два елементи:

- *Надлежноста за извршување на материјални акти* е построга и од сите државни органи, најчесто органите на управата се надлежни за тоа, за што можат да применат и принуда, која не смеат да ја вршат самоволно, туку врз основа на претходно донесен акт во кој е определен начинот на нејзино извршување и
- *Стремеж за регулирање* само за материјални акти во надлежност на државни органи, додека акти на приватни лица се препуштаат на нив. Постапката на принуда е регулирана со општ или поединечни (конкретни) акти, донесени врз основа на претходен

општ акт. За да се обезбеди поправилна примена на принуда, органите кои ја спроведуваат се одвоени од органите кои ја вршат. На пример, полицијата, не презема принуда врз основа на своја одлука, туку врз основа на конкретен акт на судски орган. Освен против прекршителите на диспозицијата, принуда може да се примени како превенција за спречување на прекршување на диспозицијата. Пример, ако лице планира да изврши кривично дело, тоа може да биде уапсено од полицијата за да се спречи тоа.

Б. Содржина на правниот акт има два вида елементи:

1. *Главни елементи*, се одлука на разум и волја (изјава на волја) на субјектот кој го донесува актот и кои создаваат промени во правниот поредок, односно создаваат, менуваат или укинуваат права и обврски на правните субјекти, т.е. ги регулираат правните односи меѓу нив. Тоа се:

- Материјата што тој ја содржи, со која се создаваат една или повеќе норми, односно вид на дејствие кое субјектот треба да го изврши;
- Услови за примена на нормите, односно одлука, како изјави на волја во правниот однос. Пример, ако наследникот изјави дека ја прифаќа оставината, тоа се смета за правен акт, кој предизвикува правни последици.

Според главниот елемент, правните акти се делат на:

- **Нормативни**, се актите што создаваат правни норми, како што се: устав, закон, подзаконски акти и тие можат да бидат:
 - а) општи, со кои се донесуваат општи правни норми и служат како рамка и основа за донесување на поединечните правни акти или
 - б) поединечни, со кои се донесуваат конкретни правни норми;
 - в) целосни, кои создаваат целосна правна норма со двата нормативни елементи – хипотеза и диспозиција или
 - г) нецелосни, кои создаваат само еден елемент на правната норма – или само диспозиција, или само санкција.Општите акти најчесто се целосни, а поединечните акти се најчесто нецелосни, а по исклучок можат да се целосни. Пример, уставните норми се нецелосни бидејќи содржат само диспозиција, а казнените норми содржат само санкција и правилото за поведење се претпоставува преку хипотеза на санкцијата и
- **Ненормативни**, кои содржат изјава на воља од субјектот на правото, предвидена во претпоставката на некоја норма, како

услов за нејзина примена. Пример, кога лицето ќе поднесе барање за упис на факултет, за него ќе се применат нормите од законот за високо образование, односно нормите од статутот на факултетот. Значи, услов за примена на овие акти е изјава на воља на лицето кое сака да се запише на факултет. Ненормативни акти се: тужба, жалба, поднесок, молба, претставка, предлог, иницијатива и сл.

Позначајни се нормативните акти со кои се создаваат норми, отколку ненормативните акти со кои се предвидуваат условите за нивна примена.

2. *Споредни елементи*, односно дали актот е: донесен во согласност со пропишана постапка, потпишан од овластени лица, објавен во службено гласило, заведен кај надлежен државен орган, кој го донел, врз каква основа, кога и каде е донесен, во која постапка е донесен, од кои причини и сл. Пример, пресудата покрај главна содржина, која значи донесување на поединечна норма со која некој се ослободува или осудува; има и споредна содржина: назив на суд, судија или судска порота што ја донеле, законска основа за тоа, место и време на донесување и слично.

Содржината на актот е позначајна отколку формата, бидејќи со повреда на содржината некому сме му дале право или обврска, спротивно на закон. Ваквиот акт не може да се примени и истиот се поништува или откажува. Пример, со закон се забранува купопродажба на дрога и секој договор се смета за материјално–правно незаконски.

3.4. Донесување на правниот акт

Правен акт се донесува *во согласност со одредени правила и начела*, како основа, утврдена со друг акт со поголема правна сила. Тоа значи дека правниот поредок го регулира своето создавање и менување. *Исклучок* од ова е уставот, како највисок акт, кој ги утврдува правилата за донесување на другите акти, а тој нема обврска да биде во согласност со другите акти, бидејќи такви нема. Тој самиот го регулира сопственото менување, како и донесувањето на сите други пониски правни акти.

Правните акти *не се донесуваат на ист начин и по исти правила*. Колку е поважен актот, правилата се посложени. Тие не се однесуваат само на начинот и постапката на нивното донесување, туку и на нивната содржина, односно креаторите на правните акти знаат кои акти можат да ги донесат, на кој начин и во која постапка, кои прашања ги решаваат и слично. Иако уставот е најзначаен правен акт, неговото донесување е најмалку регулирано, бидејќи го носи суверена власт.

Според тоа, правен поредок постои само додека се почитуваат правилата за донесувањето на неговите правни акти. Кога правниот акт ќе ги прекрши правилата и ќе воспостави други, се **основа нов правен поредок**.

3.5. Општите правни акти како извори на правото

3.5.1. Поим, извори и видови општи правни акти

Општите правни акти регулираат важни прашања и општествени односи и врз нивна основа се донесуваат поединечните правни акти.

Изворите на правото го означуваат потеклото на правилата на човековото однесување, од што се определени и од каде добиваат правна сила со обврзувачки карактер, односно кои се елементите и деловите од кои произлегуваат другите, пониски елементи и делови. Општо земено, изворите на правото може да се поделат на следниов начин:

1. *Материјален извор на правото* се општествени причини од кои настанува правото. Тие содржат фактори:

- кои *придонесуваат за создавање на правото* и тоа: економски, политички, културни и други и
- кои *го создаваат правото* - државни органи, недржавни субјекти.

2. *Формален извор на правото* е општ правен акт со општи норми (акти), средства или секундарен извор на правото, со чија помош се изразува материјалниот извор на правото, односно се создаваат поединечни акти. Пример, ако некој склучил договор, должен е да го изврши, колку и да се повторува таа состојба. За разбирање на формалните правни акти, потребно е да се прави разлика меѓу:

- Поединечни правни акти кои произлегуваат од општите акти и ним им се потчинети, имаат еднократна примена, по што престануваат да важат. Иако тие не може да се сметаат за формален извор на правото, постојат исклучоци, кога тој може да создаде општи норми за пополнување на правни празнини, како што се судскиот преседан и судската пракса, но само индиректно.
- Општите акти се „извор“ на претходните, кои се донесуваат врз нивна основа. Со еднократна или повеќекратна примена, нормата во општиот акт како правен извор, не ја губи својата важност и продолжува да важи за сите исти идни случаи, додека не биде укината. Пример, обврската на купувачот на станот престанува со

моментот на исплата на договорената сума пари; а онаа на продавачот, со пренесување во сопственост на продадениот стан на купувачот и со предавање на станот во договорена состојба.

Постојат повеќе видови формални извори на правото: обичаи, судска пракса, пишани правни извори (устав, закони), правната наука итн. Постојат следните поделби:

- Според тоа кој ги донесува се делат на државни, недржавни и мешовити. Сепак, државата е творец на сите извори на правото, само што едните ги создава непосредно, а другите посредно и изрично или молчешки ја определува надлежноста кои недржавни субјекти можат да создаваат правни извори и ги заштитува со закана од санкција, со што и тие посредно стануваат државни;
- Според формата постојат: пишани (закони) и непишани (обичаи), како најзначаен извор во прецедентното право;
- Според хиерархијата и правната сила на државниот орган кој ги донел се делат на пониски и повисоки и
- Според односите кои ги регулираат, се делат на:
 - а) почетни, кои се однесуваат на правно нерасчистени односи, што доносителот на општиот акт, не успеал да ги среди и
 - б) последователни, кои се однесуваат на односи што настанале, односно станале актуелни по донесување на општиот акт и не е можно да се регулираат во него.

3. *Вредносни (идеолошки) извори* се општествени вредности од кои „извират“ правото, како што се: живот, достоинство, слобода, еднаквост, правичност, вредности, семејство, слободи и права, лична и друга безбедност, итн; кои се заштитени со устав. Нормите мора да ги изразат вредностите на општеството, како што се општоприфатените морални вредности, чувството за правда и правичност, интересите на народот и државата и други. Формалните извори на правото не секогаш целосно ги изразуваат материјалните и вредносни извори на правото, но сепак имаат влијание врз нив, што го условува квалитетот на правото во секоја земја.

3.5.2. Обичаите како извор на правото

Обичајот станува извор на правото на *три начини*:

- Кога државата ги имплементира обичаите во правниот поредок, односно кога пропишува дека *државните органи (управни и*

судски) во одделни случаи ќе ги применуваат обичаите и ќе применат санкција за нивно непочитување. Пример, во некои норми стои дека „ќе се применува законот и обичаите на добро однесување“ и постојат во граѓански, семејни и брачни односи;

- Во постапувањето на државните органи, пред сè на *судовите*, кои, иако не се овластени со позитивното право, во одредени случаи ги применуваат обичаите;
- *Озаконување (кодификација)* на обичаите во пишани закони. Пример, обичајот дека пред стапување во брак младите треба заедно да живеат најмалку 1 година за да се запознаат и ова да се преточи во Законот за стапување во брак.

Во врска со сето ова, **во нашето право** не постои изрична одредба. Но определен став може да се земе врз основа на општите правни начела за што се можни две решенија:

- *Надлежниот орган е должен* да примени обичај за пополнување на правни празнини, но ако тоа не е во спротивност со општите начела на правото и
- *Надлежен орган сам да одлучи* дали ќе ги прифати обичаите и ќе ги санкционира нивните повреди, поради што не се сметаат за извор на правото и нивната примена зависи од вољата на надлежните органи, што не обезбедува сигурност. Затоа тие може да се користат во ретки случаи, при што органот што ги применува треба да внимава како тоа го прави.

3.5.3. Судска пракса – преседани

Судските преседани се извор на правото во земји кои го практикуваат обичајното право (Common Law). Правните принципи, искажани во судските одлуки, стануваат преседани што треба да се следат како закон во иднина, при одлучување за проблеми и случаи, кои се идентични со нив – т.н. доктрина за одлучување (Stare Decisis).²⁵ Во тој контекст постојат две правни семејства:

1. Во традицијата на **граѓанското (континентално) право**, преседанот официјално не ги обврзува судовите, поради два фактори:

²⁵ „Stare Decisis“ е латински збор што означува „да се држиш до минатите одлуки или преседани и да не ги нарушуваш решените точки“.

- *Барањето за праведност* значи дека ако еден случај е решен на одреден начин, неправедно е на ист начин да се решава друг случај, сличен на претходниот и
- *Барањето на правна сигурност и законитост.*

Според тоа, судската практика *не е извор на валидност во традицијата на граѓанското право, туку само извор на потекло.*

2. Во *традицијата на обичајното право*, судовите се правно обврзани со нивните претходни одлуки и со одлуките на повисоките судови. Ова значи дека судската пракса *не е само извор на потекло на правото, туку и извор на валидност.* Правилото може да е валидно, ако е донесено со претходна судска одлука. Во обичајното право, судиите не се обврзани со секој елемент на претходна судска одлука, туку само со оние делови, кои се обврзувачки како општ принцип и кои ја даваат причината за одлуката – т.н. *ratio decidendi*. Освен овие, судот споменува и други причини кои се релевантни, но не ја утврдил одлуката на судот. Тие се нарекуваат *obiter dicta*, а судовите не се обврзани со нив, доколку тие не се суштински за донесената одлука.

3.5.4. Договори

Договорот е двостран или повеќестран правен акт, кој настанува со согласност на воља на две или повеќе страни и со кој се засноваат, менуваат или престануваат правните односи. Кај секоја договорна страна можат да се јават по еден или повеќе субјекти. Според *обичајното право* секоја договорна страна мора да даде нешто и да добие нешто за возврат. Во *деловното право* договорите се основа за размена на стоки и услуги и создаваат взаемна должност. Индивидуалната автономија во правните трансакции значи *слобода на договор*, која може да се ограничи со закон (пример, продажба на лекови) или јавна политика (пример, лихварство). *Слободата на договор значи* дека поединецот може сам да одлучи дали и со кого ќе склучи договор и што да содржи. Само во исклучителни случаи постои законска должност да се склучи договор.

Како и другите правни акти, договорите најчесто се општи, а поретко се поединечни и во зависност од тоа, со нив се создаваат општи или поединечни норми. *Услов за негово склучување е согласноста на волја на странките*, кои се спогодуваат за главните елементи и врз основа на тоа, создаваат правен акт. Договорот содржи две изјави за волја - понуда и прифаќање. За да може договорот да биде валиден, страните мора да

имаат *правна способност* да склучат договор, *нивната согласност мора да биде вистинска* (без измама, лажно претставување или грешка), *да биде за законска цел* и да поседува одредена *форма*, кога законот тоа го бара. Доколку недостасува некој од овие елементи, договорот ќе биде ништовен, не може да се спроведе на суд или може да се поништи, што значи дека договорот може да се откаже по волја на едната страна.

Многу граѓански правни системи сметаат дека ако договорот е правно спроведлив, тој треба да биде **правно обврзувачки**. Ако едната страна не го почитува договорот, другите имаат можност за поднесување на *правни лекови на суд*. Од почетокот на преговорите, страните имаат должност да постапуваат правично и секое прекршување може да доведе до барање за надомест на штета. Пример, ако пејач кој требало да пее на концерт не се појавил на договорена дата, ќе мора да плати компензација (отштета) за прекршување на договорот. *За да се спроведе договорот*, судот може да им наложи на страните да го спроведат, да обезбедат замена за ветеното или да платат компензација за несторување на договореното.

Постои можност и за **повлекување од договор**, кој една од страните очигледно нема намера да го спроведе. Пример, сме платиле аконтација за годишен одмор и туристичката агенција тоа не ни го овозможи како што е договорено, поради што можеме еднострано да го раскинеме договорот и да бараме враќање на авансното плаќање, бидејќи во спротивно ќе треба да се употреби државна сила за да се постигне тоа. Кога договорот е раскинат, треба оштетениот да се стави во подобра позиција во однос на другата страна, која не го одржала договорот.

Договорите постојат во **два вида**:

1. *Меѓународни и меѓудржавни договори*, кои ги склучуваат две или повеќе држави или држава со меѓународна организација, можат да станат извор на домашното право, ако овластен државен претставник го потпише договорот, кој треба да го ратификува претставничкото тело во иста постапка, како за донесување закон. Ако договорот е позначаен, него го ратификува парламентот и добива сила на закон. Помалку важни меѓународни договори може да ги потврди и владата со уредба или шефот на државата со одлука. Од објавување на ратификацијата, договорот станува домашен акт. Иста е постапката и со потврдување на меѓународни договори меѓу деловни субјекти од различни држави и

2. Договори меѓу субјектите во еден државно – правен поредок и тоа меѓу физички лица, меѓу физички и правни лица и меѓу правни лица, кои создаваат права и обврски за договорните страни во домашниот правен поредок. *Индивидуалните договори* (договор за продажба или за заем) содржат поединечни норми и затоа не можат да се сметаат за општи, туку за поединечни акти. За разлика од нив, *општите колективни договори* содржат општи норми, поради што се сметаат за општи акти и се склучуваат меѓу комора на работодавачи или државата како работодавач од една страна и синдикалните организации од друга страна, како претставници на работниците и кои се задолжителни за сите нивни членови. Тие се склучуваат на ниво на компанија, гранка, на национално и меѓународно ниво. Со нив се регулираат права, обврски и одговорности на работниците во работен однос, висината на платите и други права од работен однос и можат да предвидат поголеми права, од предвидените со закон. Според учесниците на кој се однесуваат, може да бидат:

- Општи - за целата држава,
- Посебни - за одделни стопански гранки и
- Поединечни - за одделни претпријатија.

Поради нивното значење за стабилноста на правниот и општествен поредок, нивното спроведување е санкционирано од државата.

3.5.5. Правна доктрина

Правната доктрина или наука *претставува* збир од пишани мислења на правниците во кои тие ги опишуваат законите и даваат оценка и предлози за тоа какви треба да бидат. Таа иако не ги претвора предложените идеи во правни правила; сепак влијае врз носителите на правни акти, посебно ако позитивното право не е јасно аргументирано. Ако научните идеи се разумни, тие можат да се искористат од правните субјекти за уредување на нивните меѓусебни односи и да се развијат во обичајно право.

Правната наука, како значаен формален извор на правото, *историски* се јавува во Рим. *Ius respondendi ex auctoritate principis* било овластување што го давал императорот според кое, правните теоретичари можеле да решаваат спорови меѓу странките. Нивните одговори го обврзувале судот да постапи на сличен начин, со што станале извори на правото. *Денес* правната наука се признава како извор во Швајцарското граѓанско право, кога по определено прашање постои едногласност во науката - т.н. *Opinio communis doctorum* и кое судот е должен да го земе во предвид.

Со тоа што го проучува правото, правната наука има **значење** за правниот поредок, бидејќи го оценува правото од аспект на праксата и предлага решенија какво да биде правото и како да се подобри правниот систем.

Но **не може да биде вистински извор на правото**, бидејќи оние кои го применуваат правото, не се должни да ги прифатат ставовите на науката. Но како и судската пракса, така и правната наука може да се почитува од судовите и со тоа да стане *посреден и делумен извор на правото*, преку своите ставови, кои служат како начела за решавање на прашања од правниот и општествен живот. Тие начела се нарекуваат *правни максими, изреки или брокари*. На пример, „никој на друг не може да пренесе повеќе права од оние со кои сам располага“ (*nemo ad alium plus iuris transferre potest quam ipse possideat*) или „татко е оној што е означен со брак“ (*pater is est quem nuptiae demonstrant*). Исто така, голем број акти, посебно позначајните, не се донесуваат без консултација со правната наука, а некои закони непосредно се подготвуваат од научни работници.

3.5.6. Пишани извори на правото – законодавство

3.5.6.1. Поим за законодавство

Законодавство **претставува** формулирање на норми во одредена форма или збир на правни правила, што се запишани во специфичен формат и се носат во пропишана постапка од органи, определени со Уставот, со кои во иднина треба да се регулира човековото однесување. Велиме „*во иднина*“, бидејќи повеќето правни акти имаат перспективен ефект, што значи дека не се однесуваат на ситуации кои се случиле пред нивното донесување. Но има и правни акти, кои може да имаат ретроактивно дејство. *Терминот* легислатива (законодавство) е изведен од латинските зборови „*legis*“ (закон) и „*latum*“ (создава). Така, зборот „законодавство“ значи создавање на законите. *Во најширока смисла* тоа се сите правни правила (општи и поединечни правни акти, но и обичаите како непишани правила), кои како општи и задолжителни ги наметнува државата за сите граѓани и за чие непочитување е пропишана санкција, Тоа се пишаните правни извори и сите општи правни акти, издадени од страна на државни органи, но не и сите поединечни правни акти. Законодавство е *начин да се создадат нови правила и да се изменат или дерогират постоечките*. Производите на законодавството имаат различни имиња, како што се статут, акт, декрет, правен акт итн. Колекцијата на сродни закони се нарекува кодекс, а неговото создавање - кодификација.

Законодавството има *двојна улога* и тоа:

- *Извор на потекло* - законите се кодифицираат во законодавство.
- *Извор на валидност* (важност) за правните правила кои настанале како резултат на законодавството, а кои не се само кодифицирано обичајно право.

За да може да создаде закон, некој орган или институција (или, поретко, лице) мора да има *надлежност* за тоа. Тие се нарекуваат „законодавец“, чија надлежност е да донесуваат закони кои се однесуваат на: одредени лица (лица со одредена националност), територија (територија на држава или општина) и тема (безбедност на храна или финансиски пазари). Најзначајни пишани извори на правото се уставот и законите.

3.5.6.2. Устав

Во повеќето држави, најважните државно – правни правила се утврдени во централен пишан документ – устав. *Уставот е* највисок и најважен општ акт во државата. Покрај овој поим, тој може да носи и други имиња: основен закон, повелба или регулатива на државата. Поради своето значење, пишаниот устав *го донесува* највисоката власт во државата – законодавното тело, во посебна постапка и писмено, *во посложена процедура* од законот, *со поголем кворум за одлучување* (најчесто со квалифицирано мнозинство), *поширока дискусија* за предложениот текст (јавна расправа), која често се организира надвор од парламентот, преку дебати, со вклучување на медиумите, консултирање на експерти итн; за да се дојде до најрационални и најприфатливи уставни решенија. Со тоа се овозможува запознавање на граѓаните со неговите норми. Тоа ги прави промените во уставот потешки, отколку промените во „обичните“ закони и се нарекува „конституирање“, а самиот устав се нарекува „ригиден“.

Постојат и држави *без официјален пишан устав*. Всушност тие имаат устав, но уставните норми се наоѓаат во обични закони, обичаи и судска пракса. Најдобар пример е Обединетото кралство, каде уставните норми може да се менуваат со обични закони и затоа се квалификуваат како „флексибилен“ модел. Обичните закони кои имаат уставно значење се: изборните закони, деловникот за работа на парламентот, законите за организација на судскиот систем или закони што го пропишуваат формирањето и овластувањата на регионалните или локалните власти.

Уставот *содржи* највисоки норми и начела, кои ги регулираат најважните општествени односи и ги гарантираат слободите и правата на човекот и граѓаните. *Начелата* се норми кои не содржат конкретни права, овластувања и обврски за субјектите, туку само го определуваат општиот правец во кој овие овластувања и обврски треба да се определат со закон. Покрај тоа, тие ги регулираат основите на државно – правниот поредок, организацијата и работата на највисоките државни органи (законодавни, извршни, судски), сопственоста и економскиот систем и сл. Врз основа на нив и во согласност со нив се донесуваат сите други правни акти.

Во правната теорија постојат *различни поделби* на уставот на: пишани и непишани, цврсти и менливи, демократски и недемократски итн. Цврстите уставни не можат лесно да се менуваат, поради сложените процедури.

Судската пракса може да е уставно релевантна кога судови утврдуваат правила, како што е доктрината за парламентарен суверенитет, доктрината за судска ревизија во САД или кога судовите се повикани да го толкуваат значењето на уставот или да воспостават фундаментални правила со уставно значење во практични случаи. Судот може да одлучи дали одреден орган е законски надлежен да постапува на одреден начин и дали одреден закон ги крши човековите права. Судска ревизија постои и во ЕУ. Тоа го спроведува Судот на правдата на ЕУ. Домашните судови мора да ги упатат правните спорови за валидноста на правилата на ЕУ до Судот на правдата за обврзувачка одлука.

3.5.6.3. Закони

Законите по важност се веднаш после уставот и нив исто така ги донесува законодавно тело, содржат општи правни норми и уредуваат важни општествени односи. *Меѓу устав и закон во формална смисла постојат сличности*, поради што се сметаат како два вида на еден повисок и основен правен извор. Тие ги содржат најзначајните норми на правниот поредок. Тие се слични и според органите и постапката за донесување, што не е случај со другите правни извори, кои ги донесуваат другите државни органи. *Меѓу уставот и законите во материјална смисла има разлики*. Уставот се донесува во посложена процедура од законите и со него се уредуваат поважни општествени односи. Уставот содржи поопшти одредби од законите, чии одредби мора да бидат во согласност со уставот. Освен тоа, законот не ги содржи општите начела, што ги содржи уставот, ниту ја обработува организацијата на највисоките државни органи, нивните овластувања и должности.

Единствена разлика меѓу закон во материјална смисла и подзаконски правни акти е што подзаконските општи правни акти се помалку важни за општествениот и правниот поредок отколку законските. Некои автори за нивно разликување го користат терминот *конкретизација*, односно дека подзаконскиот акт ги конкретизира законските норми; што значи дека тие самостојно не можат да решаваат, туку го конкретизираат она што е решено со законската норма. Пример, Уставот на РСМ, во член 90, став 1, точка 5, вели дека Владата носи уредби и други прописи за извршување на законите. Граѓаните му се покоруваат само на закон, додека подзаконските општи акти само го определуваат начинот, на кој тие овластувања ќе се остварат.

Од формален аспект, законите се општ правен акт што го донесува законодавно тело во посебна постапка и во писмена форма. Тие се најзначаен пишан правен извор (заедно со уставот), односно основен правен извор со најголема правна сила. **Во материјална смисла** законите се определуваат според нивната содржина и може да содржат само општи, а не поединечни норми, без оглед на нивниот облик, односно кога не е донесен како закон, туку и како подзаконски акт. Пример, закон во материјална смисла се уредби, наредби, правилници и други подзаконски акти што ги донела државата, кои во формална смисла не се закон.

Бидејќи законите регулираат важни општествени односи, за нивно донесување е предвидена **сложена постапка** со следните фази:

- *Иницијатива за донесување* закони може да покренат пратеници, владата, државни органи, општествени организации и граѓани;
- *Подготовка на текстот* на законот од експерти, вработени во владините сектори или во секторите на одредени министерства;
- *Утврдување на предлог-законот* од извршен орган (владата);
- *Поднесување на предлог-закон* од владата до парламентот;
- *Расправа за предлог - законот* од пратениците во парламентот;
- *Гласање на предлог-законот* и негово усвојување од пратениците;
- *Прогласување на усвоениот закон*, најчесто со указ од шефот на државата, откако ќе провери дали законот е донесен на пропишан начин и со почитување на демократскиот деловник. Во спротивно, шефот на државата има право и обврска да го врати законот во парламентот, за да се отстранат воочените недостатоци;
- *Објавување на законот* во соодветно службено гласило;

- *Влегување во сила* на законот, најчесто осмиот ден од денот на објавување во службено гласило, а само во исклучителни случаи може да стапи на сила друг ден
- *Примена на законот* започнува од денот на неговото влегување во сила, а по исклучок може да почне да се применува друг ден.

Бидејќи постојат закони со поголема важност од другите закони, нивното донесување може да е посложено, како за процедурата, така и за кворумот за одлучување, кога се бара двотретинско или друго мнозинство.

Законите воглавно постојат **во писмен облик**. Нивната **структура** се состои од: делови, глави, членови, параграфи/ставови, алинеи/точки и сл.

Иако законите, по правило, содржат општи норми и се однесуваат на сите; понекогаш тие можат да содржат и поединечни норми, кои признаваат права на поединци со посебни заслуги. Овие закони се нарекуваат **индивидуални закони**, бидејќи се однесуваат на поединци и нивните посебни права. Пример, права за борците и воените инвалиди од НОБ.

Поделбата на закони се прави според различни критериуми:

- Според *видот на односи* со кои управуваат, постојат закони за кривично, семејно и трудово право, парнична постапка, наследство, стечај, надворешно трговско работење, избор на заменици и сл.;
- Според *начинот на уредување на општествените односи* постојат општи и посебни (целосни) закони, како и латентни закони кои се применуваат во вонредни околности, на пример за: мобилизација, елементарни непогоди, заштита од заразни болести итн
- Според *нивото на кое се донесуваат*, во сојузните држави постојат федерални закони и закони на земјите-членки.

Меѓу законите постојат **односи на хиерархија**, бидејќи посебните закони треба да се во согласност со општите (системски) закони; а законите на федералните единици да се во согласност со сојузните закони. Покрај законите, во одредени случаи се донесуваат и **кодекси**, кои регулираат цели области на општествени односи.

Покрај законите постојат и **други општи акти**, како што се:

- *Од финансиската сфера* - државен буџет и завршна сметка, кои се правни акти;
- *За социјално планирање*, како што е социјалниот план на земјата

- *Од политичкиот живот*-резолюции, декларации и препораки, кои се политички и за нив нема санкција, а се носат за поефикасна примена на законите

3.5.6.4. Подзаконски правни прописи

Подзаконските прописи се правни акти, кои ги носат извршните органи и постапката за донесување е поедноставна од законодавната. Освен уредби, овие органи носат и други *општи акти*: прописи, деловници, упатства, наредби, одлуки и сл., со кои се уредуваат одредени прашања. Овие акти може да ги донесат различни **органи**: државен поглавар, влада, министерства, министри, премиер, службеници на органи на управата и сл. Тоа се акти, кои се носат за спроведување и конкретизација на закон и мора да се усогласени со него. Нив можат да ги носат и *правосудните органи*, но само кога се разјаснуваат правни празнини.

Подзаконските акти се **извори на правото** ако содржат *општи правни норми* и во тој случај имаат општозадолжителен карактер. Во спротивно, ако содржат *поединечни правни норми*, тогаш не се извори на правото.

Бидејќи се пониски од законот, тие **не смеат да се спротивни на закон** и во тој случај ќе бидат поништени. Но и **меѓу нив има хиерархија**, во зависност од положбата на органот што ги донесува. Дури и *ист орган може да донесува различни видови подзаконски општи акти со различна правна сила*. Пример, владата носи уредби кои се со највисока правна сила во хиерархијата на подзаконски акти, но носи и одлуки, упатства и други акти со пониска правна сила, во зависност од видот на актот.

Подзаконските акти **може да се поделат според следните критериуми**:

1. Според функцијата се делат на:

- Акти во функција на извршување на законот се вистински подзаконски акти, бидејќи го менуваат законот и престануваат да постојат, кога престануваат и самите закони за кои се донесени и затоа мора да се во согласност со закон и
- Акти кои регулираат прашања:
 - а) Кои не се регулирани со устав, односно се правни празнини или
- За кои постои потреба за поинакво регулирање од законското, кога законот тоа го дозволува и затоа тие се подзаконски само по својот облик, а не и по својата содржина, значењето на односите што ги регулираат и начинот на регулирање;

2. Според овластувања кои се дадени од законодавното тело се делат на:

- Генерална извршна клаузула за извршување на секој закон и
- Специјална извршна клаузула за спроведување конкретен закон.

И во двата случаи, државните органи не смеат да носат акти со кои се регулира правниот однос и да наметнуваат задолженија или овластувања на правните субјекти, бидејќи тоа е надлежност на законодавниот орган.

3. Според доносителите:

- Владата носи уредби, одлуки и други акти;
- Министерствата носат наредби, правилници и упатства;
- Државниот поглавар носи укази, со кои ги обнародува законите и одлуките за ратификација на меѓународни договори, за прашања кои се во негова надлежност и
- Пониските државни органи носат упатства, кои не смеат да ги носат најниските органи, бидејќи нема друг понизок државен орган, кој би го упатиле како да постапува при извршување на општ акт.

4. Според значењето се делат на:

- Уредби се највисоки подзаконски акти, кои имаат сила на закон. Во формална смисла се исти со другите подзаконски акти, бидејќи ги носи ист орган и според исти правила, во постапка, предвидена со деловникот за работа на владата и тоа од државен поглавар во претседателските системи или од претседател на владата, во нејзино име, во парламентарни системи. Постои како:
 - а) Обична уредба, која служи за извршување на законот и го регулира начинот како тој да се примени. Во неа постои извршна клаузула, со која парламентот ја овластува владата или изрично ѝ наложува да донесе уредба со која ќе го определи начинот, постапката, механизмите и средствата за остварување на закон. Со тоа владата не е самостојна, туку работи според упатства од парламентот. Затоа се нарекува секундарна (деривативна), бидејќи се носи според изрично законско или генерално овластување, секогаш кога владата смета дека за извршување на еден закон е потребно донесување на уредба и
 - б) Уредба со законска сила, која владата може да ја донесе врз основа на: уставно овластување или одлука на претставничко тело, со која врз владата се пренесува дел од законодавната

функција. Иако по својата форма е подзаконски акт на извршната власт; според содржината/материјата што ја регулира и односите што ги уредува, таа е закон во материјална смисла. Тоа ја јакне улогата на извршната власт, што негативно влијае врз политичката состојба во општеството. Затоа оваа уредба треба да се практикува во исклучителни случаи (војна, елементарни непогоди, пандемија) и да важи додека постојат околностите, поради кои е донесена;

- Наредба, која ја носат министерствата и со неа се наредува или забранува некое поведение, но не може да воспостави обврски за субјектите, кои претходно не биле определени со закон или уредба
- Општи акти со помала правна сила - правилници, упатства, одлуки.

3.5.6.5. Правни акти на единиците на локалната самоуправа

Во *повеќето држави*, освен централни, постојат и единици на локална самоуправа (општини), кои ги решаваат потребите на граѓаните. Тие имаат овластувања од локален карактер, кои им се дадени со устав или закон, или ги добиле од централните органи. Овој тренд на децентрализација на делокругот на надлежности врз локалните органи постојано се зголемува.

Според *Уставот на РСМ*, овие единици се облик во кој „на граѓаните им се гарантира правото на локална самоуправа“ (чл. 114, ст.1) и во кои „...граѓаните непосредно и преку претставници учествуваат во одлучувањето за прашања од локално значење, а особено во урбанизам, комунални дејности, култура, спорт, социјална заштита, предучилишно воспитување, основно и средно образование, примарна здравствена заштита и други области утврдени со закон“.

Најзначајни правни акти, кои може да ги носат општините се: статутот и другите локални акти, буџетот, завршната сметка и развојниот план на општината, заклучоци, препораки, упатства и сл. Со нив се уредуваат прашања од значење за граѓаните на општината, но мора да се усогласени со устав и закон. Тие содржат општи норми, но *не се извор на правото*, бидејќи се однесуваат само на потребите на таа општина.

3.5.6.6. Општи акти на општествени и други организации

Општествени организации се: фирми, институции, здруженија на работодавачи, синдикати, политички и спортски организации и други. Тие *регулираат прашања* од значење за нив и за нивните вработени со посебни акти, како што се: статути, прописи, упатства и одлуки, со кои

регулираат прашања на општ начин. *Санкциите* во нив се од социјална природа и можат да ги спроведат само организациите во кои се донесени (исклучување од членство, предупредување, опомена). Тие ги регулираат односите на општ начин и содржат општи норми, поради што стануваат правен извор, но само за нивните внатрешни односи и организација.

3.6. Поединечните правни акти како извори на правото

3.6.1. Поим за поединечни правни акти

Поединечните акти *содржат* или создаваат целосни или нецелосни поединечни норми, а се донесуваат врз основа на општи правни акти, за да се реши одредено прашање, конкретен однос или случај. Пример, ако законот предвидува дека работникот има право на годишен одмор во траење од најмалку 20 работни дена во календарската година за цела година работа, одлуката за годишен одмор (донесена од работодавачот) го определува бројот на работните денови од тој одмор за конкретниот вработен и го определува времето на започнување и завршување. Од примерот се гледа дека врз основа на општа норма, содржана во законот за работни односи, се донесува поединечен акт (одлука за користење на годишен одмор) со кој се создава конкретна норма. Затоа, значењето на овие правни акти е големо, бидејќи ги конкретизираат спроведувањето на општите акти. Всушност, со донесувањето на поединечните акти, *завршува процесот на создавање на нормативниот дел на правниот поредок* и почнува фактичкиот дел, кога човекот со телесни дејства или несторување ја остварува содржината на правните норми.

Согласно тоа постојат *два вида општи правни акти*:

- *Општи акти кои не можат да се применат без донесување на поединечен акт.* На пример, со закон се пропишани условите за стекнување право на старосна пензија. Но нејзиното остварување е невозможно без поединечен (конкретен) акт - решение, со кој ќе се утврди дека лицето М.М. ги исполнува условите за старосна пензија и дека станува корисник на пензија во определен износ и
- *Општи акти кои се применуваат без донесување на поединечен акт.* Пример, уставната општа норма дека сите луѓе се слободни, може да се примени и без донесување на поединечен правен акт.

Тоа значи дека со поединечни акти се остварува диспозиција на општите акти и се решаваат конкретни прашања и потреби на правните субјекти.

Тие ги одредуваат не само индивидуалните диспозиции, туку и **индивидуалните санкции**, при што начинот на примена е различен:

- Кај *општите норми кои задолжително се конкретизираат со поединечни акти*, санкција може да се примени откако ќе се донесе конкретна норма. Пример, санкција за неплаќање данок или друга давачка може да се примени откако ќе се повреди поединечната норма (решение за данок на лицето Н.Н.), со која Н.Н. бил обврзан да плати данок од 10.000 денари и
- Кај *општите норми кои не се конкретизираат со поединечни акти*, санкција може да се примени кога ќе биде прекршена општата норма. Пример, во општата норма дека сите граѓани се слободни, санкција може да се примени ако се ограничи слободата на некој граѓанин, спротивно на оваа општа норма.

Поединечните акти **не можат да се спротивни со општите акти**, бидејќи се зависни од нив. Во спротивно, истите се незаконити и мора да се поништат или укинат во постапка, предвидена со закон.

Доносителите на поединечните правни акти можат да бидат:

- *Државни субјекти* и тоа;
 - а) Управни органи, кои носат одлуки, дозволи, решенија и слично
 - б) Правосудни органи, кои носат пресуди, одлуки, решенија итн
- *Недржавни субјекти*, како што се органи на општествени и други организации, здруженија и самите граѓани (пример, договор за продажба или заем, тестамент итн.), со кои се врши поконкретна примена на општите правни норми.

Поединечните акти постојат во **два вида** според целовитоста на нормата:

- *Целосни поединечни акти* се акти кои создаваат и содржат целосни норми, каде диспозицијата и санкцијата ги определуваат различни субјекти. Поединечна санкција може однапред да се определи само условно, бидејќи при донесување на поединечен акт со кој се откажува од диспозицијата, не се знае дали ќе се постапи по неа, односно дали условите за примена на санкција ќе бидат исполнети. Пример, органот на управа може со свој акт да утврди дека лицето треба да се јавува на покана во определено време, со закана дека доколку не го стори тоа ќе биде казнет со парична казна од 200 евра или затвор во траење од 5 дена. Овие акти ги носат управни

и судски органи, но и недржавни субјекти. Пример, во договор за продажба може да се наведе договорена казна што се применува врз страната, која неправилно ги исполнува обврските. Тоа значи дека со ист акт (договор за продажба) се определува и диспозиција и санкција, што го прави договорот целосен поединечен акт и

- *Нецелосните поединечни акти* содржат само некои елементи предвидени во диспозицијата на нормата и со нив се определува поединечна диспозиција, или поради елаборирање на одредба на општата норма, или во случај на правна празнина. Диспозицијата на општата норма може да се определи:

а) Целосно, кога она што е вклучено во неа и треба да се примени за конкретен случај, автоматски се применува со поединечен акт. Пример, ако со диспозиција на општата норма се утврди дека вработена мајка има право на породилно отсуство во период од 3 месеци, сметајќи од датумот на пријава, во поединечен акт (одлука за породилно отсуство) се наведува дека мајката ММ која се породила, ги исполнила условите за породилно отсуство и тоа во времетраење, определено во општата норма или

б) Ако делумно се отстапи од диспозицијата на општата норма, со поединечен акт се создава диспозиција која се применува на конкретен случај и која поблиску ја елаборира диспозицијата на општата норма. Пример, ако со диспозицијата на општата норма се определува дека сопственик на земјоделско земјиште е должен да плаќа, сразмерно на квалитетот на земјиштето; со поединечен акт мора да се утврди дека НН е сопственик на земја со квалитет од Б класа и дека висината на данокот, што е должен да го плати на годишно ниво, изнесува 3.890,00 денари. Нецелосноста е поради фактот што се откажува само диспозицијата, односно само еден основен елемент на правната норма.

3.6.2. Видови на нецелосни поединечни правни акти

1. *Управни акти*, кои во *формална смисла* ги носат органите на управата според управна постапка. Во *материјална смисла*, со нив се создава поединечна норма, со која се извршува општата норма во конкретна управна работа. Тие се носат во *форма* на решенија, одобренија (дозволи) и забрани и *овозможуваат* примена на општите норми, преку нивно конкретизирање, а *по исклучок* со нив се пополнуваат правни празнини, односно се решаваат предмети кои не се опфатени со диспозицијата на ниту една општа правна норма.

Најчесто управните акти се *нецелосни* и содржат само диспозиција, која се применува доброволно. Пример, управен акт му дозволува на лице да изгради семејна кука, да купи огнено оружје, да ги намали даноците, итн. Поретко се јавуваат *целосни управни акти*, кои содржат и диспозиција и санкција и дека само санкцијата може да се примени со присила. Пример, под закана за присилно извршување се донесува решение за плаќање даноци или за иселување на илегален станар од одреден стан и слично. Во овие случаи не се навлегува ниту во проверка на фактите, ниту во законитоста на тие дејствија, туку се реагира брзо. Доколку дејствието не се преземе во рок, определен со актот, ќе следи присилно извршување. Ваквите овластувања на управните органи се неизбежни, бидејќи за решавање на одредени ситуации потребна е брза реакција за да се спречат несакани последици. Сепак, овие овластувања треба да се применат крајно рестриктивно. Освен што се целосни акти, истовремено тие се управни акти во материјална смисла, бидејќи со нив управата ја остварува својата обврска - да ги спроведе во уставни и законски норми.

Постапката за донесување управен акт е различна од законодавната и судска постапка, бидејќи е поедноставна, побрза и поефикасна, што одговара на нејзината функција да дејствува брзо. Но управната постапка има и сличности со другите постапки, бидејќи и таа ги почитува заедничките принципи и институти на правото, како што се: законитост, материјална вистина, доказни средства, правото на жалба и слично.

2. Правна работа (правно дело) е поединечен акт или изјава на волја на еден или повеќе субјекти на правото, со кој се одредува диспозицијата што го обврзува субјектот на кој се однесува, но со негова согласност и за предизвикување на правно - допуштени ефекти. *Во формална смисла* тоа е правен акт што го создаваат недржавни субјекти (организации или приватни лица) во едноставна постапка, каде не се потребни посебни правила. Пример, договор за адвокатски услуги може да се склучи со определување на предметот и цената. Тие може да бидат писмени или усмени. *Во материјална смисла*, правната работа содржи поединечна норма, со која се регулираат различни односи (семејни, имотни, наследни, брак, тестамент и слично).

Иако најчесто обврската од овој акт ја стекнуваат поединци, фирми, институции и други недржавни субјекти, неа *може да ја имаат и државни органи*, но не како носители на власт, туку како субјекти на правото. Пример, државен орган може да склучи договор за молерисување

на простории, замена на прозорци и слично. Правните работи се најчесто *билатерални* и постојат во граѓанско-правните односи. Но, постојат и *едностранни правни работи*, поддржани од една страна, составена од повеќе субјекти. Пример, тестамент како еднострана изјава на волја, која создава одредени правни последици.

Правните работи најчесто се *нецелосни* и ги прецизираат диспозициите на општите норми, со кои се уредуваат конкретни прашања. Пример, ако општата норма утврди дека работодавачот може да вработи лице кое не е во работен однос за извршување на одредени работи, во договорот за работа, склучен со тоа лице, се определуваат задачите што треба да се извршат, роковите за тоа и износот што треба да се плати. Но правните работи можат да бидат и *целосни*, односно да содржат и диспозиција и санкција. Пример, со договор може, покрај однесувањето на субјектите, *да се предвиди и санкција* ако тоа не се почитува (договорна казна).

Правните работи *не се правно обврзувачки*, односно субјектот чие однесување е уредено со нив, не е должен да се согласи. Кај двострани правни работи, како договор за работа, истиот не може да се склучи ако двете страни не се согласат со неговата содржина. Но и кај едностранни правни работи, оставителот може да остави тестамент, но примателот не е должен да го прифати наследството и зависи само од неговата волја.

3. Судските акти во формална смисла се акти, донесени од надлежен суд во судска постапка. Во *материјална смисла*, тоа се акти со кои се определува санкција, после постапката за утврдување на фактите, врз основа на кои се оценува дали се исполнети условите за примена, на пример, претпоставка за санкција, опис дека е повредена диспозицијата, дека е сторен деликт и дека содржи санкција поради деликт. Пример, правосилната судска пресуда содржи опис дека лицето НН е виновно за сторено кривично дело и поради тоа му се изрекува санкција. Тоа значи дека кај *целосни судски акти* прво се утврдува противпавно однесување, кое е спротивно на диспозиција на нормата, а потоа се одредува санкција. Ако се утврди дека немало незаконско однесување, судскиот акт се смета за *нецелосен*, бидејќи не изрекува санкција, туку само констатира дека не се исполнети условите за нејзино изрекување. Судскиот акт може да биде и *мешовит*, кога судот ќе утврди повреда на диспозицијата, но не изрекува санкција, поради застареност, затворање на правно лице, смрт на физичко лице и сл. Освен судовите, судски акти можат да носат и инспекциски и други управни органи, кои утврдуваат прекршоци и

изрекуваат санкција. Тие, иако се управни во формална смисла, бидејќи ги носат органите на управата, во материјална смисла се судски акти.

За *разлика од негативните управни акти*, кои не ја решаваат управната работа конечно (пример, лице на кое му е одбиено барање за дозвола за набавка на огнено оружје, има право повторно да го поднесе по одреден период); правно обврзувачкиот судски акт ги решава спорните прашања конечно и не може да се менува откако ќе се спроведе постапка. Ако некој е казнет за незаконско однесување, не може да се повика на одговорност или да се казни повторно за исто дело, согласно начелото *res iudicata или пресудена работа*. Ова е поради фактот што управните акти одредуваат диспозиција, а судските акти изрекуваат санкции. Но и судски акт може да се менува по исклучок, преку вонреден лек повторување на постапката.

Постапката за утврдување на повреда на диспозицијата и за изрекување на санкција се одвива по барање на заинтересирани субјекти, односно по поведување на судски спор. Таа е сложена и пред донесувањето на судскиот акт, важно е да се утврдат сите факти, како и да се води сметка за *независност на судот*, како во однос на другите државни и недржавни органи и субјекти, така и во однос на повисоките правосудни органи, односно судиите се должни да се придржуваат исклучиво до законите и својата совест, дури и кога таквото однесување се смета за штетно за општеството, како што се *амнестија или помилување*. Амнестијата и помилувањето не влијаат на полноважноста на судскиот акт, кој останува да важи, бидејќи неговата законитост не е доведена во прашање; туку само ја спречуваат примената на санкција, изречена со неа. Тоа значи дека со нив не се менува судскиот акт, туку се спречува извршување на изречените санкции. Затоа тие не се судски акти, бидејќи ги носат највисоки државни органи - претставничкото тело и шефот на државата. Сепак актите на амнестија и помилување може да се користат само во оправдани случаи.

Судскиот акт најчесто *се изразува во тишан облик* како пресуда, но може да се јави и како одлука, решение и слично. Најчесто, *со судскиот акт се решава* некој спор или повреда на правниот поредок и се настојува повторно да се воспостават нарушените односи и да се надомести штетата или работите да се вратат во првобитна состојба.

3.7. Колизија на правните акти и нејзино решавање

При примена на правните акти може да се јави судир меѓу пониските и повисоките акти, најчесто во сложените држави, меѓу сојузните закони и

законите на локалните единици. Но, таков судир може да се јави и помеѓу општите и поединечните акти. Притоа, за решавање на ваквите судири се применуваат неколку начела од римското право. Тоа се:

1. ***Lex superior derogat Legi Inferior*** значи дека правните акти се хиерархиски подредени, според хиерархијата на доносителот. Ова е случај ако во одредена (сојузна) држава законодавците работат на разни нивоа. Тогаш актите на централниот законодавец се супериорни во однос на локалните акти и при конфликт, повисокото правило има приоритет пред пониското правило. Lex Superior смета дека сојузните закони имаат предност пред законите на територијалните единици, а нивните закони преовладуваат над законите на локалната самоуправа. Такво е правото на ЕУ, кое е надредено над законите на земјите-членки на ЕУ.

2. ***Lex Specialis derogat Legi Generalis*** се применува кога постои правило, кое е поконкретно во однос на некое поопшто правило. Во таков случај, конкретната норма има предност пред општото правило. Пример, кога некое лице го прекине доводот на кислород на негов близок, кој е неизлечиво болен и со тоа предизвика смрт кај истиот, сторителот нема да биде обвинет за кривичното дело „Убиство“, предвидено во член 123 од Кривичниот законик на РСМ, туку за кривичното дело „Убиство од благородни побуди“ (евтаназија), предвидено во член 124, бидејќи второто правило е поконкретно во однос на стореното дело, отколку општото правило за „обично“ убиство. Сепак, не е секогаш лесно да се одреди кога некое правило е поконкретно во однос на општото правило.

3. ***Lex Posterior derogat Legi Prior*** се применува во случај кога се создава ново правило, кое е во конфликт со постоечкото правило, при што старото правило се дерогира, односно новото правило има предност пред постарото правило. Пример, со измена на Кривичниот законик, престануваат да важат старите одредби на тој закон.

3.8. Непознавање на правото

За да може правната норма да се почитува, субјектот треба да ја познава. Затоа државата ги објавува општите акти, но и позначајните поединечни акти и истите ги објаснува или толкува. Но и тоа не е доказ дека сите луѓе се запознале со актот и како да се постапи ако некој ја прекршил, без да знае дека била објавена. Уште ***во римското право*** постои принцип дека непознавање на правото штети (*ignorantia legis nocet*), односно никој не е ослободен од обврска да го познава правото и да не сноси одговорност.

Ова е бидејќи *не може да се докаже* дали некој бил запознаен со актот или не и ако непознавањето на правото го ослободува од одговорност, ќе се јави правна несигурност, бидејќи секој може да рече дека не знаел за забранетоста на поведението и да прави што сака. Сепак постои можност за *поблага казна* на прекршителите на нормите, кога судијата ќе се увери дека во конкретен случај непознавањето на нормата е од објективни причини (отсуство, тешка болест), а не за извлекување од одговорноста.

4. Правен однос

4.1. Поим за правен однос

Правен однос е секој општествен однос кој е уреден со правна норма. Другите односи кои не се регулирани со норми, не се правни, туку друг вид општествени односи, кои се регулирани со друга (обичајна, морална, техничка) норма. Со правниот однос се создаваат, менуваат и гаснат права и должности на правните субјекти. Тој е услов за практична реализација на правните норми во правниот поредок, бидејќи со извршување на правата и обврските на субјектите во нив, се остварува самото право.

Во правниот однос услов е *намерата или волјата на учесниците*. Ако секој свесно и волево влегува во тој однос, постои совпаѓање на нивните интереси, со што се изразува нивната заедничка воља, без која не може да постои правен однос. Но тоа не значи дека нивните вољи се исти, бидејќи секој поаѓа од своите цели. Пример, лицето Н сака да продаде стан, а лицето Х сака да го купи. Врз основа на заедничка воља се прави договор за купопродажба и се создава правен однос, при што лицето Н сака да го наплати договорениот износ, а лицето Х сака да го добие станот побрзо и во соодветна состојба. За да биде правно релевантна, волјата мора да се изрази вербално, писмено или со акти. Ако значењето не е јасно, тоа мора да се утврди со толкување на значењето на зборовите, намерата на странките и критериумите за правично постапување.

Поимот правен однос има *две значења*:

- *Општо* - каде сите односи меѓу родители и деца, брачни другари, купувач и продавач, работодавач и работник или држава и граѓани се регулирани со норми
- *Конкретно* – пример, лицето НН при купопродажба на стан стапило во правен однос со лицето ММ.

Согласно тоа, правниот однос постои во *два вида*:

- *Апстрактен* – се однесува на сите општествени односи, кои со општи норми и со различен интензитет ги регулира државата и се задолжителни за сите. Тоа го прави со фиксни (категорички, императивни) или нефиксни норми (правни стандарди, дискрециони, алтернативни, диспозитивни, овластувачки) и
- *Конкретен* - настанува во општествениот живот меѓу конкретни субјекти, кои во него стекнуваат соодветни права и обврски.

Овие видови се взаемно поврзани, бидејќи апстрактните правни односи немаат значење без конкретни правни односи, низ кои би се реализирале (индивидуализирале) во пракса.

Според бројот на лица, правните односи може да се:

- *Билатерални* – меѓу две лица и се најчести (пример, договор за купопродажба);
- *Мултилатерални* – меѓу повеќе лица (формирање на здружение)
- *Унилатерални* – кога само едно лице е активен учесник во правниот однос, а другите се пасивни извршители (пример, последна волја на оставител на наследство, која наследниците можат, но не мора да ја прифатат).

За општествениот однос да стане правен однос, треба да ги исполнува следните ***услови***:

- Да е стандардизиран со правни норми;
- Да ја искажува волјата на учесниците и
- Да е заштитен со присилба, како гаранција за негово остварување и се применува кога субјектите во правниот однос не ги извршуваат своите обврски.

Правниот однос ***може да се регулира на повеќе начини*** и тоа:

- Со општа норма (пример, дете не смее да работи во ноќна смена);
- Со општа и индивидуална правна норма (пример, ако општата норма бара од даночните обврзници да ги подмират своите обврски кон државата, индивидуалната норма го одредува износот на данок што одредено лице треба да го плати за соодветниот период) и
- Со индивидуална норма (пример, во случај на правна празнина).

Во слободните општества, поединците најчесто слободно ги одредуваат своите правни односи (како, со кого и кога). Доколку во правниот однос

настане одреден **спор или конфликт**, истиот може да се реши преку отстапка или компромис, како најчест начин за решавање на спорови; или со судски, управен или друг вид спор, каде постои принудно решавање на споровите со примена на правни правила и во институциите на системот. Правните односи кои се спротивни на правниот поредок и на начелата за добро однесување, се укинуваат или поништуваат.

4.2. Елементи на правниот однос

Фундаментални елементи на правниот однос се: права (материјални или нематеријални), обврски (должности) и надлежности (компетенции) на субјектите кои учествуваат во него. Тие се значајни за функционирање и спроведување на правните правила и затоа се нарекуваат **единици на правниот однос**, кои прават правните правила да станат и „праведни“ при практичната примена врз одредени општествени активности. Според Салмон, спроведувањето на правдата се занимава со спроведување на правата и должностите.²⁶ Правата и должностите **се тесно поврзани** во смисла дека должноста на едно лице одговара на правото на друго и обратно. Согласно тоа, основни **елементи** на правниот однос се:

4.2.1. Права или правни овластувања

Правно овластување **значи право** или можност еден субјект да се однесува на одреден, со закон, заштитен начин или да остварува интереси во однос на друг субјект во односот. Другата страна во односот е **должна** да го почитува тоа овластување и да се однесува на начин што произлегува од него, бидејќи во спротивно презема незаконито дејствие. Согласно тоа, овластувањето може да е активно или пасивно (воздржување од дејство). Пример, ако некое лице е овластено да управува со моторно возило, други лица, па и сообраќајните полицајци, се должни да го почитуваат и да се воздржуваат од дејствија што би го попречиле; а сообраќајната полиција може да го контролира и исклучи од сообраќај, ако се исполнети законски услови (пречекорување на дозволена брзина, возење во алкохолизирана состојба, непочитување на сообраќајни знаци итн.). Овластувањето му овозможува на субјектот да го постигне или заштити својот интерес, а државата тоа го обезбедува со норми и принуда. Пример, правото на сопственост над ствар е правно овластување на носителот на тоа право да може да располага со таа ствар без да биде вознемируван од другите субјекти на правно задолжение, кои се должни да го почитуваат со

²⁶ Salmond J, Jurisprudence, 12th ed. P. J. Fitzgerald, 1966, Sweet and Maxwell, p. 215

пасивно (недејствување, трпење) или активно однесување (дејство), кое е одредено од субјектот на правно овластување. **Цел** на ова овластување е законски да им гарантира на правните субјектите дека ќе можат да остварат интереси, што општеството ги смета за допуштени и праведни.

Поделбата на правни овластувања се врши според повеќе критериуми:

1. Според *тежината и сеопфатноста на правни овластувања*, постојат:

- Апсолутни права, кои мора секој да ги почитува, како што се сопственоста, личноста, авторското право, правата на патенти, трговски марки и дизајни итн.
- Релативни права постојат меѓу еден, наспроти друг поединец (кој е носител на обврски), односно права кои лицето може да ги спроведе спрема други лица и се засноваат на договори (доверител може да ги извршува правата спрема другата страна во договорот) или деликти (жртвата може да го тужи сторителот, но нема побарување против друго лице).

И апсолутните и релативните права може да се однесуваат не само на еден поединец, туку на одредена група на поединци.

2. Според *односот на субјектите кон правните овластувања*, постојат:

- Субјективни права - се законско овластување на субјектот на правниот однос, за остварување или заштита на неговите интереси, добиено од правните норми, утврдени со општи или поединечни правни акти (слобода на движење, вработување, сопственост), но е ограничено поради неговата евентуална злоупотреба. Тоа значи дека врз основа на општата правна норма (објективно право) на субјектот на овластувањето му се дозволува нешто да прави (да дејствува – да работи, да гласа, да се образува итн.) или нешто да поседува во сопственост, односно е слободен да се однесува како што сака. Субјектот на правото (физичко или правно лице) сам одлучува дали ќе ги искористи овластувањата, односно дали сака да го заштити својот интерес и другите не можат да го натераат на тоа, односно неговото некористење не предизвикува правна последица. Пример, човекот одлучува дали ќе се вработи (затоа што е забранета принудна работа), дали ќе го користи правото на жалба, на кој начин ќе го користи правото на слобода на движење и слично. Постојат различни видови на субјективни права:

а) Стварни (апсолутни), кои важат за сите (*erga omnes*, односно стварното право на еден субјект одговара на обврската на неодреден број субјекти), се од општ интерес и мора да се остварат, иако субјектот не е заинтересиран за тоа. Пример, право на годишен одмор мора да се оствари, без разлика дали вработениот сака, бидејќи е право од кое не може да се откаже;

б) Облигациони (релативни) - дејствуваат кон одреден субјект (*ius in personam*) и *inter partes*, односно меѓу определени лица. Пример, правото на закуп на деловен простор важи само за закупец, кој има обврска да ја плати закупнината, односно закуподавачот е во правен однос само со закупецот.

в) Преносливи - можат да се пренесат на други субјекти и такви се имотните права. Пример, сопственост на ствар може да се пренесе на друго лице со договор за продажба, подарок или на друг начин

г) Непреносливи - се поврзани со личноста на субјектот на кој припаѓаат и не можат да се пренесат на други, односно може да ги оствари само субјектот на кој му припаѓаат. Пример, правото на глас, одмор, работа, заработка, живот, слобода на движење итн.

- Објективни права се збир на норми, содржани во општите акти на еден правен поредок, односно се заштитени со закон и од нив произлегуваат, но можат да се ограничат субјективни овластувања.

Објективното и субјективно право се меѓусебно условени. Штом постои објективно право, како правен поредок на државата, нужно постои и неговото дејство врз правните субјекти, врз нивните правни овластувања и задолженија. Субјектот нема конкретно правно овластување, ако тоа не произлегува од објективното право.

3. Според предметот на кој се однесуваат овластувањата постојат:

- Права во однос на лице (права на личноста или побарувања и обврски). Пример, кога две страни склучиле договор за продажба, продавачот е обврзан да го предаде она што го продал, а купувачот има право на испорака. Ова право е насочено само кон продавачот и затоа е право во однос на некое лице. Таквото право се нарекува и „побарување“. Повеќето побарувања може да се пренесат на друг, а имателот на побарување може да се откаже од своето право, со што ќе се стави крај на соодветната обврска.
- Права во однос на предмети се суштински односи меѓу носителот и предметот на правото. Пример, правото на сопственост кое

сопственикот го има во однос на предметот во сопственост. Правата на предмети се нарекуваат и „имотни права“. Она што ги разликува овие права од побарувањата е тоа што побарување може да постои спрема конкретно лице, а права врз предмети може да се однесуваат кон секого. Пример, сопственик на возило може да се повика на неговата сопственост против секој кој го управува истото. Правото во врска со предмети постои заедно со општа забрана за секого освен за носителот, да го користи, оштетува или уништува предметот на правото;

- Права на слобода се категорија на човековите права и вклучуваат експлицитна дозвола да се направи нешто, како што е изразување на свое мислење, да стане член на политичка партија или да гласа.

4. Според интересот кој го заштитуваат, постојат:

- Овластувања во сопствен интерес, пример, кога некој тужи друг за причинета штета или поднесува барање за старосна пензија.
- Овластувања во туѓ интерес (субјективна правонадлежност), кога не се штити свое право, туку се штити субјективното право на друго лице, во чие име и интерес дејствува овластениот субјект. Тој друг субјект може да биде:

а) Физичко лице, кое само не може да го штити и извршува своето право, поради што заштитата му се предава на овластен субјект или

б) Правно лице, во чие име субјектот на овластувањето дејствува како негово службено лице, односно орган.

Овие субјекти се во послаба положба од субјектот на правните овластување кој штити свој интерес и може да дејствува според своја волја; додека субјектот на надлежност е обврзан да дејствува онака, како што тоа би го правел оној чиј интерес го остварува. Според тоа, оваа надлежност не е чисто правно овластување, туку е повеќе правно задолжение и обврска, бидејќи субјектот чиј интерес се остварува е овластен да бара од „посредникот“ да ја извршува надлежноста, како што тој самиот би ја извршувал, кога би можел тоа да го прави. Но бидејќи субјектот чиј интерес се остварува не може сам да го бара тоа од субјектот на надлежност, поради немање психичка волја или не може да ја искаже поради болест, отсуство, малолетност; правото му налага на субјектот на надлежност тој сам да се стави во положба на „штитеникот“ и преку претпоставената волја на „штитеникот“, тој интерес да го остварува, како да се работи за негов интерес. Пример, носител на

оставина може со неа да прави што сака, без некому да одговара, но тоа не може да го прави со оставина на „штитеникот“, што му е доверена во надлежност, освен ако тоа е рационално. Или, секој може да му прости долг на свој должник, но субјект на надлежност тоа не смее да го стори ако „штитеникот“ побарува нешто од тој должник. Тоа значи дека со неизвршување на претпоставената надлежност, субјектот на надлежност го прекршува правото и се однесува противправно; ниту може доверената надлежност да ја пренесе на друг, како што тоа би можел да го направи субјектот на субјективното право. Пример, ова постои кога старател во име на штитеник склучи договор, чиј предмет е имот на штитеникот или кога адвокатот пред судот ја застапува својата странка.

За жал, субјектите често вршат **злоупотреба на правните овластувања (abusus)**, така што со нивното извршување може на друг субјект да му оневозможи да го оствари овластувањето. Таа постои во следните видови:

- *Злоупотреба на субјективното право* значи дека при користење на свое право, целосно или делумно му се оневозможува на друг субјект да користи негово право. Тоа не е противправно, бидејќи субјектот остварува свое право, согласно со правниот поредок. Но, при остварување на тоа право, му се нанесува штета на друг. Пример едно лице на својот имот копа бунар, остварувајќи го своето субјективно право. Но поради тоа пресушува бунарот на неговиот сосед. Ова е однос меѓу две права кои подеднакво постојат во правниот поредок, со што користењето на едното, го попречува остварувањето на правото на друг субјект. Затоа е предвидена забрана на злоупотреба на субјективно право, за што се грижи судот, до кој се поднесува барање за заштита на загрозено или повредено право. Кога одлучува, судот е должен да утврди дали имало злоупотреба на субјективните права, за правилно да го утврди предметот на спорот и
- *Одговорноста за ризик* постои кога со легално извршување на своето право, на друг му се нанесува штета, која е предвидена и целосно се надоместува, со што правото не може да се ограничи. Пример, при уривање на идеална половина од заедничка кука му се нанесува штета на сопственикот на другата половина, која сторителот му ја надоместува на оштетениот. За разлика од ова, кај злоупотреба на субјективно право, во случај да е констатирана штета, таа нужно треба да се ограничи или да биде спречена.

За да се спречат ваквите злоупотреби, носителите на правни овластувања ги имаат на располагање следните **можности за правна заштита**:

- *Право на тужба* е правно средство или законско овластување, кога сметаме дека се доведени во прашање нашите права и интереси, при што заштита може да бараме од државните органи (судови или други органи), кои ќе интервенираат за да ги натераат другите субјекти, нешто да сторат или да трпат (што произлегува од меѓусебниот правен однос). Ова право не е самостојно, туку е додаток на основното овластување и
- *Правото на жалба* значи право на граѓаните да се жалат кога нивните овластувања се загрозени со одлуките на судовите и другите државни органи, што им овозможува на субјектите да ги штитат, не само своите права и интереси, туку да влијаат и на правилното и законско работење на сите државни органи.

4.2.2. Правни задолженија или правни обврски

Правна обврска е обврска на субјектот на правото, утврдена со норма, нешто да трпи, да даде или да направи во интерес на друг правен субјект, чие извршување може да се обезбеди со државна принуда. Тоа значи дека однесувањето на правниот субјект се регулира со норма, според која треба да постапи, а во спротивно, неговото однесување се смета за прекршување на правото и ќе се санкционира од државните органи. Со тоа се спречува да не дојде до несигурност и самоволие во општеството.

Правната обврска е **во корелативен однос со правното овластување**, бидејќи правото на еден субјект одговара на обврската на друг субјект и обратно. Но, се случува, во одреден правен однос едниот субјект (страна) да има само овластување, а другиот - само обврска или двата субјекти да имаат истовремено и права и обврски. Пример, закуподавачот има право да бара плаќање на закупнината и должност да го предаде на користење закупениот објект. Од друга страна, закупецот има право да бара да му биде даден на користење закупениот објект и обврска редовно да плаќа закупнина. Согласно тоа, постојат следните **видови** правни задолженија:

- *Еднострани* – кога во правниот однос, правото на еден субјект одговара на обврската на друг субјект. Пример, во договор за заем заемопримачот е должен да го врати позајменото на заемодавачот;
- *Двострани* – корелативни, како што е договор за купопродажба;

- *Преносливи* - од императивен карактер. Пример, сопственоста и обврската за плаќање на долг можат да се пренесат за време на животот или по смртта на физичко лице, односно по ликвидација на правно лице. Во наследното право, наследникот е должен да ги подмири долговите на оставителот, но само до висината на вредноста на наследениот имот;
- *Непреносливи* – се цврсто врзани за личните својства на субјектот (право на глас, брак, родителство или обврска да се служи војска);
- *Забрани* - должности да се воздржуваме (да не убиваме и крадиме);
- *Дозволи*, кои постојат во два вида:
 - а) Имплицитни - значат отсуство на забрана и на должноста да се воздржуваме. Пример, ако е дозволено да се оди по трева, значи дека тоа не е забрането и
 - б) Експлицитни - се исклучок од забраните. Пример, забрането е да се претресуваат лица, но по исклучок и во случаи дозволени со закон, полициски службеници можат да претресуваат осомничени за кривични дела. Затоа тие треба да бидат експлицитно наведени, бидејќи имаат смисла само ако постои општа забрана и ако е потребна дозвола за да се ограничи оваа забрана. Дозволата може да е конкретно правило, што е исклучок од општата забрана. Таа може да има и форма на индивидуална дозвола, како што е дозвола за градба што му се дава на граѓанин, кој сака да изгради куќа.

За да постојат правни задолженија, неопходни се *два услови*:

- *Адресати* или носители на должности. Должностите постојат за да ги водат луѓето во нивното однесување и се адресирани на еден или повеќе носители (групи или организации). Пример, секој што управува возило е должен да ја носи со себе возачката дозвола и
- *Содржина на должностите*, која укажува на тоа што треба да направи адресатот на должност и постои како сторување (пример, да се плати данок на доход) и како воздржување (да не кради).

4.2.3. Надлежности (компетенции)

Надлежност значи законско овластување на правниот субјект (најчесто државен орган, но и други физички и правни лица), дадено за заштита на други странки, а не на неговите интереси. Ова овластување мора да се даде и користи согласно интересите на субјектот во чие име се постапува.

Надлежноста е **предуслов** за намерно создавање на правни ефекти по пат на правен акт. Ако некој се обиде да изврши правно дело за кое му недостига компетентност, тоа нема да донесе ефекти. Сепак, обидот да се направи тоа не мора да е незаконски. Пример, ако граѓанин се обиде да создаде закон, тоа не е незаконско, но законот се смета за непостоечки, бидејќи граѓаните немаат надлежност за тоа. Понекогаш актот има правни ефекти и покрај ненадлежноста на доносителот, бидејќи создава оправдани очекувања, што законите сакаат да ги почитуваат заради правната сигурност. Пример, ако службеник дал градежна дозвола, без да е надлежен за тоа, правната сигурност сепак може да бара дозволата да е валидна, додека не се преземе некое друго дејство - да се поништи или укине дозволата, врз основа на судска одлука.

Разликата меѓу субјективното право и надлежноста е во следното:

- Субјективното право се остварува во интерес на самиот субјект, а надлежноста е во интерес на други субјекти;
- Носителот на субјективно право има поголема слобода во вршење на својата власт и не мора да ја врши, како што мора носителот на надлежност, кој не може да постапува како што сака, туку на начин што обезбедува заштита на правата на друг субјект. Пример, штити нечија сопственост, бара надомест на штета за друг и сл. Надлежноста не е само овластување, туку и обврска, која произлегува од него, бидејќи носителот е должен крајно одговорно да го користи даденото овластување, за да заштити нечиј интерес;
- Неуспехот за неостварување на субјективното право не создава одговорност за носителот; но неспроведувањето на надлежноста, доведува до одговорност на субјектот, кој треба да го овозможи и
- Носителот на субјективно право го поседува тоа како свое право и затоа може да го пренесе на друг; за разлика од носителот на надлежност, кој не може да го пренесе овластувањето на друг, без согласност на субјектот во чие име дејствува.

Надлежноста **се разликува и од дозволата**, бидејќи наместо со дозволено, се занимава со она што е можно.

Постојат **два вида надлежности**:

- **Стварна** - се определува според природата и видот на работа и
- **Месна** - се определува според местото каде се врши овластувањето.

Како и за правата и обврските, постои можност и за **злоупотреба на надлежноста**, доколку со вршењето на надлежноста на еден субјект се оневозможува или отежнува остварувањето на субјективно право на друг субјект. Или ако обврските што произлегуваат од надлежноста, се во личен интерес на давателот на овластувањето. Прашањето за судирот на надлежноста и субјективното право се решава на ист начин како што се решава судирот на две субјективни права. Задача на судот е со своите одлуки да го спречи, односно да го санкционира секое дело и активност што ги злоупотребува правата, а со тоа и да се санкционира посериозна злоупотреба на надлежноста, без разлика кој ја извршил. Злоупотреба на надлежност не се врши само од физички лица, туку и од државни органи, овластени службени лица, државни функционери и други вработени во државен орган; кога не ги вршат своите работни обврски на законски и професионален начин, што одговара на интересите на државата; туку на недозволен и незаконски начин, што одговара на нивните лични интереси или интересите на нивни роднини, пријатели, сопартијци и сл. Прашањето за злоупотреба на надлежности е актуелно кај т.н дискрециони органи. Пример, службено лице на органот за внатрешни работи, во согласност со своето дискреционо право, издава одобрение за набавка на оружје на одредено лице, но не затоа што е загрозена безбедноста на тоа лице, туку затоа што примил поткуп или е поврзан со тоа лице. Во вакви случаи, сите поединечни акти, пред сè управните, треба да бидат поништени, ако се донесени за личен интерес или со омаловажување на граѓаните.

4.2.4. Основни принципи на правната одговорност

Основна функција на правото е да ги утврди околностите во кои може да се бара од лицето да одговара за своите постапки. **Правната одговорност** опишува ситуација кога едно лице е законски одговорно за прекршување на обврската наметната со закон. Таа може да постои во следните **видови**:

1. *Граѓанска одговорност*, која може да постои како:

- Договорна одговорност - кога две или повеќе лица склучуваат правно извршна спогодба и
- Деликтна одговорност - се состои од прекршување на должност, наметната со закон и служи за да ги обесштети жртвите на штетно однесување со давање отштета или да спречи настанување штета со донесување судска забрана. Примери за граѓански деликти се: небрежност, непријатност, прекршок, клевета и конверзија.

2. *Кривична одговорност*, која се состои од два суштински елементи, кои мора да постојат истовремено за да може да се докажува кривичното дело и за утврдување на вината на сторителот и тоа:

- *Actus reus* (забрането дело) - ја опфаќа објективната, материјална страна на кривичното дело и
- *Mens rea* (виновен ум) - се однесува на субјективна, свесна и волева страна на сторителот. Пример, ако земеме нечија патна торба, мислејќи дека е наша, не сме виновни за кражба, поради отсуство на виновен ум (стварна заблуда за битието на делото).

4.2.5. Правна состојба или правен статус

Правна состојба (статус, ситуација) значи збир на правни овластувања и обврски, односно на правата и должностите на одреден субјект. Тие понекогаш припаѓаат на *одредена категорија на лица*, без разлика дали се физички или правни, како што се: вработен, студент, породилно, брачен другар, пензионер, инвалид, приватна фирма и сл. Тоа значи дека типични овластувања и обврски се поврзани со некој услов. Пример, вработен, независно каде работи и што работи, има право на плата, годишен одмор, ограничено работно време, заштита при работа и сл; но и обврски редовно да доаѓа на работа, совесно да работи, да ја почитува дисциплината итн.

Од друга страна, тоа *овозможува*, покрај постојни овластувања и обврски, да се добијат и нови со што се создава нова правна состојба. Пример, жена да се стекне и со статус на мајка или граѓанин со пасивно избирачко право да биде избран за пратеник, претседател на држава, министер и сл.

Како и правните норми, и правните состојби *можат да се поделат на*:

- *Општи* - се однесуваат на голем број субјекти, како во примерите и
- *Поединечни* - се однесуваат на конкретно лице (даночен обврзник, студент, компанија) и каде, врз основа на постоечките, може да се стекнат нови права и обврски. Пример, правото на образование дава можност за стекнување на академско звање и влегување во нова, поповолна правна ситуација, со нови права и обврски.

4.3. Потекло, промена и престанок на правните односи

4.3.1. Создавање на правниот однос

Правен однос *се создава* кога една норма ги задолжува субјектите на правото на одредено поведение, односно наместо слободно, ги обврзува

да се однесуваат според задолжителната норма што го уредува тој однос. Бидејќи постојат условни и безусловни норми и создавањето на правните односи постои во **два вида**:

- *Безусловно* - кога во нормата само е наведена обврска од правниот однос и нема други услови. Пример, во конкретната норма од договорот за заем се утврдило дека лицето МК му дало заем во износ од 5.000 евра на лицето ПН, кој е должен да му ги врати во рок од 3 месеци од склучувањето на договорот. Или на пример, во апстрактната уставна норма за слобода на движење правните односи настануваат непосредно врз нејзина основа и без услов и
- *Условно* - значи дека не може да се воспостави правен однос додека не се исполни условот од нормата. Пример, ако нормата утврди дека работник со 30 години стаж има право на годишен одмор во траење од 25 работни дена во календарската година за цела година работа, јасно е дека правен однос (годишен одмор од 25 дена) може да настане по исполнување на условот (30 години стаж), иако нормата (право на годишен одмор) стапила во сила пред тоа. Понекогаш, за создавање на правен однос, наместо еден, треба да се исполнат два или повеќе услови. Во горниот пример, тоа значи дека работникот има право на годишен одмор од 25 дена ако има возраст од најмалку 55 години и стаж од најмалку 30 години. Еден од условите за создавање на правен однос може да е поврзан со донесување на друг акт. Пример, ако со закон е пропишано дека работникот има право на годишен одмор во траење определено со колективен договор, не може да се оствари нормата со која е пропишано ова право, ниту да се создаде правен однос, додека со колективен договор не се уредат условите за користење годишен одмор и неговото траење за секој работник посебно.

4.3.2. Престанок на правниот однос

Правниот однос *престанува* кога престанува обврската за постапување според правната норма, која го создала тој однос. И престанокот на правниот однос зависи од видот на правната норма и постои во **два вида**:

- *Безусловен* - правниот однос престанува врз основа на нормата и *без никакви услови*. Пример, ако нормата предвидува дека договор за закуп на деловен простор е раскинат на 31 декември тековната година, јасно е дека тоа е безусловна норма и дека правниот однос,

кој настанал поради закуп, завршува на тој датум. Или ако со нормата се пропише укинување на претходна наредба или забрана.

- *Условен* - правниот однос престанува по исполнување на условот, предвиден во нормата. Пример, работник кој врз основа на судска одлука ќе започне со издржување на затворска казна во траење од над шест месеци, каде услов за престанок на работниот однос е висината на досудената казна.

4.3.3. Менување на правниот однос

Правниот однос *се менува* со промената на нормата со која се уредува, односно со појава на нов, престанува претходниот правен однос. Со тоа, обврската од него не престанува, туку се трансформира во друга. Пример, правен однос се создава со склучување купопродажен договор, завршува со подмирување на обврските од него, а се менува со склучување анекс (измена), за зголемување или намалување на куповната цена или од други причини. Ова е однос на каузалитет, каде причина е постојниот, а последица е новиот однос. Пример, за задоцнето плаќање на сметките за струја се плаќа затезна камата. Со тоа, должничко - доверителскиот однос меѓу дистрибутерот и корисниците се менува со нов услов - затезна камата. Тоа значи дека кај промена на правниот однос, навидум изгледа дека се сменил претходниот однос. Всушност, тој останува (обврска за исплата на сметката), а новиот правен однос (затезна камата) само го дополнува, со што привидно доаѓа до промена на претходниот однос.

4.4. Правен факт

Правен факт е факт во диспозицијата на условната норма, без кого не може да постои, да се менува, ниту да престане правниот однос. Правните факти се *определени со закон* и се класифицирани како конкретни правни појави. Пример: умисла, небрежност, намера, поткуп, волја итн.

Од изобилството факти во животот на луѓето, помал број се значајни за правото и се предвидени во хипотеза (претпоставка) на нормата. Пример, секој со 64 години старост (претпоставка, иден правно -релевантен факт) е должен да оди во пензија (диспозиција на оваа општа норма).

Правните факти постојат во следните *видови*:

- Правни факти кои во хипотезата на општата норма законодавецот ги предвидува како *наредба или забрана* за определено дејство на човекот и кои настануваат по исклучок. Пример, во сите кривични

дела се вели: „тој што ќе украде...убие...проневери...измами, затаи данок, пребрзо вози, го нарушува мирот...“ итн., ќе биде казнет со Х казна. Но, иако зборот „тој“ се однесува на сите луѓе, сепак повеќето луѓе не направиле кривично дело и не биле казнети;

- *Обични факти*, кои не се правни појави: раѓање, смрт, поплава;
- Факти кои се *определени со правото* и се посебни правни појави: правна и деловна способност, небрежност, умисла и сл;
- *Настани* се промени во природата, општеството и нашиот живот, кои се случуваат независно од човечката волја и свест, како што се: раѓање, стареење, смрт, душевна и телесна болест, земјотрес, поплава, итн. Пример, човекот со раѓање станува правен субјект и стекнува правна, а на одредена возраст деловна способност и можност да заснова правни односи со други субјекти и
- *Дејства* се физички или психички дејства на човекот, извршени свесно и според негова волја. Пример, градба на куќа, донесување општ акт или договор за купопродажба итн. Тие се делат на:
 - а) Правни акти;
 - б) Сите други човекови дејствија, кои не се правни акти;
 - в) Психолошки (ментални) дејства, кои потешко се набљудуваат и одредуваат, освен преку зборови (чувства, намери, љубов итн);
 - г) Физички дејства (држење или движење на телото), кои полесно се забележуваат отколку менталните и почесто се третираат како правни факти (одење, кревање рака, туркање друг човек и сл.);
 - д) Дејствија согласно закон (легални), како што се: брак, склучување договор за закуп, повлекување тужба и слично;
 - ѓ) Дејствија кои не се во согласност со закон, односно казниви дејствија (рекет, убиство, грабеж, даночно затајување итн.), кои создаваат правен однос меѓу државата и лицето кое се однесува незаконски и против лицата кои ги извршиле се преземаат санкции;
 - е) Дејствија, кои зависат од волјата на законодавецот, но се независни од волјата на субјектот чие поведение се регулира. Тоа се сите општи и подзаконски акти и други дејствија на државни органи, при чие донесување не се поаѓа од индивидуалната волја и интерес на поединецот, туку од поопштиот интерес и
 - ж) Дејствија кои зависат од волјата на правните субјекти, но се во согласност со нормите на објективното право. Тоа се правни дела, кога субјектите стапуваат во правни односи со други лица и за кои услов е нивната воља да не ги пречекори законските рамки.

Правните факти се значајни за една или повеќе правни гранки (казнено, семејно, управно право). За настанување на субјективно право, потребна е усогласеност на повеќе факти и тоа е **фактички збир** (збир од факти). Субјективното право се создава кога ќе настапи збир од релевантни факти, а не по настанување на дел од нив или во сукцесија (временски интервали).

4.5. Протек на време, застареност и одржување

Времето е важно за правото, бидејќи настанувањето, промената и престанокот на повеќето правни односи зависат од него. Законот може да пропише периоди или рокови во кои, по истекот на одредено време, некои правни овластувања исчезнуваат, а се воспоставуваат други. Пример, законот стапува во сила по определен временски период, откако граѓаните ќе се запознаат со него-т.н. *vacatio legis* и дури потоа предизвикува правни последици, или граѓанин кој е незадоволен од пресуда на првостепен суд, не може да поднесе жалба до второстепен суд, ако го пропуштил рокот за тоа. Согласно тоа, во правото постојат следните два институти:

1. **Застареност** значи изминување на одреден временски период во кој се губат одредени права, односно овластувања или престануваат одредени односи. Во принцип, секое право е временски ограничено и не може вечно да се остварува. По истекот на периодот во кој може да се оствари правото, престанува и правниот однос од кој тоа настанало. Пример, правото на жалба се губи кога ќе истече рокот, правото на кривично гонење или извршување на санкцијата се губи по одреден период, итн. Застареност постои од **причина** што законското овластување треба да се врши правилно и одговорно и за да се знае колку некој е заинтересиран да ги оствари своите права. Ако помине време и не се искористат правата, се претпоставува дека субјектите на кои им припаѓаат не се грижат за нив и логично е да престанат. Застареноста е особено актуелна во кривичното право. Постојат **два вида** на застареност:

- Субјективна - почнува да тече од сознанието за одредени факти и
- Објективна - тече од појавата на некои факти, независно дали се познати или не.

Понекогаш постои и **престанок** на застареност. Постојат и **овластувања кои не застаруваат** (пример, овластувања на надлежни органи да утврдат кривична одговорност на лицата, осомничени за воени злосторства).

2. *Одржување* значи минување на време во кое се стекнуваат права или овластувања и се создаваат одредени односи. Тоа се заснова на истите принципи, како и застареноста, само во спротивна насока. Ако некој долго време користи некои овластувања, логично е да бидат признаени за легални, без разлика што пред тоа биле само од фактичка природа. За одржување не е секогаш доволно да помине време, туку мора да се исполнат и други услови (дека имателот на стварта бил совесен). Пример, ако некој поседува (одржува) ствар, но врз неа нема право на сопственост, со протек на време станува сопственик, а претходниот сопственик, врз основа на застареност, го губи правото на сопственост. Но за тоа е потребно да се утврди дека претходниот сопственик можел непречено да го остварува своето право и дека тоа свесно не го правел, односно самиот се откажал од него. Истовремено, за друг субјект да се стекне со право преку одржување е потребно тоа да го стори на совесен начин и согласно со објективното право. Ова е *од причина* што општеството и правото имаат потреба од извесност во извршување на правните овластувања на субјектите и извесност во настанувањето, промената и престанокот на правните односи; без што нема правна сигурност за субјектите. Но, постојат права кои не можат да застарат или да се стекнат со одржување.

4.6. Заштита на правниот однос

4.6.1. Самозаштита

Заштитата од субјектите во правниот однос постои во следните **видови**:

- *Самопомош* врши сопственик кој има право да го штити својот имот и да примени сразмерно толкава сила, колку што е потребно за спречување на спротивна сила, но само кога нема друга опција или доцни помошта од надлежните институции;
- *Нужна одбрана* постои кога е неопходно субјектот, од себе или од друг, да отстрани истовремен противправен напад;
- *Крајна нужда* постои кога субјектот од себе или друг отстранува нескривена (невиновна) опасност, која на друг начин не можела да се отстрани, при што настанатото зло не треба да е поголемо од злото што се заканува (предизвикува помала штета, за да спречи поголема штета на свој или туѓ имот). Пример, за да не удри со возилото во дете, нагло свртува и оштетува друго возило и
- *Лична пленидба* врши сопственик на посев на кој туѓа стока му предизвикала штета, односно може да заплени толку грла стока,

колку што е потребно за надомест на штетата. Сепак, тој е должен во определено време (8 дена) да се спогоди со сопственикот на стоката или да поднесе тужба до надлежниот суд за надомест на штетата. Во спротивно, должен е да ја врати запленетата стока.

Кај сите видови **се казнува** пречекорувањето на дозволените граници.

Посебна арбитража значи право на странките, кои се во спор за некој правен однос, сами да изберат надлежен суд.

4.6.2. Државно-правна заштита

Заштитата од надлежните државни органи преовладува во современите правни поредоци и истата се остварува на **два начини**:

- *Непосредна интервенција* постои кога на пример, се притвора сторител на тешко кривично дело, заради опасност од бегство и други причини, наведени во законот за кривичната постапка или кога државен орган гони сторители на кривични дела и се грижи тие да бидат изведени пред суд и казнети и
- *Посредна интервенција* постои кај деликтни поведенија, за кои правните прописи бараат постапката да ја почнат самите субјекти, ако сметаат дека им се оштетени правата, поради што инсистираат на санкција за оние коишто се виновни за тоа.

Целите на правната заштита е за:

- *Обезбедување на општествен (јавен) интерес*, кога постапката по службена должност ја почнува и застапува надлежен државен орган (ЈО или јавно правобранителство, ако се работи за имотно право или правно задолжение на државен орган). Во овие случаи надлежниот судски или управен орган има право да ја испитува - и материјалната, но и формалната страна на овие правни односи, за да се утврди материјалната вистина и
- *Обезбедување на интересите на поединците*, кога постапката ја почнуваат заинтересираните лица. Тоа се врши со тужба, предлог, договор или жалба. Пред надлежниот орган, пред кого се води оваа постапка, странките изнесуваат тврдења, поднесуваат жалби и барања и нудат докази. До донесување на одлука (пресуда, решение), странките можат да ги менуваат своите барања, да ги прошируваат, појаснуваат, да ги повлечат или да се спогодат и да се порамнат. Ова е најчесто во граѓанско – правните спорови, каде

судот е врзан за предлози на странките (начело на диспозитивност), кои по своја волја располагаат со нивните субјективни права. Во кривичната и управна постапка, каде преовладува јавниот интерес, истата се иницира со посебно поднесена тужба или предлог. Но и во граѓанската постапка постои можност да интервенира јавното обвинителство, ако се загрозени општите интереси (пример, кога постои сомневање дека странката има намера или направила фактичко дејствие за да искористи субјективно право, наспроти прописите на правниот поредок - злоупотреба на субјективно право). Постапката треба да ги утврди суштинските факти и околности за секој посебен случај и врз таа основа се носи одлука – пресуда од суд или решение од управен орган, кои содржат:

- а) Хипотеза - се претпоставки или основи, врз кои тие се донесени;
- б) Диспозитив е најважен елемент и значи кратка одлука за предметот на постапката, за побарувањата на странките, со определување рок за исполнување на обврските на странките;
- в) Образложение – содржи правни и фактички причини, кои условиле донесување на одлука, содржана во диспозитивот. Ако одлуката е донесена по слободно уверување, во образложението треба да се наведе и пропис, врз чија основа е донесена одлука и
- г) Правна поука - на странката ѝ се кажува дали против одлуката е дозволена жалба, до кој орган, во кој рок и како да се достави.

4.6.3. Правни лекови

Во постапките пред судовите може да се направат грешки. Тие може да се однесуваат на законот или на фактите, а може да ги направат судот или странките, што ја прави пресудата да не ја одразува „вистината“ и да е неправедна. Затоа, сите јурисдикции даваат можност за поништување.

Основен редовен правен лек е **жалбата**, која е воведена за да се обезбеди сигурност, правичност, законитост и ефикасно остварување на правниот поредок, кога странките се сомневаат во исправност на одлуките донесени од првостепените органи, односно дека тие не се усогласени со правните прописи (начело на правичност). Жалбата е *редовно правно средство*, бидејќи им дава можност на странките, предмет кој е решен во прв степен, уште еднаш да се разгледа и реши во втор степен - начело на двостепеност. Тоа значи дека против секоја одлука донесена од првостепен судски или управен орган, допуштено е правото на жалба во определен рок и до непосредно повисокиот орган. Жалбата може да има *три значења*:

- Преиспитување на првостепената одлука. Ако жалбата е *revisio prioris instantiae* (преглед), случајот ќе се врати на првостепениот суд со конкретни забелешки, ако се утврди грешка во жалбата. Сега за првостепениот орган е задолжително правното мислење на второстепениот орган и тој треба да постапи според неговите насоки. Но ова може да одземе време, бидејќи случаите се „шетаат“ меѓу судските инстанци, без да се донесе конечна пресуда;
- Како нова оценка на сето она што странките го поднеле (*novum iudicium*, целосна жалба). Затоа жалбата се третира како „пренесување“, што значи дека целиот случај се доставува до апелациониот суд, кој сам ќе донесе конечна пресуда и
- Ако второстепениот орган заклучи дека постапката пред првостепениот суд е исправно водена и дека донесената одлука е законита, жалбата ќе ја одбие како неоснована и првостепената одлука станува правосилна.

4.6.4. Правосилноста на управните и судските акти

Правосилноста на поединечните правни акти **се однесува** на моментот од кога тој акт почнува да ги обврзува субјектите, на кои се однесува, односно субјектите чие однесување е уредено со нив, се должни да постапуваат по нив. Тоа **се постигнува** ако е утврдена законитоста на тие акти, односно истите повеќе не може да се оспоруваат со употреба на редовни правни средства. Тоа е можно во следните *ситуации*:

- По *истекот на рокот* утврден за поведување на постапката за испитување на законитоста, ако постапка не е поведена;
- Со *откажување од правото на жалба* против првостепениот акт, донесен во постапка за проверка на законитоста, согласно закон и
- Со *донесување на решение за законитост на актот*, ако жалбата против првостепениот акт е навремено изјавена.

Според тоа, правосилноста на правните акти постои во следните **видови**:

- *Формална правосилност* - служи за заштита на правните односи и за да нема застој, потребно е во определен момент управниот или судски акт да стане конечен, што значи странките да не можат повеќе да ги напаѓаат и
- *Материјална правосилност* (меродавност на содржина на актот) - значи дека странките во правниот однос, како и сите други органи, се должни да го почитуваат формално - правосилниот акт.

Формалната и материјална правосилност не се различни видови, туку две страни на единствен поим правосилност, каде формалната правосилност значи неможност актот и понатаму да се напаѓа, а материјалната правосилност се однесува на содржина на актот, заедно со последицата.

Дејството на правниот акт е поврзано со правната важност и оттогаш тој се почитува и се постапува по него. Тоа значи дека за правно завршен спор, по *принципот ne bis in idem* (не два пати во иста работа), не може повторно да се постапува и одлучува, бидејќи е спротивно на начелото за правна сигурност. Пример, на лице кое е законски осудено и отслужило казна, за истото кривично дело не може повторно да му се суди. Но, постојат причини поради кои е дозволено оспорување на неговата законитост и по влегување во сила на правниот акт, но само во исклучителни случаи, утврдени со закон и со вонредни правни средства.

По однос на *органите на управата*, конечни се оние управни акти против кои не може да се изјави жалба; а *правосилни се оние управни акти*, против кои не може да се поведе управен спор пред надлежен суд.

4.6.5. Вонредни правни лекови

Во *случаи* на недозволено пречекорување на овластувањата на надлежен орган (поткуп), тешки пропусти во постапката или очигледно и намерно кршење на правните прописи (лажно сведочење или доставување на фалсификувани докази), при донесување на првостепена судска пресуда или управно решение, кои ни во редовна жалбена постапка второстепен орган не ги отстранил, бидејќи жалбена постапка не била покрената или тие недостатоци второстепениот орган не ги забележал; оштетената странка има право на *побивање на правосилен акт* со користење нови докази, ако истите, не по своја вина, не била во состојба да ги достави на судот во предвидениот рок. Надлежниот орган ќе дозволи користење на вонредни правни средства на онаа странка, која од оправдани причини пропуштила некое дејствие во редовната постапка.

Тие постојат во следните *видови*:

1. Во однос на *незаконитост на правното дело* се состојат во санирање на последиците, предизвикани од него во правниот поредок и постојат како:

- *Поништување* постои кога повредата е од посериозен карактер, каде постапка може да покрене незадоволната странка, јавното обвинителство, орган кој го донел решението или надзорен орган,

односно второстепен орган. Надлежниот орган штом дознае дека постојат ништовни причини, мора по службена должност актот да го прогласи за ништовен, по што секој кој има правен интерес, може да се повика на ништовноста на делото. Ништовни акти се оние кои нарушуваат вредности од поголем општествен интерес. Пример, истополови бракови, договор за трговија со луѓе или за неовластена продажба на стоки и сл. За ништовност на правното дело одлучуваат надлежни државни органи, а за ништовност на актите на законодавната и извршна власт одлучува уставниот или друг суд. Тие се ништовни „*ex tunc*“, односно, од моментот на стапување во сила на противправен акт. Ништењето не значи само отстранување на тој акт од правниот поредок, туку и поништување на сите последици кои ги предизвикал. Бидејќи се акти кои вклучуваат повреди на законитоста, рокот за поднесување барање за поништување не е ограничен, односно ова право не застарува;

- **Укинување** (соборување, рушење) се презема при релативно лесни повреди, кога актот засега помали вредности, поради што и постапката им е препуштена на заинтересираните страни. Кај соборлив акт дејствието е „*ex tunc*“ - од моментот на констатирање на противправноста на стариот правен акт за во иднина. Тоа значи дека од моментот на донесување на новиот правен акт престанува да важи стариот, без да се навлегува во последиците, предизвикани од стариот правен акт. За разлика од ништовноста, барањето за почнување на оваа постапка е временски ограничено и ако во предвидениот рок не се укине, правниот акт останува во сила и повеќе не може да се оспорува, независно што не се отстранети причините што го направиле рушлив. Од ова се можни исклучоци, особено во граѓанското право за т.н. релативно неважечки дејства, каде постои недостаток на волја, т.е. дела создадени под влијание на измама, заблуда или закана. Ваквите акти не се укинуваат туку се поништуваат, со тоа што постапка мора да се поведе во одреден рок. Пример, договорот за продажба на автомобил е поништен ако купувачот згрешил за суштинските карактеристики на купеното возило или поништен е договор за доживотна издршка, ако лицето било принудено да го потпише под влијание на закана или принуда

2. Во однос на незаконитоста на материјалните дејствија можно е:

- **Враќање** во поранешна состојба (*restitutio in integrum*), постои кога постапката се враќа во состојба каква што била пред

преземање на пропуштеното процесно дејствие и ги опфаќа следните вонредни правни лекови: барање за повторување на постапка, инстанционен надзор, барање за заштита на законитоста, вонредно преиспитување на правосилна судска пресуда итн. Пример, ако има полуотворен прозорец во продавница, треба да се направи нов; ако е оштетен туѓ часовник, треба да се поправи или на сопственикот да му се купи нов, по можност со иста марка и квалитет; ако е уништен предмет што не може да се поправи и повеќе не се произведува, треба да се набави сличен предмет и

- Надомест на штета, ако не е можно враќање во претходна состојба (уништениот предмет не се произведува). Тоа се прави во пари, при што надоместокот треба да е соодветен на направената штета.

Во овие случаи потребно е не само отстранување на противправните последици, туку и одговорност на сторителот, која може да е кривична, прекршочна, дисциплинска итн.

4.6.6. Извршност

Со извршноста, на присилен начин и по потреба, со посредување на надлежен орган се остваруваат права, создадени и предвидени со правните односи. Извршност на правниот акт *покажува* дека субјектите на кои се однесува актот се должни да постапуваат по него, бидејќи се исполнети сите потребни услови. Таа е поврзана само со поединечни правни акти. Пример, со судски акт е предвидено дека должникот е должен да го подмири својот долг кон одреден субјект во рок од 15 дена од денот на правосилноста на пресудата. Извршност постои во следните *постапки*:

- Извршност на кривична пресуда значи извршување на казната и
- Извршност во граѓанско-правна или управна постапка се презема кога странката на правно задолжение, определено со пресуда или решение, доброволно и во определен рок, не ја исполни обврската.

Услов за извршност е да постои извршен наслов, што најчесто се поклопува со формално правосилниот акт. Секој поединечен правен акт може да стекне својство на извршност, со тоа што извршувањето на судските и управни акти се врши непосредно, (доброволно или присилно), а извршувањето на правна работа е индиректно, по судски пат. Најчесто само правосилните правни акти стануваат и извршни, но во одредени случаи актот станува извршен по неговото донесување. Пример, мандатните казни се изрекуваат и се наплатуваат на лице место. Некои

акти стануваат извршни и пред правосилноста. Против нив може да се изјави жалба, но таа нема суспензивно дејство, бидејќи не го одлага нивното извршување. Но ова е само за оправдани случаи.

Извршувањето се врши согласно со **правилата на извршната постапка**, кои се строги, бидејќи се применуваат за субјекти кои имаат неодговорен однос кон своите обврски, на штета на други субјекти. Извршните дејствија се водат врз основа на *барање*. Ако барањето се однесува на *предавање на предмет*, надлежен државен орган ќе преземе принудно одземање на предметите од посед од неовластено лице и истите да му се предадат на законскиот и (со правниот однос) определен носител на тоа правно овластување. При *парично побарување*, од странката на правното задолжение принудно ќе се одземе сума до висина на нејзиниот долг, најчесто на јавна лицитација, принудно се продава нејзин движен или недвижен имот и врз таа основа се подмирува нејзиниот паричен долг. Согласно тоа, постојат **два облици на извршување**:

- *Доброволно* - странките добиваат рок сами да ја извршат обврската
- *Присилно* - се применува со државна принуда, ако не се изврши доброволно и во предвиден рок. Овде се користат непопуларни средства (попис и одземање на ствари од домаќинството за да се продадат и да се подмири наведениот долг).

Притоа треба да се води сметка да се постигне целта, со тоа што на носителот на правно задолжение да му се причини помала штета. Крајни средства (физичка принуда), ќе се применат само кога средствата на принуда не доведуваат до исполнување на правната обврска.

4.7. Објекти на правниот однос (правни објекти)

Правните овластувања и задолженија на правните субјекти се бесмислени ако не задоволуваат конкретна човекова потреба. Без однапред познат објект (предмет, ствар), кој луѓето сакаат да го поседуваат или со негово отуѓување сакаат да задоволат друга потреба, не може да се воспостави правен однос. Тој, заедно со субјектот е еден од условите без кои не може да се остварат нормативните елементи на правниот однос.

Правни објекти се ствари (предмети), како дел од надворешниот материјален свет со кој човекот може да располага, односно да ги користи, или е човечко дејствие и квалитет, врз чија основа се заснова правниот однос и кои можат да се корисни за лицата и со нив може да се постапи

во правната трансакција. Тоа се: недвижен имот, материјални движни ствари, нематеријален имот, нематеријални предмети - долгови, акции во компанијата, инструменти за преговарање, патенти и дизајни, трговски марки и трговски имиња, авторски права итн. Нив ги изучува правната гранка стварно право. Пример, предмет на договорот за закуп на деловен простор е просторот што се дава под закуп, во договор за заем се парите што се позајмуваат, а во договор за купопродажба е ствар што се продава или купува. Тоа значи дека објектот на правен однос е вид на **поврзување, средство или причина**, која правните субјекти ги поврзува во правен однос. Нема правен однос без правен објект, бидејќи тој однос ќе нема конкретна практична цел, поради која се заснива.

Постојат следните **видови објекти** на правниот однос:

1. *Физички предмет или ствар*, кој служи за задоволување на човековите примарни и секундарни потреби и постои во следните видови:

- Дозволени ствари во правниот промет се оние што сопственикот или плодотворителот ги користи за себе или му ги препушта или продава на друг и кои не се изземени од правниот промет и тоа:
 - а) Недвижности, како што се земја, шуми и разни видови градби;
 - б) Движни ствари, кои што можат да се преместуваат од едно на друго место, без последици по нивните својства,
 - в) Потрошни ствари, кои со нивната употреба се трошат. Пример, прехранбени продукти, облека, обувки итн.
 - г) Непотрошни ствари, кои со употреба не можат да се уништат или консумираат. Пример, земја, шума, згради, машини, книги, итн;
 - д) Заменливи - кои не се определени индивидуално, туку според видот. Пример, пари, жито, градежни материјали. При нивното позајмување за определено време, обврска е да се вратат во иста количина, иако не станува збор за истите ствари;
 - ѓ) Незаменливи - индивидуално определени ствари, кои не можат да се заменат со други. Пример, конкретна скулптура, земјишна парцела, зграда итн. Кај овие ствари, обврска на позајмувачот е враќање на истата позајмена ствар;
 - е) Главни и споредни (врзани) ствари - оние што со главната ствар се во трајна врска и без кои таа не може да постои. Пример, дрва на земјишна парцела и
- Ствари што се забранети за правниот промет се ствари во јавна употреба, пример, улици, плоштади, паркови, канализација,

водени мрежи за наводнување или пловидба итн. Според Уставот на РСМ, ствари што не можат да бидат објект на правен однос се рудни и други природни богатства, енергетски и други извори, националните паркови, итн. Секоја трансакција со нив се смета за ништовна, непостоечка и не предизвикува правни последици.

2. *Човечко дејствие* значи активност, работа или услуга, која едната страна ја бара, а другата ја дава со надомест. Пример, купување билет или договор за градба на кука, каде ствари не се кука или билетот, туку возењето, кое се овозможува со билетот, односно изградбата на кука;

3. *Човечко бездејствие* е спротивно од претходното и значи субјектот да се откаже или да се воздржи од дејствување или извршување на нешто, што во нормални прилики, тој редовно го остварува. Притоа, субјектот што се воздржува од дејствување може да добие противнадомест, да смета на идна (не-) извесна добивка или тоа да го стори од други причини. Пример, такво е правото на првенство на минување, кое овозможува лицето да може да минува преку земјишната парцела на соседот, за да може да стигне до својата парцела, поради што соседот се обврзува тоа да го трпи, иако се работи за парцела во негова сопственост;

4. *Човечка добродетел* како објект на правниот однос се јавува неодамна и се однесува на честа, достоинството, угледот, изгледот итн. и

5. *Специфични човечки субјективни својства* се посебни интелектуални и творечки способности, пример, заштита на авторски права.

4.8. Субјекти на правниот однос – правни субјекти

4.8.1. Поим за правен субјект

Секој правен однос постои меѓу одредени субјекти кои имаат конкретни должности, надлежности и права. Основен ентитет на кој може да му се припишат такви права и должности е човекот, како поединец, односно *физичките лица* (*personnes physiques*). Останатите субјекти, составени со повеќе од еден субјект, како што се фондација, компанија со ограничена одговорност, држава, општина итн, правото ги нарекува *правни лица* (*personnes morales*). *Субјект на правото е* индивидуално или колективно определено лице, на кое како носител на одредени права и обврски и врз основа на позитивното (објективно) право, му се дозволува да стапува во правни и други односи со други субјекти во рамките на своите правни овластувања и задолженија. Само правните субјекти можат да се носители

на права и обврски, кои се наметнуваат со општи и индивидуални правни норми. Пример, секое човечко суштество, без разлика на возраста, полот, здравствената состојба итн, има право на живот; секој субјект има обврска да постапува според законот или право на заштита на своите права. **Последиците** од тоа да се биде правен субјект варираат од едно до друго поле на правото. Пример, во кривичното право, да се биде правен субјект значи да се прогласи за виновен и да се казни во случај на повреда.

4.8.2. Два вида правни субјекти

4.8.2.1. Физички лица

Физички лица се луѓето, како поединци и носители на одредени права и обврски, стекнати со закон. За да постои како правен субјект, човекот треба да исполнува *2 услови*: а) да е роден жив и б) да има човечки облик. Дури и новородено дете има права, пред сè право на живот, здравствена заштита, наследство и сл. И на зачатото и на неродено дете може да им се признаат права, особено на наследство. Постојат **2 вида** на физички лица:

- Лица кои се *способни сами да управуваат со своите дејствија*, односно да воспостават, менуваат и прекинуваат правни односи со други субјекти. Тоа се ментално здрави и возрасни лица, со правна и деловна способност и
- Лица кои *не се способни сами да управуваат со своите дејствија*, односно непресметливи и малолетни лица, на кои им се признава само правна способност.

Согласно тоа, постојат **два вида способност** на физичките лица:

1. **Правна способност** значи да се биде носител на права и обврски, утврдени со закон. Оваа способност ја има секој човек и ја стекнува со раѓање. Тоа е атрибут на лице да може да стекне нови права, да пренесува права или да презема должности, по своја волја и без ограничување, што произлегува од неговиот правен статус. Правната способност го дефинира правниот статус на лицата и им овозможува да вршат дејствија, како способност за мислење, за поседување имот итн. Од ова правило постојат два исклучоци или правни фикции (кога нешто невинско, неточно или непостоечко се смета за вистинско, точно или постоечко, и обратно):

- Правна способност може да се стекне и пред чинот на раѓање, кога се штити интересот на нероденото дете, односно се претпоставува дека зачатото дете (*nascituris*) е живо во мајчината утроба и врз

основа на таа претпоставка, која не значи дека детето ќе се роди живо, му се признаваат правни овластувања (наследство) и

- Физичко лице ја губи правната и деловна способност по смртта, но теоретски правната способност може да продолжи и по смртта, кога со тестамент се уважува волјата на покојникот.

2. *Деловна способност* имаат лица кои можат сами да управуваат со своите дејствија, да учествуваат во правен сообраќај и да воспоставуваат, менуваат и прекинуваат правни односи со други субјекти, бидејќи можат волево и свесно да ги сфатат и извршат прописите (поради психофизичка зрелост, полнолетство и сл.). Оваа способност ја имаат ментално здрави и возрасни лица и се стекнува на одредена возраст, која е различна, а кај нас е со наполнети 18 години. Но од ова постојат два исклучоци:

- Еманципација - кога правото ја поместува возраста пред границите предвидени со закон и значи стекнување ограничена деловна способност на физичко лице, пред навршување на законскиот минимум на старосна возраст за стекнување деловна способност. Пример, можност за полагање на возачки испит и управување на возило во придружба на полнолетно лице со навршени 16 години
- Задоцнета деловна способност за лица со ментални заболувања, кои не можат да стекнат деловна способност додека трае болеста или последиците од неа.

Деловната способност постои во два вида:

- Целосна - се однесува на физички лица, кои се способни сами да управуваат со своите постапки и да го разберат нивното значење;
- Делумна (ограничена) се однесува на лица, кои до одреден степен се способни да управуваат со своите постапки и да го разберат значењето и последиците од нив. Пример, да вршат некои задачи, да купуваат храна или со 16 години да засноваат работен однос.
- Политичка - е способност што ја дава уставното право и значи: 1. лицето да учествува во власта; 2. да ги избира државните органи (активно избирачко право) и 3. да се избира во државните органи (пасивно избирачко право),
- Деликтна – е способност за извршување на против - правни дела и да одговараат за тоа. Постои во следните видови:
 - а) Граѓанско – правна - значи да се понесе одговорност за нанесување штета на друг и тука казната е надомест на штета и

б) Казнено – правна - се стекнува со полнолетство и со ментално здравје, но за полесни кривични дела може делумно да се стекне и со 14 години. Лица од 14 до 16 години (помлади малолетни лица) имаат понизок степен на деликтна способност. Постари малолетни лица од 16 до 18 години се деликтно спосособни и тие може да се казнат, освен со најтешките (доживотен затвор и смртна казна) и
в) Процесно – правна – значи способност да се биде странка во парница или спор. Овде активната и пасивна легитимација се ценат спрема правното овластување во конкретниот спор, поради кои тој се води и ја имаат лица кои се учесници во спорот.

3. *Правна неспособност* се околности, кога законот може да го ограничи овластувањето за донесување одлуки на возрасен човек со назначување на старател или законски застапник (тутор), кој ќе донесува одлуки во интерес на лицето. Законите за старателство ја дефинираат правната „неспособност“ преку комбинација од две или повеќе компоненти:

- Медицинска – неспособноста да е резултат на дијагностицирана состојба или на ментално или физичко оштетување, како што се ментална болест, развојна попреченост или хронично труење;
- Функционална – неспособност на лицето да ја ограничи можноста да управува со своите постапки или имот или да се грижи за своите потреби за медицинска нега, храна, облека, засолниште и безбедност;
- Когнитивна – ментална или физичка состојба, што ја ограничува неговата способноста за донесување на „рационални“ одлуки и
- Компонента на потребност - бара неспособноста да го загрози лицето или имотот до таа мера што е неопходно назначување на старател или правен воспитувач и да е во интерес за лицето.

Стектаната деловна способност може времено или трајно да се изгуби, но и загубената деловна способност може повторно да се врати.

4.8.2.2. Правни лица

Правно лице е збир од повеќе физички лица, здружени врз основа на правни прописи за остварување на заеднички цели и е носител на права и обврски. Тоа не се поистоветува со физичките лица кои го создаваат, туку има својство на посебен правен субјект. Тоа е од причина што постојат интереси што физичките лица не можат да ги остварат, освен со здружување во правно лице. Тоа се: држава, компанија, здружение,

институција, град, општина, политичка, спортска, верска, хуманитарна или друга организација и други, кои имаат правна и деловна способност и ги стекнуваат во моментот на *упис во овластен регистар*, каде што се регистрирани како субјекти, со видот на правата и обврските што ги вршат. За да можат да дејствуваат, тие нужно учествуваат во правни односи, за што поседуваат правен субјективитет и способност, кои се стекнуваат со актот за одобрување на дејноста. Правното лице има *деловна способност*, што значи дека со негово дејствување, тоа може да остварува правно дозволени цели. За основање и учество на правното лице во правниот сообраќај, *дозвола издава државата*, која проверува дали неговата дејност е согласно интересите на здружените физички лица и на општеството. Со бришење од регистарот, правното лице *го губи статусот на постоење* и му престанува правната и деловна способност.

Правното лице ги има следните *белези или услови*:

- Остварување на некоја цел во општеството, што е клучно за тоа дали државата ќе дозволи негово основање;
- Членство и внатрешна организациска структура;
- Дејност;
- Средства - ресурси, опрема, деловни простории, финансии и сл.;
- Персонал - вработени и менаџмент, кој се грижи за раководење и претставување на правното лице, кон надвор и кон внатре;
- Нормативно определување, односно правни акти (статут) со кои подетално се уредуваат внатрешните односи и односите со државата и кои треба да се одобрени од надлежен државен орган;
- Единство - во правниот промет настапуваат, не како прост збир на физички лица, туку како посебен субјект и се инперсонални
- Идентитет, кој се разликува од идентитетот на членовите и
- Правна и деловна способност, за да може самостојно да стапи во правни односи, односно да воспоставува, менува и престанува меѓусебни права и обврски со други субјекти на правото, па и со физички лица (засновање работен однос, склучување договор за работа или купопродажен договор и слично).

Правното лице *одговара* за своите обврски со целиот движен и недвижен имот, има право да го заштити својот имот, право на тужба, враќање на преплатен данок итн. Тие се носители и на *обврски*: плаќање даноци, законско користење на финансиски средства, водење деловни книги итн.

Постојат следните **видови правни лица**:

- Јавни установи - државата, единици на локална самоуправа, јавни претпријатија и другите субјекти кои работат во јавниот сектор и вршат работи од јавен интерес;
- Приватни компании, образовни установи, спортски организации и здруженија кои вршат дејност во приватниот сектор и се делат на:
 - а) Профитни - комерцијални друштва и капитални друштва и
 - б) Непрофитни - хуманитарни, спортски, патриотски, идеолошки, социјални, професионални, пропагандни и други правни лица и
- Меѓународни правни лица - Организација на обединетите нации, Меѓународна организација на трудот, Меѓународниот монетарен фонд, Меѓународната банка за обнова и развој, Меѓународниот суд на правдата, Европската унија и други.

4.8.2.3. Застапници

Застапник е правно и деловно способно физичко лице кое во име на деловно способно правно или физичко, но отсутно лице или деловно неспособно физичко лице (дете) врши обврски во негов интерес, во негово име и за негова сметка. Правото на застапување се стекнува со закон или со договор. Бидејќи работи во име на застапуваното лице, при склучување на правно дело, за субјект се смета застапуваното лице, а не неговиот застапник. Пример, деловно неспособно или отсутно лице склучило договор за купопродажба и како сопственик на купената ствар, тоа е субјект на правото. Застапникот ги извршува правните дела во туѓо име и за туѓа сметка, со што сите правни последици од конкретното дело, склучено од застапникот, не се за него, туку на застапуваното лице.

Согласно тоа, постојат **два вида застапници**:

- **Законски застапник** се именува за правно неспособно лице, врз основа на закон, кој треба да ги штити неговите интереси, во име и за сметка на тоа лице. Пример, родителите се законски застапници на нивните малолетни деца, директори - на фирми или институции, ректори - на универзитети, декани - на факултети, лидери на политички партии – застапници на тие партии, старатели - на нивните штитеници, т.е. деца надвор од родителско згрижување, но и полнолетни лица лишени од деловна способност и слично и
- **Полномошник или договорен застапник** (адвокат или друго лице овластено да застапува), чие застапување се темели на полномошно

за застапување, добиено од друго, законски надлежно лице, со точно определени правни овластувања, врз чија основа стапува во правни дела, во име и за сметка на застапуваното лице.

4.9. Правни модалитети

Правниот модалитет значи споредна одредба во поединечниот правен акт, од чие остварување или неостварување зависи судбината на тој акт. *Најчесто ги среќаваме во приватно* – правните работи меѓу луѓето и во деловните односи меѓу правните субјекти и се застапени во граѓанското и облигационото право. Но постојат и *при донесување на поединечни правни акти на државни органи*. Таква е условната осуда, каде досудената казна затвор во траење од 6 месеци, не се извршува доколку осуденото лице во наредните две години не стори ново кривично дело, што е правен модалитет на главната казна, односно се менува начинот на извршување на главната казна и наместо во затворска установа, казната ќе ја отслужува на слобода. Тоа служи за прилагодување (индивидуализација) на казната на специфичните околности на случајот и природата на осуденото лице. Постојат следните **видови** правни модалитети:

- **Услов (conditio)**, како споредна правна одредба значи идна, неизвесна, но претпоставена состојба, настан или барање на една од договорните страни, која го условува остварувањето на правниот акт. Условот постои во два вида:
 - а) Одложен услов постои кога се одлага воспоставувањето на некоја правен однос, додека не се исполнат одредени посебни услови. Пример, станот ќе се даде на користење по исплатата на последната рата од договорот и
 - б) Раскинлив услов, кога правниот однос престанува ако не се исполнил некој од предвидените услови. Пример, облека нарачана преку интернет се враќа и договорот се раскинува, бидејќи истата не е од производител и со калитет, како во договорот.
- **Рок (tempore)** е споредна одредба според која се извршува или раскинува правниот акт по истек на одредено време и постои како:
 - а) Одложен рок – одлага извршување на правен однос за одредено време во иднина. Пример, договор на РСМ со странска компанија за градба на автопат се одлага за 5 години, поради пандемија и
 - б) Раскинлив рок - со чие настапување престанува да важи еден правен однос. Пример, општината издава дозвола за градба на

висококотници и ако истите не се изградат во предвидениот рок, дозволата за градба се одзема и истата се смета за неважечка и

- *Налог (modus)* е пренесување на правни овластувања од еден (налогодавач) на друг правен субјект (налогопримач) за вршење на одредени работи. Пример, лицето ММ му налага на компанија за брза пошта да ја испорача стоката на НН, иако претходно ММ и НН склучиле купородажен договор, во кој е предвиден условот транспортот на стоката да падне на товар на продавачот, со што ММ своите правни овластувања за тоа ги пренесува на трето лице.

5. Применување на правото

5.1. Поим и видови за примена на правото

Правото е создадено за да се применува, бидејќи со тоа се постигнуваат целите на правните норми. Примена на правото *значи* однесување на правните субјекти според правни норми. Тоа однесување може да биде според диспозицијата или со санкција на нормата. Во интерес на општеството е субјектите да се однесуваат во согласност со диспозицијата на нормата. Но, тоа е во интерес и на субјектите, кои избегнуваат примена на санкција, односно нејзиното присилно извршување.

Постојат следниве *видови* на примена:

1. Според односот на субјектот кон диспозицијата се дели на:

- Доброволна, ако субјектот свесно ја применува диспозицијата и може да биде:
 - а) Автономна, поради верување во оправданост на нормата или
 - б) Хетерономна, кога се применува поради страв од примена на санкција, а не поради верување во нејзината оправданост и
- Присилна - се применува доколку правниот субјект не се однесува според диспозицијата, врз него се применува санкција од државен орган и затоа се нарекува секундарна ефективност на правото.

За секое општество примарната примена е поважна, бидејќи се постапува според диспозиција, а не според санкцијата на правната норма;

2. Според бројот на норми кои се применуваат врз правниот однос, таа постои како:

- Исклучива, ако на еден правен однос може да се примени само една правна норма;

- Кумулативна, ако на тој однос се применуваат две или повеќе правни норми. Пример, ако некој сторил кривично дело против изборните права, за него ќе се применува само правната норма од Кривичниот законик. Но, доколку е сторена кражба, освен според кривичното право, врз сторителот ќе се применува норма и од граѓанско-правните прописи за надомест на штета;
- Алтернативна, ако на еден правен однос можат да се применат повеќе различни правни норми, при што на субјектот му се дава можност да се определи за една од нив по сопствено наоѓање. Пример, ако се бара отштета од солидарни должници, таа може да се бара од сите, од дел од нив или само од еден должник;
- Специјална, ако посебен пропис, кој регулира одреден однос, согласно принципот *lex specialis derogat legi generali* ја исклучува примената на општ пропис за тој однос. Пример, законот со кој се регулира рамноправната положба на вработените во државните органи се смета за посебен пропис во однос на законот со кој се уредуваат работните односи за сите вработени.

5.2. Процес на примена на правната норма

Процесот на примена на нормата се одвива во неколку фази или степени:

- **Утврдување на факти** за решавање на спорните прашања и избор на правни норми кои треба да се применат на тие прашања, односно подведување на случајот под одредени правни норми;
- **Изрекување правни последици**, односно решавање на тие прашања
- **Контрола од други органи** во второстепена постапка по жалба, изјавена против првостепен акт и се одвива преку повеќестепена проверка на актот, чија законитост е спорна. Пример, управен акт, чија законитост може да се провери, не само во управна постапка од втор степен, туку и во управен спор, поведен со тужба до надлежен суд против управниот акт од втор степен. Законитоста на актот може да се преиспита и со вонредни правни лекови.

Тоа значи дека примената на актот се реализира во повеќе поврзани и хиерархиски постапки (судска, управна, прекршочна и друга постапка).

5.3. Докази

Докази се материјални средства или човечки дејствија, со кои се утврдува постоење на правно-релевантни факти од што зависи примената на една

норма за решавање на конкретен случај. Правната норма не може да се примени, ако не се утврдат фактите, предвидени со неа. Некогаш се изведуваат повеќе, а некогаш помалку докази, во зависност од конкретен случај и фактите што треба да се утврдат. Пример, норма која предвидува право на редовни студенти да се сместат во студентски дом, може да се примени откако ќе се утврди фактот дека тие се редовни студенти.

Доказите имаат *две значења*:

- Како доказно средство: извештај, документ, сведоштво, вештачење
- Како резултат од изведените докази: содржина на документот, изјава на сведок, вештачење и сл.

Постојат *два вида* докази:

- *Директни* - се добиваат преку непосредно искуство и набљудување на работите. Пример, јавен обвинител, кој постапува во одреден предмет спроведува истрага на лице место, за да се увери во околностите под кои е извршено делото и
- *Индиректни*, кога надлежниот орган утврдува релевантни факти со посредство на други лица. Пример, сведочење на сведоци, вештачење, признание на обвинетиот и сл.

Доказната вредност на директните докази се смета за поголема од посредните докази, при чија примена треба да се внимава. Најчесто, во ист предмет може да се изведуваат и директни и посредни докази.

Оценката на доказите и нивната доказна сила, се врши на два начини:

- *Слободна оценка на доказите* (материјална вистина), кога судот или друг државен орган, по слободно уверување, го оценува секој доказ одделно и сите докази заедно. Но тоа не значи произволна оценка, бидејќи судот или друг орган, во образложението на актот мора да ги наведе причините врз кои се заснова слободната оценка, кои можат да подлежат на ревизија во втор степен. Ако тоа не е образложено, првостепениот акт може да се поништи или укине
- *Примена на одредени и однапред утврдени правила* (формална вистина), според кои судот или друг државен орган го зема спорниот факт како неспорен доказ, штом ќе се констатира постоење на определен број докази, независно од тоа дали судијата кој ја води постапката можеби не е убеден во вистинитоста на доказите.

Во современото право поголемо значење се дава на слободна оценка на доказите. Пример, двајца сведоци пред суд изјавиле дека го виделе лицето Н.Н. како го извршува убиството и тоа да се земе за точно, иако можеби и двајцата лажат за да го сокријат нивното учество во убиството.

5.4. Правни претпоставки

Правна претпоставка (презумпција) значи примена на правила, според кои, еден правно релевантен факт се смета за вистинит, иако не е докажан.

Тие постојат во **два вида**:

- **Соборливи**, се претпоставки што можат да се докажуваат и служат за да се определи врз кого во некој случај ќе падне товарот на докажување на односниот правно релевантен факт. Овде се поаѓа од тоа дека извесни претпоставки се точни во конкретниот случај, затоа што во животот тоа се нормални факти и затоа субјектот кој ја оспорува нивната точност, треба тоа да го докаже. Пример, презумпцијата на невиност на обвинетиот се смета за соборлива до утврдување на неговата вина со правосилна судска пресуда и
- **Несоборливи**, се претпоставки за кои не е дозволено докажување на точноста или неточноста на фактите на кои претпоставката се однесува. Со ова се повредуваат правата на субјектите, бидејќи тие претпоставки создаваат последици. Пример, во чл. 50 од Законот за семејство на РСМ се вели: „брачниот другар на мајката се смета за татко на детето родено за време на бракот или во рок од 300 дена по престанок на бракот“. Но, овие претпоставки денес се спорни.

5.5. Правни фикции

Фикција е правно-техничка алатка со која, она што не е точно, под одредени услови, се прогласува за вистина, иако се знае дека не е така. Тие постојат за полесно да се решат некои прашања и да се постигнат некои цели. Но, фикциите треба да се избегнуваат во правниот поредок и да се користат само за остварување на многу значајни цели. Пример, фикцијата во која зачатото дете, се смета за родено за заштита на неговите права врз основа на наследство. Со меѓународното начело на екстериторијалност, странска амбасада се смета за дел од територија на земјата на која ѝ припаѓа. Тоа значи дека кај фикцијата се замислува нешто неточно; а кај претпоставката се претпоставува дека нешто постои како точно и се дозволува или не се дозволува докажување на спротивното.

5.6. Важење на правото

Важење на правото значи дека тоа постои, дека има правна сила и дека субјектите на кои се однесува треба да постапуваат според него. Постојат следните **видови** важење на правото, кои се функционално поврзани:

1. *Правно* - е воспоставено од државата и се спроведува од неа. Нормите го регулираат човековото однесување во социјалниот живот и се однесуваат на законските овластувања и обврски кои произлегуваат од нив;

2. *Фактичко (материјално)* - кое постои, доколку правото навистина се применува, без оглед зошто се применува (верување во исправноста на законот, страв од санкции, од религиозни или други причини). Пример, нормите кои ги регулираат семејните односи имаат поинаков материјален аспект на важење, од нормите кои ги регулираат царинските односи;

3. *Морално* - кое укажува на постоење на морални причини за доброволно почитување на правните норми и произлегува од верувањето во нивната исправност. Овие три вида се функционално поврзани и

4. *Лично* - се однесува на лицата, за кои важат нормите и кои треба да се однесуваат согласно со нив, независно каде се наоѓаат. Тие може да се:

- Индивидуални и да се однесуваат на еден човек;
- Групни, за одредени занимања;
- За населението на една земја, заедница на земји или регион или
- За населението во светот (нормите во меѓународното право).

Најважни за важење на правото се територијалниот и временски аспект.

5.6.1. Територијално (просторно) важење на правото

Секоја норма **важи** на одредена територија и се применува на субјекти кои се наоѓаат на таа територија, а не и на субјекти, надвор од неа.

Но од овој принцип постојат следните **исклучоци**:

1. Кога во државата *се применуваат норми од меѓународното право* и тоа:

- Решавање на граѓанско-правни односи со странски елемент т.е. при судир на закони. За странски субјекти (физички и правни лица) или лица без државјанство (апатриди) се комбинира персоналниот со просторниот принцип во граѓанските и семејните односи, деловните односи, правото на глас и пасивното изборно право,

служење војска, стекнување определени звања и сл. Пример, ако две компании од различни држави склучат договор со кој ќе се утврди дека нивните спорови ќе се решаваат пред надлежниот суд на една од тие држави. Или кога две лица со различно државјанство (пример, Македонец и Французинка) сакаат да стапат во брак, се одредува според законите на чија држава тоа ќе го сторат и ќе се решаваат прашањата за нивните права и обврски.

- Начело на екстериторијалност (заедно со начело на персоналност) според кое странски дипломатски претставништва, со помош на фикција, се третираат како да се територија на нивните земји и
- За странски мисии или припадници на вооружени сили од други земји или воени сојузи, на пример, војниците на земјите од НАТО.

2. Во сложени држави или во унитарни држави со висок степен на децентрализација, начелото на територијалност се применува различно за цела држава и за територијалните единици, каде постои задолжителна обврска за сите за примена на правосилен и извршен поединечен правен акт од надлежен државен (управен или судски) орган. Пример, ако се склучи договор меѓу субјекти од различни територијални единици, одредбите од истиот ќе важат и ќе се применуваат, не само за нив, туку за територијата на целата сојузна држава. Но ако некои норми се врзани само за одредена територија, тие важат само за неа. Пример, ако физичко лице добие дозвола за основање на правно лице во одредена федерална единица, тогаш истата ќе важи само за таа територија, додека за другите територијални единици ќе му бидат потребни дополнителни дозволи.

5.6.2. Временско важење на правото

Временското важење на нормите **значи** дека тие можат да важат и да се применуваат само за одреден временски период и покажува кога почнува важењето и дејствувањето на правната норма и кога истото престанува.

Временското важење **зависи од видот на правните норми**:

- *Општите правни норми влегуваат во сила* после период, кој треба да помине од денот на нивното објавувањето во јавно гласило и
- За разлика од општите, *поединечните правни норми почнуваат да важат* од моментот на донесување на поединечниот општ акт во кој се содржани, односно од неговото изрекување, но и од моментот на објавување (пример, се објавува решение за именување на

службени лица на одреден државен орган), односно од денот кога е доставено до примачот (лицето на кое е наменето).

За временското важење на правните норми битни се **два моменти**:

1. *Стапување во сила* на нормите се врши така што се остава определено време од донесувањето и објавувањето на актот до неговото стапување во сила или до неговото важење. Овој временски период се нарекува закон во исчекување (*vacatio legis*) и се врши на неколку начини:

- Да биде определен во преодните и завршни одредби на актот и
- На општ начин – пример, во членот 52, став 3 од Уставот на РСМ се вели: „Законите влегуваат во сила најрано 8-от ден од денот на објавување, а по исклучок што го утврдува Собранието, со денот на објавувањето“.

Причината за *vacatio legis* е субјектите на п-то (оние за кои се наменети, но и државните органи) да се запознаат со нормите што треба да ги применуваат и да се подготват и оспособат за нивна примена, бидејќи не е доволно нормите само да се применуваат, туку тоа да се прави на правилен начин. Затоа сите правни акти се објавуваат во службено гласило (кај нас тоа е „Службен весник на РСМ“). *Vacatio legis* може:

- Да се скрати или да не постои, односно нормата да стапи во сила од моментот кога е донесена, поради важни состојби (вонредни околности) кога примената не трпи одлагање. Пример, закон за експропријација на земјиште, на кое ќе се гради автопат или
- Да се продолжи со реформи во правото или при донесување на сложени акти. Пример, при донесување на казнен или граѓански закон или закон за процесна постапка, при што е потребна подолга подготовка за примена и за запознавање од субјектите на правото.

2. *Престанок на важноста на нормата*, значи дека од тогаш правните субјекти не се должни да ја почитуваат. Секоја норма ќе важи додека постојат општествените односи што ги регулира. Со нивен престанок, престанува и важењето на нормата. Таа може да престане на два начини:

- Со изречно укинување на нормата (аброгација), каде во преодни и завршни одредби на законот се вели дека со стапување во сила на новиот закон, престанува важноста на поранешниот закон, при што точно се наведува називот на законот и кои норми (сите или одделни) од претходниот закон престануваат да важат или

- Со премолчено укинување (дерогација на нормата), кога новиот акт е спротивен со постоечкиот, но во него не се кажува изрично за укинување на претходниот акт и за конкретни норми, туку содржи норма која гласи „со стапување во сила на овој закон, престануваат да важат сите норми кои се спротивни со него“. Ако новата норма не кажува за судбината на постарата норма, тогаш се користат римските начела: повисок закон поништува понизок закон (*lex superior derogat legi inferior*); подоцнежен закон укинува претходен закон (*lex posterior derogat priori*) и специјалниот закон го укинува генералниот закон (*lex specialis derogat legi generali*);
- Со истек на време, ако нормата била донесена за одредено време
- Со револуционерно укинување на целиот правен поредок.

За разлика од општите правни акти; поединечните **безусловни норми** се применуваат само еднаш и престануваат да важат по примената. Пример, со враќање на долгот, нормата со која е воспоставен престанува да важи. Согласно начелата на хиерархија и субординација, нормата престанува да важи со донесување на друга норма со иста или поголема правна сила.

Иако по правило нормата се применува од моментот на стапување во сила, постои можност за **ретроактивна примена на правната норма**. Пример, некоја норма стапила во сила на 15 февруари 2023 година и во неа е предвидено дека под одредени услови, таа може да се применува и на случаите, пред тој датум, односно пред нејзиното стапување во сила. Тоа е *спротивно со начелото за правна сигурност* и владеење на правото и затоа треба да се применува многу рестриктивно и само во интерес на граѓаните. Во *кривичното право* тоа може да се дозволи само под услов:

- Казната во новиот закон да е поблага за сторителот на делото или
- Ако постапката, која е водена според претходниот закон не е правосилно завршена и се смета дека државата не е повеќе заинтересирана да штити општествен однос со таа норма, поради што е нелогично осудениот да се казни според построга норма.

Во другите правни гранки ретроактивноста е поприсутна. Пример, усогласување на пензиите со трошоците на живот се плаќа ретроактивно.

Ретроактивност постои и кај нормите на т.н. *интерпретативен закон*, кој толкува друг закон и е негов дел, што ги прави неговите норми што се донесени подоцна, како да се донесени порано, поради што важат од денот кога е донесен законот што се толкува со интерпретативниот закон.

5.7. Толкување на правото

5.7.1. Поим за толкување на правото

Толкувањето е клучно за примена на правото. За да се види дали фактите се поклопуваат со елементите, треба да се објаснат зборовите што ги опишуваат и да се најде вистинското значење на правната формулација.

Толкување на правото *се дефинира* како определување на вистинското значење на нормите и на нивната смисла и содржина, без што не е можна практична примена. Тоа се применува за сите норми, дури и за оние што навидум се јасни и разбирливи. Со читање на нормата, ние несвесно ја толкуваме. Но, некогаш за тоа е потребно знаење и примена на посебни правила, со кои се утврдува смислата на нормата, што најчесто се прави според текстот во кој е дадена и тоа на формален начин. Но истовремено, нормата се споредува и во однос на другите норми со кои е поврзана, во ист или во различни акти, но и во рамките на целиот правен систем, на кој припаѓа. За таа цел се користат *средства*, како што се: јазик, кодекс на значење на знаците, логика, правен систем, историја и цел на нормата.

Толкувањето има големо *значење за примена на правото*; бидејќи тоа е невозможно ако субјектот кој толкува, не го познава правото. Бидејќи повеќето норми се нејасни, тие не можат правилно да се применат, ако не се изврши нивно толкување. Негова цел е да утврди дали една норма има повеќе значења и да го избере она, кое е најповолно за околностите во кои таа се применува. Пример, во членот 9, став 2 од Уставот на РСМ се вели „граѓаните пред Уставот и законите се еднакви“. Со толкување се појаснува дека сите треба да ги имаат сите права, кои некој закон ги предвидува. Или во членот 56 став 1 се вели дека сите природни богатства, растителниот и животински свет, добра во општа употреба и предмети и објекти од особено културно и историско значење определени со закон се добра од општ интерес за Републиката и уживаат посебна заштита. Овде може посебно да се толкува секој израз: природни богатства, добро во општа употреба, добра од особено културно и историско значење, посебна заштита итн. Во член 52 став 3 од нашиот Устав се вели „Законите влегуваат во сила најрано осмиот ден од денот на објавувањето, а по исклучок, што го утврдува Собранието, со денот на објавувањето“. Овде треба да се протолкува кои се тие исклучоци и со што се оправдуваат.

Бидејќи законот е најважен правен извор, се смета дека толкувањето се однесува само на општите акти. Но тоа се врши и на поединечни норми

и тоа не само оние што ги создаваат државните субјекти, туку и од недржавни субјекти, при што, правилата на толкување се приспособуваат на секој конкретен случај. Исто така, некои сметаат дека се толкуваат само пишани норми, но можат да се толкуваат и обичајни норми, посебно во системите на обичајното право, каде тие се клучен правен извор.

Постапката за толкување следи правила и се состои од дејствија за утврдување на вистинско значење на нормата. Тие се преземаат:

1. *Во претходна постапка на толкување*, каде се утврдува:

- точниот текст на нормата и
- валидноста на нормата, затоа што се толкуваат само важечки норми, кои се во правна сила или

2. *Во главна постапка на толкување*, која се состои од:

- утврдување на јазичното значење на нормата, согласно со Кодексот на значења;
- утврдување на вистинското значење на правната норма;
- негирање на јазичното и вистинското значење на нормата за да се утврди дали двете значења се согласуваат или се разликуваат и
- корекција на јазичното со вистинското правно значење на нормата, ако тие две значења се разликуваат и ако постојат други услови.

5.7.2. Видови на толкување

Поделбата на толкувањето се врши според различни критериуми:

1. *Според опфат и ширина на толкување*, постојат следните видови:

- Толкување *во потесна смисла*, кога се толкува конкретна норма или групи норми, кои се поврзани меѓу себе;
- Толкување *во поширока смисла*, кога се толкува правото во целина и постои при правни празнини. Во земјите каде што обичајот е правен извор, предмет на толкување се и обичајните норми и
- *Тесно толкување на исклучоци* (исклучоци *non sunt extensionae*), според кое една норма, која е исклучок во однос на друга, поопшта норма, може да се толкува потесно, за да се утврди нејзиното вистинско, најтесно значење. Пример, ако е пропишано дека 18-годишен вработен не смее да работи ноќе, освен ако не врши работи од културата, спортот, уметноста и рекламирањето, јасно

е дека овој исклучок не може да се толкува широко и може да се смета дека тој работник може да работи ноќе и да врши задачи од во образованието, здравството, музичките активности и слично.

2. *Според субјектите кои толкуваат* постои толкување од страна на:

- **Државни органи**, кое е најважно и го пропишува однесувањето на сите правни субјекти во правните односи. Него може да го вршат *судовите*, кои тоа го прават во своето работење и *органите на управата*. Некои го поистоветуваат управното и судско толкување и тоа се нарекува службено, официјално толкување. Кај толкувањето најчесто постојат два субјекти, од кои едниот ја создава, а друг ја толкува нормата. Но некогаш самиот создавач, истовремено и ја толкува својата норма и се нарекува *автентично или вистинско толкување*. Пример, уредби толкува владата; општи подзаконски акти (наредба, статут, правилник, одлука итн) толкуваат државните органи, кои ги донеле; поединечните акти (судска пресуда, управно решение) ги толкува суд или надлежен повисок управен и судски орган. Нормата со која се толкува има сила на закон и е составен дел на законот кој се толкува. Актот со кој се врши автентично толкување е интерпретативен (толкувачки) закон (за општите акти) или интерпретативно правило (кога се толкува подзаконски акт) Бидејќи парламентот не може постојано да толкува, кај нас постои посебна законодавно - правна комисија, која во име на Собранието врши задолжително толкување.
- **Недржавни субјекти**, како што се организации, здруженија на граѓани и поединци. Секој *поединец*, пред да ја исполни обврската или да го прифати овластувањето, претходно размислува и ги толкува за себе нормите. За *разлика од толкување на државните органи*, кое е обврзувачко, толкувањето на недржавните субјекти не е обврзувачко за субјекти чие однесување го регулира, освен ако тие не се согласиле со него. Пример, ако договорните страни склучат анекс на купопродажен договор за негови измени, за да се отстранат некои дилеми за значењето на одредбите во основниот договор, тогаш е нормално самите да ги сметаат за обврзувачки, иако тие ги создале. Ако субјектите не се квалификувани за толкување, можат да бараат *правна помош* од стручни лица.
- **3. Научно (доктринарно) толкување** дава правната наука и може да се смета за независно и компетентно толкување, бидејќи го вршат експерти по право. И тоа *не е задолжително*, бидејќи

науката не може да биде творец на правото. Но има *значење*, бидејќи правната наука го изучува правото, го систематизира и преку толкување ја изложува и објаснува неговата содржина.

3. *Според начинот и целта на толкување*, постојат следните видови:

- *Јазично толкување*, се презема за да се утврди јазичното значење на правната норма согласно Кодексот на значења т.е. правилата на јазикот. Создавачот на нормата не е совршен познавач на јазикот, поради што толкувачот треба да им го најде вистинското значење на секој од елементите и врз таа основа да дојде до јазичното значење. Ако тоа е јасно, може да се пристапи кон негово споредување со вистинското значење на нормата. Но ако е нејасно, тоа мора да се разјасни со други средства за толкување. Постојат *три причини на нејасно јазично значење* на нормата. Тие се: во случај на правна празнина, кога нормата е бесмислена и кога е неодредена, односно кога има повеќе од едно значење, а не се знае вистинското. Пример, голема количина, значителна штета, голема вредност, значителна мерка, голема мерка, приближна вредност, вообичаен квалитет, работни услови, штета, одговорност итн.
- *Логичкото толкување* утврдува врска меѓу основната и споредна содржина на нормата. Со него се утврдува дали нормата противречи сама на себе или постои судир меѓу две или повеќе норми.
- *Објективно (целно) толкување* го дава значењето и цел на нормата.
- *Субјективно толкување* е она кое на нормата ѝ го дал доносителот и толкувачот е должен да се придржува кон тоа, бидејќи треба да биде заштитена вољата на доносителот, кој најдобро знае што е негов интерес и како да го заштити.
- *Систематско толкување* значи споредба на една норма со други норми во правниот систем и објаснува каков е контекстот со други законски одредби. Пример, ако во нормата стои дека вработен е физичко лице, термините не можат да се разберат. ако не се поврзат со други норми кои ги регулираат работните односи, но и со другите норми на правниот систем во целина, бидејќи нејасни се поимите физичко лице, работен однос, работодавач и слично.
- *Статичко толкување* го определува значењето на нормата што го има при донесувањето, со што се гарантира правната сигурност.
- *Еволуционо (динамично) толкување*, го определува значењето на нормата според моментот кога се толкува.

- *Историско толкување* значи дека нормата се толкува врз основа на историски (социјални) околности кои постоеле, не само при создавање на нормата, туку и во време на нејзиното толкување.

4. *Според заклучок што се донесува со толкување*, постои во два вида:

- *Заклучување од поголемо кон помало (Argumentum a maiori ad minus)* се состои во определување на нејзиното потесно и помало значење врз основа на поширокото и поголемо значење на една норма. Пример, ако на субјектот му се доделени поголеми права или овластувања, значи дека му се доделуваат и помали права или овластувања, иако тоа не е експлицитно наведено во нормата. Или ако на одреден субјект му се признае правото на сопственост на ствар, логично е да се заклучи дека и тој има право да ја користи таа ствар. Притоа, се споредуваат само работи од ист тип. Пример, не може да се споредува овластување на државата и овластување поврзано со употребата на одредена ствар.
- *Заклучување од помало кон поголемо (Argumentum a minus ad maiori)* е обратно од претходното и се состои во определување на неговото широко и поголемо значење врз основа на потесното и помало значење на нормата. Пример, погрешно е да се заклучи дека ако одредено лице ужива право да користи одредена работа, дека и тој има право да ја поседува таа работа.

5.8. Пополнување на правни празнини

Пополнувањето на правните празнини се смета за толкување на правото во широка смисла и *се состои од* примена на општи правни принципи за да се пополнат празнините кај конкретни норми, кои подетално ги регулираат овие случаи. Пример, такви *начела* се: непристрасност (се применува во кривична, граѓанска, вонпарнична, управна, прекршочна и дисциплинска постапка); дека секоја штета треба да се надомести (во граѓанска постапка); еднаква заштита на општествениот (јавниот) интерес и интересите на граѓаните (во управната постапка) и слично.

Аналогија е толкување по сличност и значи примена на правилото според кое, во случај кој не е регулиран со норма и постои правна празнина, применува норма која регулира сличен случај. Се прави разлика помеѓу:

- *Законска аналогија (analogia legis)* значи решавање на правно нерешен случај, според случај што претходно е решен и е сличен

со нерешениот случај. Пример, ако со закон е забранет лов на мечки, бидејќи се загрозени, тоа значи дека не е дозволен лов на уште поретко животно, како рис, иако тоа не е наведено и

- *Правна аналогија (analogia iuris)* - значи решавање на правно нерешен случај со логичко толкување на општите начела, врз кои почива целиот правен поредок на една земја. Пример, во отсуство на закон за недискриминација на половите, а за да се обезбеди рамноправност, на жената ѝ се овозможува да стане наследник.

Argumentum a contrario - за разлика од аналогијата, која укажува на толкување по сличност, ова значи толкување по спротивност, односно на случај кој не е регулиран со норма (односно кога има правна празнина), а кој е сличен на случај кој е регулиран со норма, се применува норма која е спротивна на нормата со која се утврдува регулираниот случај. Пример, ако нормата забранува одење по левата страна на улицата, а за десната страна ништо не кажува, врз основа на причината за спротивно, може да се заклучи дека е дозволено да се оди и по десната страна.

6. Правен систем

6.1. Поим за правен систем и систематизација на правото – методи и цели

Правен систем е логички среден, меѓусебно поврзан и хиерархиски систем на правни принципи и општи норми, за заштита и промовирање на безбедно живеење на луѓето во општеството. За таа цел, правниот систем ги зема предвид социо - економските и политички услови во општеството и врз таа основа прави збир на норми, кои му помагаат на општеството да ги постигне своите цели.

Систематизација на правото значи групирање на општите акти, како најмали делови, во помали или поголеми целини и создавање единствена и непротивречна целина. Пример, норми кои го казнуваат деликтното поведение на луѓето спаѓаат во казнено-правната област, а законите за облигации и наследување регулираат граѓанско-правна материја и се систематизираат во граѓанско-правната област. Но тие целини (елементи) не се строго поделени и освен разлики, постојат и допирни точки, што овозможува помалку општите целини да се групираат во поопшти, а овие да го обликуваат правниот систем како целина. Групирањето на нормите во поголеми целини се извршува преку анализа на нивната содржина, со што се откриваат нивните својства, а потоа со индукција и апстракција

се прави нивна синтеза. Со издвојување на поопштите од помалку општи норми тие се поврзуваат во помали или поголеми целини.

Иако систематизацијата на правото воглавно се потпира врз општи акти, таа **се однесува и на поединечните правни акти** поради три причини:

- Правните акти се носат поради регулирање на општествената стварност и односи, што не е можно без систематизирање и на поединечните акти и фактичкото однесување на луѓето, односно дали луѓето ги почитуваат или масовно ги кршат тие правни акти;
- Несовршеноста и постојаниот развој на секој правен поредок создава бројни правни празнини, кои се решаваат со донесување на поединечни правни норми и
- Постојат правни поредоци кои, наместо врз пишани извори, се засниваат врз обичајно право, односно врз поединечни акти (преседани), донесени од повисоки или највисоки судски органи.

Систематизацијата на општите норми ги овозможува следните **цели**:

- Го олеснува создавањето и практичната примена на правото;
- Пронаоѓање на општа правна норма што треба да се примени во конкретен случај;
- Побрзо и попрецизно утврдување на значењето на нормата;
- Полесно и побрзо откривање на евентуалните противречности и нелогичности во правниот систем (правните празнини);
- Отстранување на незаконитостите во правниот поредок и
- Специјализација на правници и практичари за различни правни гранки, како што се кривично, граѓанско, управно, трудово и други.

Систематизацијата на правото се врши со примена на **два методи**:

1. *Догматски метод*, кој правото го проучува и толкува преку утврдување на точното значење на нормите во правниот поредок и на поведението кое им го наметнуваат на луѓето, значењето на употребени знаци или зборови според кодексот на значења и со користење на други средства и

2. *Нормативен метод*, кој го проучува правото како нормативен систем со точно определена функција во општеството, неговиот нормативен состав (карактер и вид на општи норми), утврдува како се конституираат неговите составни елементи и нивните врски и односи, го расчленува правниот систем на делови и со споредување и изнаоѓање на нивниот

специфичен состав, за остварување на општествената функција на правото како целина. Со овој метод се утврдуват две компоненти:

- **Формално** – нормативна, преку која се систематизира правото на гранки, области, држави или како меѓународно право; го утврдува видот и карактерот на нормите, односно која е нивната правна сила во правниот поредок, како резултат на нивната хиерархиска и субординативна поставеност, односно се утврдува дека една норма (пример, уредба) е пониска од друга (пример, закон) и дека ќе се смета за непостојна, ако ѝ противречи на повисоката норма.
- **Материјално** – содржинска, со која се утврдуваат правните поими и односите меѓу нив, односно дека секоја норма се состои од диспозиција и санкција и преку нивна поврзаност се обезбедува нејзината општествена функција. Тоа значи дека за да се осознае суштината на правото, треба да се спореди со други слични појави и да се утврди по што се разликува од нив.

Систематизацијата на правото ја вршат следните **субјекти**:

- *Законодавното тело* на државата, преку уставот и законите, кои се хиерархиски поставени и систематизирани и каде нормите со помала правна сила мора да се во согласност со нормите со повисока правна сила, за правниот систем да дејствува како интегрирана, усогласена и неконтрадикторна целина и
- *Правната наука*, која поаѓа од содржината на правните норми и се заснова на толкување на општите и поединечни норми, кои ги пополнуваат правните празнини. Во оваа смисла, создавањето на правен систем е поврзано со толкување на правото, бидејќи тој е динамична и променлива појава.

Систематизацијата се прави според следните **критериуми**:

1. Според *степенот на општост*, во основата (на врвот) на правниот систем се наоѓаат најопштите норми - т.н. правни начела, под кои се наоѓаат помалку општи, а најдолу се нормите со најмало општо значење. Така, збирот од норми со најниско општо значење во правниот систем се основна, најниска целина, а на врвот на правниот систем се ставени целините со најопшти начела, врз кои почива целиот правен систем;
2. Според *својата содржина и содржината на односите што ги регулираат*, се утврдува хиерархиското место и правната сила на нормата

во правниот поредок, при што ќе бидат прогласени за неважечки нормите, кои не се во согласност со нормата со повисока правна сила и при систематизација, тие нема да се земат во предвид. Тоа е бидејќи ист настан, нормите го регулираат на ист начин и ист општествен однос или група односи, нормите ги регулираат според исти начела;

3. *Според сродноста на нормите*, односно според предметот и методот на регулирање се класифицираат сите норми што регулираат исти правни односи, на ист начин и според исти правни начела. Но кај ист предмет на регулирање и според различни правни начела, двете групи норми припаѓаат на посебни делови на правниот систем, кои тој предмет го регулираат на различни начини и според различни правни начела, со што се разликуваат различни систематизирани целини. Пример, имотно-правните односи можат да се регулираат според различни начела, иако станува збор за ист вид општествени односи. Во еден случај, тие можат да се регулираат како слободни односи меѓу субјектите и спаѓаат во граѓанското право; а во друг случај, како наметнати од државата и спаѓаат во управното или казненото право.

6.2. Делови (елементи) на правниот систем

Правниот систем, како и секој друг систем, се состои од елементи или делови, од кои, најмал елемент се **правните норми**, кои се поврзуваат и групираат во помали, а потоа во поголеми единици, кои се сметаат за **делови** (сегменти или елементи) на единствениот правен систем. Според содржината на нормите и природата на општествените односи што се уредуваат со нив, основни елементи на правниот систем се: правни установи, гранки на правото, правни области и правни семејства.

6.2.1. Правна установа

Правна установа (институт, институција) е збир на истородни норми, засновани на исти принципи, со кои се регулира ист општествен однос или дел од него. Пример, збирот од норми што регулираат договорни односи ја создава установата договор и определува: што е договор, под кои услови се склучува, кој може, а кој не смее да го склучи, како се склучува, кои се права и обврски на договорните страни, како престанува итн. Оваа установа е поширока од установите договор за продажба или за закуп на деловен простор. Установи во семејно право се: семејство, старателство, брак и посвојување, а во имотното право се: имот, држава, договор и сл.

Може да се зборува за установи од разни правни гранки, како што се: семејното, имотното, кривичното, трудовото, уставното и друго право.

Правните установи постојат во повеќе **видови**: поопшти, помалку општи, потесни, пошироки, повисоки, пониски итн. Пример, меѓу установите брак и договор, постојат разлики, бидејќи припаѓаат во посебни правни гранки и поаѓаат од различни начела; но се слични бидејќи регулираат слободни општествени односи од договорен карактер и нема принуда од државата.

6.2.2. Правна гранка

Правна гранка е збир од сродни правни институции, чии норми уредуваат сродни општествени односи. Порано, правниот систем беше составен од две правни гранки - кривично и граѓанско право. Но, со развој на правото и правната наука се создадоа нови гранки, како што се: уставно, управно, трудово, семејно, меѓународно приватно и јавно право итн. Пример, правната гранка семејно право ги опфаќа установите: брак, посвојување, старателство, права и должности на родители и деца итн. Во правната гранка граѓанско право се установите: купопродажба, сопственост, договор застареност итн. Во правната гранка кривично право се установите: противправност, вина, одговорност, нужна одбрана, итн.

Во поголемите правни гранки постојат **подгранки на правото**, како збир на норми кои регулираат сродни општествени односи, кои прераснуваат во посебни гранки. Пример авторско право, право за домување и правата од индустриска сопственост се подгранки на граѓанското право.

Бројот на правни гранки се разликува во разни држави, во зависност од општествените околности. Во ист правен систем некои гранки можат да се укинат или да се основаат нови, една гранка да се раздвои на две или повеќе нови гранки, па дури и да преминат во друга правна област или повеќе гранки да се спојат во една гранка, што зависи од создавањето или исчезнувањето на некои општествени односи.

6.2.3. Правна област

Правна област е најширок елемент на правниот систем и е збир на правни гранки, кои врз основа на исти начела регулираат иста област на општествени односи. Тоа се:

1. **Внатрешно право** е збир на норми кои ги регулираат општествените односи во една држава и се состои од сите позитивни и конкретни гранки: уставно, казнено, граѓанско, управно, работно и други. Тоа постои како:

- *Државно право* е збир на норми кои ги создаваат и применуваат надлежните државни органи и регулираат општествени односи и
 - *Автономно право* е збир на норми, донесени од недржавни (автономни) субјекти (општествени организации, поединци и други), за да се регулираат нивните меѓусебни односи, права, обврски и одговорности. Во современи услови, тоа добива сè поголемо значење. Покрај колективните договори, извори на автономното право се и општите акти на претпријатието (статут, правилници за: внатрешна организација и систематизација на работните места, за заштита при работа, за дисциплинска и материјална одговорност, за работа и сл.), општи акти на други недржавни организации, трипартитни договори меѓу државата, синдикалните организации и здруженија на работодавачи, акти на релевантни меѓународни здруженија итн;
 - *Јавно право* е збир на норми кои ги регулираат односите меѓу државата и поединецот, организацијата и функционирањето на државата и јавните услуги. Тоа се: уставното, управното, судското и кривичното право, каде доминираат јавно-правни елементи и
 - *Приватно право* е збир на норми, кои ги регулираат односите меѓу државата (која не се јавува во улога на носител на власта, туку како приватно лице) и поединецот, како и односите меѓу самите поединци. Во приватно право се вбројуваат имотно – правните гранки, како што се: граѓанското, семејното, трговското право и слично, каде доминира приватност во односите.
- Поделбата на јавно и приватно право ја вовеле римскиот правник Домициј Улпијан, кој го подели правото на *ius publicum* и *ius privatum*. Подоцна оваа поделба се релативизира, бидејќи државата стана субјект во сите општествени домени, а јавното право го зголемува своето влијание и во гранките на приватното право, како што се: семејното, трудовото и трговското право.

2. Меѓународно право е збир на норми (институции) кои ги регулираат меѓународните, односно меѓудржавните односи (спорови) и односите меѓу државите и меѓународните институции (ООН, ЕУ, НАТО и други воени и меѓународни сојузи, Меѓународниот суд на правдата итн.), а до одреден степен - и односите меѓу државите и поединците. Основни меѓународни правни акти се: договори (билатерални, мултилатерални), повелби, декларации, конвенции, резолуции, препораки и меѓународни обичаи. Меѓународното право постои во следните видови:

- *Меѓународно приватно право*, кое го сочинуваат нормите кои ги регулираат односите меѓу приватни субјекти од различни држави, но и односите помеѓу самите држави, кога тие не се јавуваат како носители на власт, туку како странки во правните односи;
- *Меѓународно јавно право*, кое регулира односи меѓу јавни меѓународно-правни субјекти: држави, меѓународни организации и специјализирани организации (УНИЦЕФ, УНЕСКО, Светската организација на Црвениот крст и Црвената полумесечина итн). Се создава преку ратификација на меѓународните договори и други меѓународни акти, кои се преточуваат во внатрешното право.

3. **Материјално право** е збир на норми кои ги регулираат правата и должностите, односно правилата на однесување на правните субјекти во општеството. Тоа вклучува кривично, граѓанско, уставно и други правни гранки. Пример, правата и обврските на брачните другари или родители кон деца и обратно; обврска за исполнување на договорите итн. Или казненото право определува кривични дела и санкции за прекршителите. Овие норми се примарни, бидејќи ја сочинуваат суштината на правото.

4. **Формално или процесно право** е збир на норми, кои ги регулираат постапките и начинот на остварување на правата и обврските, утврдени со материјално-правните норми. Тоа се: кривично и граѓанско процесно право, управна постапка и сл. Бидејќи го претпоставува остварувањето на материјалното право, се нарекува и секундарно право. Пример, казненото процесно право го регулира текот (процесот) на постапката, низ кој ќе се утврди дали обвинетиот сторил кривично дело и под кои услови; врз основа на што ќе му биде изречена санкција или ќе биде ослободен.

6.2.4. Правни семејства

Денес правните системи се групираат во следните правни семејства:

1. **Европско континентално правно семејство** или систем на цивилно право е поврзан со грчко-римското правно семејство и *се разви* врз основа на римското право од V век, за време на римскиот император Јустинијан (483-565 н.е.), кога правилата и прописите биле кодификувани во Кодекс. Иако е најзастапен во Европа, постои и во неевропските земји, кои се под негово правно влијание. Негов основен белег е што се заснова на пишано кодифицирано право, а не на пропис, создаден од судија. На врвот на *хиерархијата на правни извори* е уставот, кој е највисок правен акт, потоа ратификуваните меѓународни договори, закони и подзаконски

акти. Покрај државното право, во правниот систем голема улога има и правото создадено од недржавните субјекти. Тој ги има следните *белези*:

- Важност на актите, донесени од надлежен законодавен дом преку „кодификација“, како што е на пример кривичниот законик. Овие правила се применуваат од судиите во решавање на спорите, кои не се обидуваат да ги променат со сопствени прописи, како во обичајното право. Тие можат да дадат свои толкувања на законот, но тоа не е обврзувачко, освен за страните во спорот;
- За судии може да се назначат лица кои имаат специјализирано знаење од која било област. Пример, инженер, доктор или научник може да стане судија. Не постои услов да се студира право како посебна дисциплина и потоа да се практикува во судот. Судиите на повисоките судови или основните судови се назначуваат од различно потекло и без диплома по правно образование;
- Судиите не носат закони и нивните пресуди не носат овластување, освен во судски спор. Тие само ги применуваат законите, донесени од законодавниот дом. Пресудите од повисоките судови немаат статус на „судски преседани“, како во обичајното право. Тие се почитуваат од судиите во други случаи, но не се обврзувачки и
- Инквизиторен пристап на судската постапка, каде за разлика од пасивната улога на судиите во контрадикторната постапка, овде судиите играат активна улога во откривање на вистината. Судиите не се само посредник меѓу обвинителот и одбраната, туку самите активно го истражуваат случајот во соработка со странките и се обидуваат самите да ја утврдат вистината со собирање докази.

2. *Англо-американско (англосаксонско) правно семејство (Common Law)* *потекнува* и се применува во Англија, во државите кои биле и се во унија со неа и во САД. Во најголем дел, тоа *се заснова на* правила што ги создале англиските судови низ историјата. Значајна улога во тој систем има поделбата на обичајно право и правото на еднакви можности, како и статутарното право. Основен *правен извор* не е пишаното кодифицирано право, туку судскиот преседан. Обичајното право *може да се подели на*:

- Обичаи без санкција, кои се незадолжителни и се почитуваат поради притисокот на јавното мислење – т.н. позитивен морал и
- Обичаи со санкција, кои ги спроведува државата и постојат како:
 - а) Правни, кои делуваат како обврзувачко владеење на правото. Тие се признати од судовите и се дел од правото на земјата и

б) Конвенционални, кои се обврзувачки поради договор меѓу страните, а не поради правно овластување, кое тие го поседуваат.

Обичајното право ги има следните заеднички *белези*:

- Авторитет на пресудите, донесени од повисоките судови и трибунали, кои треба да ги почитуваат пониските судови во сличен случај – т.н. судски преседани. Во спротивно, пресудите на понискиот суд може да бидат оспорени и ништовни;
- Судиите не може да се лаици или научници, туку мора да се со диплома по право. Ова води до подобар квалитет на расудување;
- Контрадикторен систем на судска постапка, каде што страните во спорот се однесуваат како противници во судот и се борат да го добијат случајот. Судијата во судница се однесува како неутрален набљудувач и само ги цени доказите што ги презентираат страните;
- Ако судиите најдат празнини во актите, донесени од законодавниот дом, тие можат да направат толкувања за да ги пополнат истите.

3. *Други правни семејства* се; а) исламско (шеријатско); б) хинду; в) кинеско (конфуцијанско) и г) јапонско правно семејство.

4. *Хибридно (мешовито) правно семејство* е концепт во кој коегзистираат двата правни системи - и обичајното, и граѓанското право. Неспорно е дека двата системи во последно време сè повеќе се приближуваат. На пример, правните системи на Луизијана во САД, Квебек во Канада, Шкотска во Обединетото кралство итн.

5. *Меѓународен (глобален) правен поредок*, кој во современи услови добива поголемо значење, бидејќи промовира интеракција меѓу нациите, меѓународните институции и организации, заради обезбедување на мир и безбедност во целиот свет. Овој правен систем се заснива врз 4 основи:

- *Улогата на меѓународните договори* меѓу државите или меѓу држави и меѓународни организации, регулирани со меѓународното право и кои ги обврзуваат државите. Ако не ги почитуваат, тоа би значело прекршување на договорот и земјата што тоа го направила, ќе сноси одговорност. Основен принцип на овој систем е дека „Договорите мора да се почитуваат со добра волја“;
- *Улогата на ООН* и нејзините органи, специјализирани агенции, комитети и комисии во зачувување на меѓународниот мир;

- Улогата на ЕУ, како регионална меѓународна организација, чиј правен систем со Лисабонскиот договор од 2009 година, има примат над националните правни системи. Клучните принципи на правото на ЕУ ги вклучуваат основните права, кои се гарантирани со Повелбата за основните права и кои произлегуваат од уставните традиции, кои се заеднички за државите на ЕУ. Договорите се примарно законодавство на ЕУ, поддржано со секундарно законодавство (регулативи, директиви и одлуки). ЕУ е надлежна да создава правила во форма на регулативи, а овие правила се обврзувачки не само меѓу земјите-членки, туку и за внатре во земјите-членки, односно правните субјекти на земјите-членки. ЕУ донесува и директиви, кои ги обврзуваат земјите-членки да креираат правила за цели што се специфицирани од ЕУ.

НАМЕСТО ЗАКЛУЧОК – ЗНАЧЕЊЕ НА ПРОФЕСИЈАТА ПРАВНИК

Правото е едно од најмоќните општествени индикатори за прифатливо и неприфатливо однесување. Тоа е најзначајна општествена институција за решавање на спорови, а во своите правила и процедури содржи начини и средства – како да се постапува со прекршувања на законите.

Правниците како негови креатори и корисници, формираат важна група на професии, бидејќи се одговор на општествените потреби. Спорови се јавуваат во сите сегменти на општеството - од распаѓање на брак до кривични пријави, од оспорени тестаменти до комерцијални трансакции. Проблемот е што во многу случаи решението на спорот не може да се одреди како математичка равенка. Повеќето случаи вклучуваат прашања за општествените вредности, од кои основна е потребата за „правда“. Правото ги отелотворува доминантните општествени норми и вредности, а правниците во нивната секојдневна работа служат за одржување на тие вредности преку нивната функција за спроведување на правото.

Правниците се перцепираат себеси како „професионалци“, кои поседуваат специјализирано знаење и способност да ги решаваат проблемите во општеството. Социолошките анализи сугерираат дека правниците се идентификуваат со својата професија поради следните пет својства:

- Владеење со теоретско и специјализирано знаење за правото;
- Професионален авторитет;
- Одобрување и поддршка од заедницата;
- Ригорозен етички кодекс кој ги регулира нивните активности и
- Професионална правна „култура“.²⁷

Правниците владеат со стручно знаење, кое им овозможува да ги идентификуваат проблемите и да ги решат со примена на објективно, научно знаење.²⁸ Освен тоа, тие често се вклучени во донесувањето вредносни проценки за клиентите и нивните проблеми. Клиентот може да побара постапка за развод на брак, но скршениот брак, сепак, не е како скршена нога во медицината и не е лесно да се утврди дека бракот се распаднал. Дури и кога е избрана таа „дијагноза“, може да се избере соодветен „третман“ од низа можни начини за справување со проблемот,

²⁷ E. Greenwood, 'Attributes of a Profession' (1957) Social Work, July; G. Millerson, The Qualifying Associations, 1964, Routledge and Kegan Paul, p. 4

²⁸ R. Dingwall and P. Lewis (eds), The Sociology of the Professions: Lawyers, Doctors, and Others, 1983, Macmillan

од убедување на клиентот дека помирувањето е посоодветно од развод, до прифаќање на молбата на клиентот дека треба да се поведе постапка за раскинување на бракот. Кое решение и да биде понудено од адвокатот, нема да е резултат на тешки и брзи правила, туку на „професионално расудување“ за тоа што сака или што му треба на клиентот.

Се разбира, најважниот сегмент во градбата на нивната легитимност треба да биде нивното чувство за правичност, а правната професија од правните субјекти да биде перцепирана како општествено корисна и потребна. Само така професијата правник ќе може да го добие и сочува своето „место под сонцето“, кое навистина го заслужува.

ЛИТЕРАТУРА

1. Akkermans Bram, Hage Jaap, Introduction to Law, Springer International Publishing Switzerland 2014
2. Бајалциев Д., Мицајков М и други „Вовед во правото“, Скопје 2009 година
3. Bix B, Jurisprudence-Theory and context, 6th ed. Sweet & Maxwell, London 2012
4. Blagojević Slobodan, Uvod u pravo, Visio mundi Academic press, Novi Sad, 1994
5. Вељановска Светлана, Судски систем, 2019, Кичево
6. Габер Стеван, Увод во државата и правото, Скопје, 1980
7. Габер Стеван, Теорија на државата и правото, Скопје, 1986
8. Čavoški Kosta, Uvod u pravo, Beograd, 1994
9. Čavoški Kosta, Pravo kao umeće slobode, Beograd, 1994
10. Deutsch K.B., Politics and Government, Boston, 1976
11. Dimitrijević Momčilo i Simić Miroljub, Uvod u pravo, Bona Fides, Niš, 2001
12. Dingwall R. and Lewis P. (eds), The Sociology of the Professions: Lawyers, Doctors, and Others, Macmillan, 1983,
13. Диверже Морис, Увод у политику, Београд, 1966
14. Dworkin R, Taking rights seriously. Duckworth, London, 1996
15. Finnis J, Natural law and natural rights, 2nd edn. Oxford University Press, 2011
16. Friedman, L. M. The Concept of Legal Culture: A Reply, in Comparing Legal Cultures 34 (Nelken, D. ed, 1997)
17. Fuller Lon, The Morality of Law, New Heaven, Lonodn, 1969
18. Harris Phil, An Introduction to Law, Seventh Edition, Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York, 2007
19. Harris P. J. and Buckle J. D., 'Philosophies of Law and the Law Teacher', 1976
20. Hart HLA (2012) The concept of law, 3rd edn. Oxford University Press, Oxford
21. Hayek F, Poredak slobode, Novi Sad, Global Book, 1960 & 1998, studymore.org.uk/yhayek.htm
22. Hayward Jack and Page C. Edward (eds.), Governing the new Europe, 1995

23. Heywood A., Political Ideas and Concepts, An Introduction, The Macmillan Press Ltd, London, 1994
24. Камбовски, В. „Судски систем“, 2 август, Скопје 2010
25. Камбовски, В. Крстаноски М. Казнено право-општ и посебен дел, Правен факултет – Кичево, 2009
26. Kelzen Hans, Opsta teorija prava i drzave, Beograd, 1991
27. Климовски Саво, Уставно право и политички систем, Скопје 2006
28. Kulić Živko, Kulić Mirko Uvod u pravo, Evropski univerzitet Brčko distrikta, Banja Luka, 2015
29. Kuzej, Pavčnik, Perenić, Uvod u pravoznanstvo, Ljubljana, 1996
30. Legrand, Pierre, "The Impossibility of Legal Transplants." Maastricht Journal of European and Comparative Law No. 4, 1997
31. Llewellyn K., „The Normative, the Legal, and the Law-Jobs: The Problem of Juristic Method“, Yale LJ, 1940
32. Lloyd Denis, The Idea of Law, London, 1964
33. Lukić, D Radomir, Teorija države i prava, Beograd, 1976
34. Lukić, D Radomir, Politička teorija države, Beograd, 1979
35. Lukić, D Radomir, Uvod u pravo, 1988
36. Lukić Radomir, Uvod u pravo, Naučna knjiga, Beograd, 1991
37. Lukić Radomir i Košutić Budimir, Uvod u pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2004
38. Мејно Жан, Увод у политичку науку, Београд, 1960
39. Mathijsen Paul, A guide to European Union Law, London, 1995
40. Michaels Ralf, Legal Culture, Oxford University Press, 2011
41. Неделкова Лидија, „Улога на Врховниот суд во обезбедување единство во примената на законите“, МАНУ, 2014
42. Neumann S, Toward a Theory of Totalitarianism, Der demokratische Dekalog: Staatsgestaltung im Gesellschaftswandel. In : Richard Löwenthal (ed.), Die Demokratie im Wandel der Gesellschaft, Berlin 1963
43. Ортаковски, В., Миленковска, М., „Меѓународно јавно право“, Факултет за безбедност - Скопје, Скопје, 2014
44. Павловска-Данева, А. „Управно-правна заштита на граѓаните во Република Македонија: нови законски решенија за старите проблеми во управната постапка“, МАНУ, Скопје 2014

45. Pound Roscoe, Theories of Law, A New School of Jurists," Nebraska University Studies, IV, 249, 1904
46. Pupiћ Borivoje, Uvod u pravne nauke, Beograd, 1980
47. Radbruch Gustav, Filozofija prava, Beograd, 1986
48. Ros Alf, Pravo i pravda (preveo Milorad Ivović), Podgorica, 1996
49. Simmonds N.E, Central Issues in Jurisprudence: Justice, Law and Rights, London, 1986
50. Summers R., 'The Technique Element in Law', 59 Calif LR, 1971
51. Tadić Ljubomir, Filozofija prava, Beograd, 1996
52. Tadić Ljubomir, Nauka o politici, Beograd, 1996
53. Tamanaha Brian, "A Concise Guide to the Rule of Law," Legal Studies Research Paper no. 07-0082 (St. John's University School of Law, NY, Butterworths, 2007
54. Tasić Đorđe, Rasprave iz filozofije i teorije prava, Beograd, 1992
55. Twining W. and Miers D., How to Do Things with Rules, 1999
56. Weiler John, The Constitution of Europe, Cambridge, 1999
57. Žižić Milorad, Uvod u pravo, Pergament, Priština, 1998
58. Višković Nikola, Pojam prava, Split, 1988
59. Vukadinović Gordana, Izbor tekstova iz teorije prava, Beograd 1989
60. Životić Miladin, Moralitet, legalitet, legitimitet, Beograd, 1990
61. Фрчкоски Д. Љубомир. Меѓународно јавно право, Скопје 2012

ПРАВНИ ДОКУМЕНТИ

1. Устав на Република Северна Македонија („Службен весник на Република Македонија“ бр.. 52/91 и неговите амандмани објавени во „Службен весник“ бр.01/92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09, 13/09 и 49/11)
2. Закон за Собранието на Република Северна Македонија („Службен весник на Република Македонија“ број 104/09 и „Службен весник на Република Северна Македонија“ број 14/20, 174/21 и 298/21 и 67/22)
3. Закон за Владата на Република Северна Македонија („Службен весник на Република Македонија“ бр. 59/00, 26/01, 13/03, 55/05, 37/06, 115/07, 19/08, 82/08, 10/10, 51/11, 15/13, 139/14, 196/15, 142/16, 140/18 и 98/19)
4. Закон за судовите, („Службен весник на Република Македонија“, бр. 58/06, бр. 35/2008, 150/10, 83/18 и 198/18

5. Закон за Судски совет, („Службен весник на Република Македонија“ бр. 100/11)
6. Закон за народниот правобранител, („Сл. весник на Република Македонија“, бр.60/03, 114/09, 181/16, 189/16, 35/18),
7. Закон за внатрешни работи, („Службен весник на Република Македонија“ бр.11/18)
8. Закон за полиција („Службен весник на Република Македонија, бр.114/06, бр.6/09, бр.145/12, бр.41/14 и бр.33/15)
9. Кривичен законик на Република Северна Македонија, („Службен весник на Република Македонија“, бр. 37/96, бр. 80/99, бр. 4/02, бр. 43/03, бр. 19/04, бр. 81/05, бр. 60/06, бр. 73/06, бр. 7/08, бр. 139/08, бр. 114/09, бр. 51/11, бр. 135/11 , 185/11, бр. 142/12, бр. 166/12, бр. 55/13, бр. 82/13, бр. 14/14, бр. 27/14, бр. 28/14, бр. 115/14, бр. 132/14, бр. 160/14, бр. 199/14, бр. 196/15, бр. 226/15, бр. 97/17 и бр. 248/18)
10. Закон за кривичната постапка („Службен весник на Република Македонија“ бр.150/10, бр. 51/11, 100/12 и 142/16)
11. Закон за парничната постапка, (“Службен весник на Република Македонија” бр.79/05, бр.110/08, бр.83/09, бр.116/10 и бр.124/15)
12. Закон за вонпарнична постапка („Службен весник на Република Македонија“, бр.09/08)
13. Законот за општа управна постапка, („Службен весник на Република Македонија“ бр.145/15)
14. Закон за организација и работа на органите на државна управа („Службен весник на Република Македонија“ бр.58/00, бр.44/02, бр.82/08, бр.167/10 и бр.51/11)
15. Закон за управните спорови, („Службен весник на Република Македонија“, бр.159/19)
16. Закон за облигационите односи, („Службен весник на Република Македонија“ бр.18/01, бр.4/02, бр.5/03, бр.84/08, бр.81/09, бр.161/09, бр.23/13, бр.123/13)
17. Законот за извршување („Службен весник на Република Македонија“ бр. 35/2005; бр. 50/2006; бр. 129/2006; бр. 8/2008; бр. 83/2009; бр. 50/10; бр. 83/10; бр. 88/10 и бр. 171/10)
18. Закон за извршување на санкциите („Службен весник на Република Македонија“ бр. 99/19)
19. Закон за извршување на одлуките на Европскиот суд за човекови права („Службен весник на Република Македонија бр.67/09)

20. Европска конвенција за заштита на човековите слободи и права, Рим 1950 и Протоколите број 11 и 14 со протоколите број 1, 4, 6, 7, 12 и 13, Закон за ратификација на конвенцијата и нејзините протоколи од Република Македонија, Службен весник број 11/97, www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf
21. The Treaty of Maastricht on European Union (TEU), 1992 February, https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/.../treaty_on_european_union_en.pdf
22. International Covenant on Civil and Political Rights (1966), General Assembly Resolution 2200A, <https://www.ohchr.org/Documents/ccpr.pdf>
23. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice, San Francisco, 1945 <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>
24. Универзалната декларација за човекови права, усвоена и прокламирана од Генералното собрание на ООН со резолуција број 217A (III) на 10 декември 1948
25. Declaration on the right to Development, 41/128 https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Development/DeclarationRightDevelopment_en.pdf

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

1. http://ustavensud.mk/?page_id=4609
2. [www.hudoc.echr.coe.inteng#{%22itemid%22\[%22001-5198%22\]}](http://www.hudoc.echr.coe.inteng#{%22itemid%22[%22001-5198%22]}) , European Court of Human Right,
3. <https://tjrs.monticello.org/letter/1305> Extract from Letter of Thomas Jefferson to Thomas Mann Randolph New York May 30. 1790
4. <http://pravda.gov.mk/presudi2012.asp?lang=mak&id=7003>
5. <https://rm.coe.int/pdf/168075d656>
6. <https://stanford.edu/> Stanford Encyclopedia of Philosophy
7. www.eur-lex.europa.eu Веб страната на ЕУ EUR-Lex,
8. https://ec.europa.eu/commission/index_en

РЕЦЕНЗИЈА
НА РАКОПИСОТ „ВОВЕД ВО ПРАВОТО - ПРАКТИКУМ“ ОД
АВТОРОТ

Професор д-р Никола Тунтевски

Врз основа на Одлуката бр 02 - 96/10 од 19.02.2024 година, Наставно-научниот совет на Правен факултет-Кичево при Универзитетот „Св. Климент Охридски“ - Битола, за членови на Рецензентската комисија за рецензирање на ракописот „Вовед во правото - Практикум“ од авторот професор д-р Никола Тунтевски, наменет за студентите на студиската програма „Правни студии“ (прв циклус студии) на Правен факултет –Кичево избрани се:

1.Д-р Насер Адеми, редовен професор на Правен факултет, Државен универзитет во Тетово, Република Северна Македонија

2.Д-р Светлана Вељановска, редовен професор на Правен факултет - Кичево, Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Република Северна Македонија

По добивањето на ракописот и неговото детално разгледување и анализа, до Наставно-научниот совет на Правен факултет Кичево, рецензентите го поднесуваат следниов

ИЗВЕШТАЈ

I. Општ дел

Основни податоци за ракописот

Назив на ракописот:	Вовед во правото - Практикум
Назив на предметната програма:	Вовед во правото (ПФ 101)
Назив на студиската програма:	„Правни студии“ (прв циклус студии)
Фонд на часови и ЕКТС-кредити (доколку ракописот е наменет за	Предметот Вовед во правото се слуша во прв семестар на прв циклус студии во студиската програма „Правни студии“ и носи 6 ЕКТС кредити

повеќе предмети, да се наведат сите предмети):	
Реден број на изданието:	Прво издание
Општи податоци за ракописот:	Учебното помагало со наслов „ВОВЕД ВО ПРАВОТО – ПРАКТИКУМ“, од авторот професор д-р Никола Тунтевски, кој е предаден на рецензија содржи 230 страници (формат Б5 ЛИС), напишани на компјутер, со големина на фондот 12 со стандардни маргини и претставува систематска целина, структурирана во меѓусебно поврзани делови, кои се правилно обележани и распоредени.

РЕЦЕНЗЕНТИ

1. Проф. д-р Насер Адеми, с.р.

2. Проф. д-р Светлана
Вељановска, с.р.

ПОСЕБЕН ДЕЛ ОД РЕЦЕНЗЕНТОТ ПРОФЕСОР Д-Р НАСЕР АДЕМИ

Краток опис на содржината:	Ракописот со наслов „ВОВЕД ВО ПРАВОТО - ПРАКТИКУМ“, од авторот д-р Никола Тунтевски е систематизиран во четири делови, при што секој дел преку насловите и поднасловите овозможува препознавање на тематскиот концепт и адекватно и целосно перцепирање на она што се презентира во нив. Првиот дел, насловен како „Вовед во правото како научна дисциплина“, претставува воведен дел со вообичаено конципирање и прикажување на она што следи натаму и за што всушност е структурирано учебното помагало. На почетокот, на научно фундиран начин се дефинирани основните спознавања за правото и неговото место во системот на општествените науки. Во продолжението, се обработени: предметот, потеклото и методолошките пристапи на воведот во правото. Вториот дел носи работен наслов „Вовед во државата“ во кој авторот се осврнува на: поимот и настанокот на државата, преку презентирање на нејзините белези, организација и облици на политички режими. Во продолжението се поместени и на мошне еклатантен начин се претставени принципите на поделба и единство на власта, преку појаснување на концептите на демократските политички режими, односно автократијата како нејзина спротивност. Всушност, тука се појаснети монархијата и републиката како најчести облици на владеење во современиот свет денес. Во тој контекст е и разработката на посебните облици на државно уредување, како што се унитарните и сложените држави со посебен осврт на Европската унија како
---------------------------------------	---

	специфичен облик на едно континентално поврзување. Во третиот дел, насловен како „Взаемно влијание меѓу државата и правото“ авторот ги објаснува владеењето на правото или правната држава преку презентација на основните белези на владеењето на правото, односно релацијата на државата и правото, а во тој контекст и човековите права и слободи, преку појаснување на концептот на нивната заштита и реалните граници до каде тие може да пенетрираат. Во делот „Вовед во правото“, се зборува за општествените норми, односно за правото како општествен поредок на правни норми. Во тој контекст е и успешната презентација на дефинирањето на правото, правниот поредок и правната норма како посебни институти. Во заокружување на концепцискиот приод на овој дел се појаснети и правните акти преку анализа на нивните белези, форма, содржина и начинот на нивно донесување. Правниот однос со своите белези, елементи, субјекти, односно неговата заштита преку институциите на државата, се појаснети на компаративен начин, на што се надоврзува и примената на правото и правниот систем, преку правната установа, правна гранка, правна област и правни семејства. Авторот го завршува ракописот со размислување за значењето на професијата правник, во кој сублимирано - и просторно и временски ја дефинира потребата од еволуција на поимот, како и местото и значењето на оваа професија.
--	---

Оцена за усогласеноста со предметната програма:	Опфатените теми и содржината на ракописот, во целост содејствуваат со потребите на студентите на прв циклус студии и со целите на предметната програма.
Оцена на ракописот:	Ракописот „Вовед во правото – Практикум“ од д-р Никола Тунтевски претставува самостоен научен и стручен труд, кој што на експликативен и содржаен начин ги обработува основните поими и институти на државата и правото. При изработката на учебното помагало, авторот користи богата и релевантна, домашна и странска литература, нормативни акти и електронски извори на податоци, кои ги обработува и пренесува на изразито јасен и концепциски прифатлив начин и со современ аналитички и компаративен пристап. Со тоа, авторот во значителен обем придонесува кон приближување на теоретските и практичните аспекти на правото и државата, како за студентите, така и за пошироката научна јавност; а во насока на дефинирање на суштинските белези на Воведот во правото како посебна научна дисциплина. Тематските целини во ракописот, методолошки и јазично се обработени на јасен и балансиран начин, по логичен редослед. Посебна придобивка на трудот е тоа што секој поим и секоја тематска целина се објаснети со примена на примери од правната практика и секојдневниот живот, што го прави ова учебно помагало подостапно и поразбирливо за студентите. Поради ова, ракописот „Вовед во правото - Практикум“ зрачи со хармонизиран спој на научна експликација и педагошка методичност

	и е индикатор за богатата информираност, аналитичност и енциклопедиска ерудација на неговиот автор.
Категоризација:	Учебно помагало
Заклучок со предлог за оправданоста за објавување:	Ракописот се карактеризира со јасен и разбирлив методолошки редослед на обработените теми, стилска воедначеност и јазична едноставност, што го прави лесно достапен за читателот. Од тие причини, препорачувам објавување на овој ракопис и сметам дека истиот ќе придонесе студентите да се стекнат со основни и воведни знаења за правото и државата воопшто, кои ќе им користат во текот на целото нивно натамошно студирање, бидејќи истиот придонесува за полесно разбирање и изучување на другите наставни предмети од правната област, како и за нивниот понатамошен кариерен развој.

Заради сето погоренаведено, ми причинува особена чест и задоволство да го препорачам учебното помагало „ВОВЕД ВО ПРАВОТО - ПРАКТИКУМ“ за јавна публикација и печатење, со заложба истиот да се користи како основен материјал при стекнувањето на знаења за оваа материја во прв циклус студии, на соодветните научни и образовни институции.

РЕЦЕНЗЕНТ

Во Тетово, Март 2024 година

Професор д-р Насер Адеми с.р.

**ПОСЕБЕН ДЕЛ ОД РЕЦЕНЗЕНТОТ ПРОФЕСОР Д-Р СВЕТЛАНА
ВЕЉАНОВСКА**

Краток опис на содржината:	Учебното помагало „ВОВЕД ВО ПРАВОТО - ПРАКТИКУМ”, од д-р Никола Тунтевски, содржи основен текст, систематизиран во четири глави и библиографија (странски и домашни библиографски единици, законски прописи и електронски извори). Првиот дел со наслов „Вовед во правото како научна дисциплина“ ги разработува поимот право и други сродни поими; каков е односот на правото со другите општествени науки; предметот, целите и функциите на правото и методологијата која се употребува во научната дисциплина Вовед во правото. Во вториот дел со наслов „Вовед во државата“, авторот преку примери и теоретски дел ги објаснува поимите кои се суштествени за предметот на изучување на воведот во државата. Тука се објаснети поимите за настанување на државата, нејзините белези, организацијата на државата и државните органи. Тука се застапени и разработени елементите на трите степени на власт – законодавна, извршна и судска, на сите нивоа (државно и локално ниво) Авторот умешно ги објаснува и поимите на демократија, автократија и другите облици на владеење, како и моделите на државно уредување, познати во историјата. „Взаемно влијание меѓу државата и правото“ е насловот на третиот дел од ракописот. Во него може да се прочита за улогата на правото во
---------------------------------------	---

	државата, но и за правната култура и колку таа се применува во практиката, што се тоа слободи и права на човекот и колку се тие заштитени. Четвртиот дел на ракописот со наслов „Вовед во правото“, всушност е најобемниот дел и есенцијата на ова учебно помагало. Во него се разработени општествените норми, нивната корелација со природните закони, примената на обичајните и морални правила, правните норми, хиерархиска поврзаност и структурни елементи. Во овој дел се презентирани и примери од судската пракса, договорите, правната доктрина, законски решенија, почнувајќи од уставот преку законите и подзаконски акти, па сè до поединечните правни акти. Авторот посветил внимание и на правниот однос, правните лекови, но и на правните субјекти кои се присутни во правните корелации и дејности. На крајот е дадена библиографија, систематизирана во литература, правни акти и интернет извори.
Оцена за усогласеноста со предметната програма:	Опфатените теми и содржината на ракописот, во целост содејствуваат со потребите на студентите на прв циклус студии и со целите на предметната програма.

Оцена на ракописот:	Ракописот „Вовед во правото - Практикум“ претставува учебно помагало, кое е наменето за студентите од прв циклус студии, кои на почетокот на нивната академска и правна кариера треба да се запознаат со основите на државата и правото. Согласно ваквата намена, ракописот е пишуван на едноставен, јасен и разбирлив начин, што им овозможува на студентите да стекнат основни знаења за правото и државата воопшто, а кои ќе им користат во текот на целото натамошно студирање, како и за нивниот натамошен кариерен развој. Правилната и избалансирана компилација меѓу теоријата и праксата, меѓу правото како правна дисциплина, но и правото како научна дисциплина го прави ракописот мошне разбирлив прирачник за секој читател, кој за прв пат се среќава со основните поими и прашања за правото и државата. Она што посебно треба да се нагласи после внимателното читање на учебното помагало „Вовед во правото - Практикум“ е дека авторот, д-р Никола Тунтевски, материјата која ја пренесува на хартија ја владее максимално систематизирано и со големо академско профилирање на сето она што сака да го пренесе на студентите како целна група за која е наменет овој практикум, но и на сите останати, кои го избрале правото како своја идна професија. Со помош на ова учебно помагало, идните правници стекнуваат објективно, научно спознавање за основните поими и институти на државата и правото, а со тоа и можност за стручна дијагностика, идентификување и
-----------------------------------	--

	решавање на проблемите во нивната натамошна професионална надоградба. Со тоа што ракописот навлегува длабоко и суштествено во предметната материја, ценам дека секој иден правник треба да го простудира истиот и да го има како задолжителен примерок во својата стручна библиотека.
Категоризација:	Учебно помагало
Заклучок со предлог за оправданоста за објавување:	Учебното помагало со наслов „ВОВЕД ВО ПРАВОТО - ПРАКТИКУМ“ е изработен на методолошки јасен и пристапен начин, при што структуралните делови се правилно сигнирани и распоредени, меѓусебно поврзани и адекватно пропорционално поставени. Од сè што е наведено, со задоволство препорачувам печатење на овој ракопис кој ќе даде значителен придонес во правната теорија во нашата земја, но и за академската научна мисла и во високо образовниот систем, на кој му е потребно постојана надоградба.

Врз основа на изнесеното, чест ми е и задоволство ракописот со наслов „ВОВЕД ВО ПРАВОТО – ПРАКТИКУМ“ да го поддржам и да го предложам да се отпечати како учебно помагало по предметот Вовед во правото за студентите на студиската програма „Правни студии“ (прв циклус студии) на Правен факултет –Кичево.

РЕЦЕНЗЕНТ

Во Кичево, Март 2024 година

Професор д-р Светлана Вељановска с.р.